

З.Е. Қабылдинов, А.Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық

Екі бөлімді

2-бөлім

11

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ұсынған

Алматы «Атамұра» 2020

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 63.3 (5 Қаз) я 72
Қ 13

*Оқулық Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі бекіткен
жалпы орта білім беру деңгейінің 10–11-сыныптарына арналған
«Қазақстан тарихы» пәнінің жаңартылған мазмұндағы
үлгілік оқу бағдарламасына сәйкес дайындалды.*

Пікір жазғандар:

А.Г. Ибраева, тарих ғылымдарының докторы, профессор
А.Т. Қайыпбаева, тарих ғылымдарының кандидаты

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

- – тақырып бойынша сұрақтар
- – ұғымдар мен терминдер
- – құжаттар
- – құжат бойынша сұрақтар

Қабылдинов З.Е., т.б.

Қ 13 Қазақстан тарихы. Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық/З.Е. Қабылдинов, А.Д. Сандыбаева, Ф.Р. Лебаев. Екі бөлімді. – Алматы: Атамұра, 2020. – 160 бет.

ISBN 978-601-331-712-0

2-бөлім – 2020 – 160 б.

ISBN 978-601-331-714-4

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 63.3 (5 Қаз) я 72

ISBN 978-601-331-714-4 (2-бөлім)
ISBN 978-601-331-712-0

© Қабылдинов З.Е., Сандыбаева А.Д.,
Лебаев Ф.Р., 2020
© «Атамұра», 2020

ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ОЙДЫҢ ДАМУЫ

Алтыншы тарау

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ОЙДЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

§23–24. Қоғамдық-саяси ойдың бастауы және дамуы

Оқу мақсаты:

- ✓ ежелгі және ортағасырлық Қазақстанның тарихи тұлғаларының қоғамдық-саяси идеяларын анықтау;
- ✓ Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына тарихи қайраткерлердің қосқан үлесін бағалау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Ежелгі түркілер	Древние тюрки	Ancient turks
Сопылық	Суфизм	Sufism

Тақырыпқа шығу:

Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына зор үлес қосқан ортағасырлық ғұламалар әл-Фараби мен Қожа Ахмет Ясауи туралы білетіндеріңді еске түсіріңдер.

1. Ежелгі және орта ғасырларда әлеуметтік-саяси ойдың қалыптасуы мен дамуының алғышарттары. Қазақстан аумағындағы алғашқы мемлекеттік құрылымды б.з.б. VIII–III ғасырларда сақ тайпалық одақтары қалыптастырды. Сақтардың мәдениеті адамзат өркениетінің ғажайып жетістіктеріне жатады. Есік обасынан

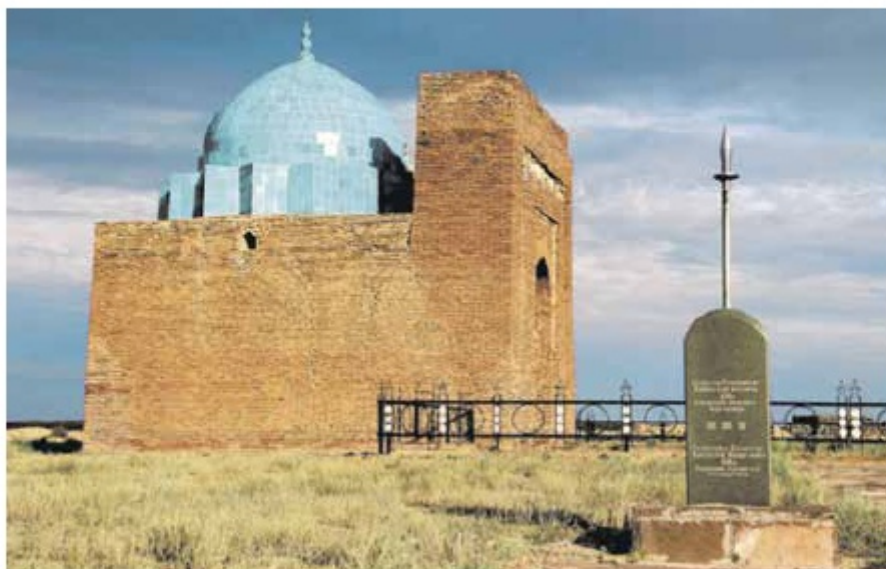

Есік қорғанынан табылған таңбалы күміс тостаған. Тостағандағы 26 таңбадан тұратын жазу.

табылған тостағандағы жазу сақтардың әліпбиі болғандығынан мәлімет береді. Табиғатты ерекше құрметтеген сақтар жануарларды «аң стилі» деп аталатын зергерлік бұйымдарда тамаша шеберлікпен бейнелеген. Сақтар туралы деректер ежелгі грек, көне парсы жазбалары арқылы жеткен. Деректерде сақтар ержүрек дала тұрғындары ретінде суреттеледі.

Б.з.-дың VI ғасырынан Түркі кезеңі басталады. Ұлы далада 552 жылы Түрік қағанаты құрылды. Түрік қағанаты ыдыраса да Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ қағанаттары, Оғыз, Қарахан мемлекеттері мен Қыпшақ хандығы дәуірледі. Моңғол шапқыншылығынан соң Қазақстан аумағында негізін Шыңғысханның ұрпақтары қалаған Алтын Орда, ол ыдырағаннан кейін Ақ Орда, Моғолстан, Әбілқайыр хандықтары өмір сүрді. Аталған мемлекеттік бірлестіктердің негізінде қазақ халқы қалыптасып, Қазақ хандығы құрылды.

Мыңдаған жылдар бойы Ұлы далада Қазақ мемлекеттілігі *прототүркі*, түркі тайпалары негізінде қалыптасты. Сақтардан бас-

Жошы хан кесенесі

тап қазіргі тәуелсіз Қазақстан Республикасына дейінгі түрлі тарихи дәуірлерде өмір сүрген дербес мемлекеттік құрылымдар әрқелкі аталып келді. Сонымен қатар жергілікті тұрғындардың өзіне тән тілі, антропологиялық ерекшелігі, салт-дәстүрлері тұрақты, өзгеріссіз сақталынып қалды. Дала тұрғындары қоршаған ортаның табиғи-климаттық жағдайына икемделген шаруашылық жүргізді.

Біз мыңдаған жылдарды артқа тастап, тағдыр соқпағынан сүрінбей өтіп, мемлекеттігіміз, тіліміз және мәдениетіміз, ұлттық өзегіміздің сабақтастығын сақтап қалдық.

Келешекте оны ғасырлар мен мыңжылдықтар бойы көздің қарашығындай сақтап, «Мәңгілік Ел» идеясын болашақтың бағдаршамы ретінде ұстанатын боламыз. Өлемдік деңгейдегі тұлғалардың ұрпаққа аманат етіп қалдырған ой-пікірлерінің адамзат үшін маңызы зор.

2. Анахарсис, Мөде, Күлтегін, Қорқыт Ата. Мемлекеттік идеологияны әйгілі билеушілер, кемеңгер ойшылдар, қоғам қайраткерлері қалыптастырады. Тарихта «Скиф Анахарсис» деген атпен белгілі сақ ғұламасы қоғамдық құрылыс мәселесімен айналысқан. Ол әділ өмір үшін жақсы заңдардың болуы жеткіліксіз, заңды әділ қорғаушылар керек деп есептеген. Әлеуметтік жағдайы мен қызметіне қарамастан, адамдардың заң алдында бірдей екендігін айтқан. Анахарсистен «қызғаныш пен қорқыныш – адамның ең жаман қасиеттері» деген сөз қалған.

Ғұндардың атақты билеушісі Мөде б.з.б. 209 жылы билікке келді. Ол ел басқару жүйесінде бірқатар реформалар жүргізіп, ғұн мемлекетін бір орталыққа біріктірді. Қытай деректеріне қарағанда, Мөде 300 мыңдық тұрақты әскер құрды. Ғұн әскерінің ұйымдастырылуы ондық жүйеге негізделді. Мөде мемлекет пен халықтың құнды байлығы ең алдымен оның жері екендігін жұртына терең ұқтырып: «...*Жер – ол мемлекеттің негізі. Оны қалай береміз?*» – деп атқа қонып, білектің күшімен, найзаның ұшымен қорғап, ұрпаққа аманат еткен.

Асыл текті түркі жұртының ұрпағы, атақты мемлекет басшыларының бірі – **Күлтегін**. Күлтегін жазуы ежелгі түркі жазба ескерткішінің ғажайып үлгісі саналады. 1893 жылы даниялық

Есіңе түсір

Ежелгі заман мен орта ғасырларда Қазақстан аумағында қандай мемлекеттік құрылымдар өмір сүрді?

Ойлан

Қазақ халқының жерге қатысты қандай даналық сөздері мен мақал-мәтелдерін білесің?

ғалым В. Томсен Моңғолияда табылған руналық ескерткіштердің түркі тіліндегі мағынасын анықтап, жазулар осы билеушімен байланысты деген қорытынды жасады.

Күлтегін құрметіне оның айтқан сөздері тасқа қашап жазылған. *«Өлімші халықты тірілттім, жалаңаш халық тонды, кедей халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым. Тату елге жақсылық қылдым»*, – деген жолдардан Күлтегіннің түпкі мұраты – ел бірлігі мен оның бақытты өмірін аңсауы қазіргі мемлекет басшыларының үлгісіне айналып отыр. Күлтегін батыр – Түрік қағанатының құдіретті тұлғасы. Оның билігі кезінде қағанаттың күш-қуаты артты, жері барынша кеңейді, ел тұрмысы түзелді. *«Түнде ұйықтамадым, күндіз отырмадым. Қызыл қанымды төктім, қара терімді ағыздым. Күш-қуатымды аямадым»*, – деген Күлтегін сөздері оның түркі елі үшін аянбай қызмет еткенін айшықтайды.

Ортағасырлық ұлы ойшыл, жырау, қобызшы Қорқыт Ата ел бірлігін нығайтқан кемеңгер қайраткер, түркі дүниетанымының

Күлтегін ескерткіші

негізін қалаған ғұлама ретінде белгілі. Қорқыт Ата халыққа мәңгілік бақыт әкелетін жер-ұйықты іздеген данагөй ойшыл. Ол уақытты қадірлеуге шақырды, ұрпағына өлмес күйлерін қалдырды.

Түрік қағанатының күшеюіне ықпал еткен тұлғаларды атаңдар.

3. Әбу Насыр әл-Фараби және оның мұрасы. Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Ұзлағ ибн Тархан әл-Фараби – Шығыстың ұлы ойшылы. Оның еңбектері Шығыс пен Батыстың ғылыми ойының дамуына ықпал етті.

Әл-Фараби грек ойшылдары Платон мен Аристотельдің саяси және этикалық көзқарастарына сүйенді және ежелгі Шығыстың әлеуметтік идеяларын одан әрі жетілдіріп, қоғам туралы құнды қағидасын ұсынды.

Ойшылдың пікірінше, қайырымды қала билеушісінің даналық, азаматтық қасиеті мен ойлау қабілеті жоғары тұруы керек.

Әл-Фараби мемлекет басшысы ақылды, әділ, рухани жағынан жетілген, күнделікті өмірде өзін қарапайым ұстағаны дұрыс дейді. Адамгершілік қасиетін сақтап, өсек-аяңға, заңсыз жолмен байлық жинауға қарсы тұруы, өз басының мүддесін қоғам мүдделеріне бағындыруы туралы айтады.

Әрбір ел басшысы осы қасиеттерге лайықты болса, халық бақытты да бай өмір сүреді. Мұндай қоғамда азаматтар әрдайым мемлекеттің қамқорлығында болады. Әрбір азамат мемлекеттің байлығынан өз үлесін алуы тиіс. Әл-Фарабидің пікірінше, *«азаматтар өзара көмегі мен бірлігі арқылы бақытты, ізгі өмірге қол жеткізеді»*.

Анықта

Елімізде әл-Фарабиге көрсетілген құрметті неден байқауға болады?

Зорлықсыз, бақытты қоғам орнату сол елдің мемлекет басшысының ақылы-білімі мен адамгершілігіне байланысты. Ізгі қала тұрғындары тату-тәтті өмір сүріп, ғылым мен білімді дамытып, бір-біріне көмектесіп тұрады. Ғұлама қайырымды қалалармен бірге нандан, бұзылған, қайырымсыз қалалардың да болатынын ескертеді.

Әл-Фарабидің саясат туралы айтқан құнды ойлары Еуропа және араб Шығысы мен Орта Азия елдерінде саяси-құқықтық ілімнің дамуына ықпалын тигізді.

4. Жүсіп Баласағұни. Белгілі түркі ақыны және ойшылы Жүсіп Баласағұнидің есімін әлемге танытқан «Құтадғу білік» («Құт негізі

Жүсіп Баласағұни

– білік») дастаны болды. Баласағұни дәулетті отбасынан шыққан. Данышпанның ақыл-парасаты мен қабілеті, патша сарайындағы хас-хажиб (бас уәзір) қызметі мен кейінгі жинақталған әдебиет саласындағы терең білімі оған адамның қоғамдағы орны, мінсіз қоғам, мемлекет туралы парасатты ой-тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Ойшылдың пікірінше, ел басқаруда білімнің күш-құдіреті зор. Ақынның еңбегінде білім өмірдің мәні және қоғамның мәдени, рухани деңгейінің өлшемі ретінде көрсетіледі. Ұлы ойшыл оқу мен білімді кез келген мемлекет пен қоғам дамуының негізі ретінде қарастырды. Мемлекетті басқару жүйесі, қоғамдық қатынастар білім мен ғылымның дамуына сәйкес келуі туралы айтты.

«Құтты білік» дастанында Ж. Баласағұни өмірдегі ең өзекті мәселелерді көтереді. Жеке адам мен қоғам, бақытқа жету жолы және кемел мемлекет құру туралы ғұлама ойының қазіргі қоғам үшін де маңызы зор. Ойшыл мемлекет басшысы ақылды, мейірбан болу керек деп, адал билеуші Күнтуды (Қарахан мемлекетінің билеушісі) – әділдіктің символдық бейнесі ретінде ұсынады. Бұл бектің тұсында ел бақытты өмір сүрген. Ізгілікті қоғамның мәңгілік арқауы – әділеттілік. Ол бақытқа апарар жол. Өз халқын ізгілікке жеткізген билеуші ғана бақытты болмақ. Баласағұнидің ел басқарған бекке (басшыға – *авт.*) қояр талабынан мінсіз билеуші бейнесі көрінеді.

Пікірің қажет

Ж. Баласағұни еңбегіндегі қоғам құндылықтарын қазіргі біздің қоғаммен салыстыруға бола ма?

Ж. Баласағұни «Құтты білік» еңбегінде мінсіз әділ заң-ережелерге сүйенген ізгі, кемел қоғам үлгісін ұсынады. Сонымен қатар ақын өтпелі өмір мен өлім жайында терең толғанады. Оның пікірінше, адам өмірге – қонақ, дүние қызығы мен тән тілегі жетегінде кетпей,

Алланы сүю, ізгілікке жету, білімге ұмтылу керек. Ол: *«Кісі мәңгі болмас, мәңгі қалар оның жақсы аты»*, – деп жазады.

Баласағұни ескерткендей, білім мен парасат адам мен қоғам өмірінде кездесетін зұлымдықтардың алдын алу үшін қажет. Бі-

лім – адамның өмірдегі өз орнын табуға және қайырымды болуға жол ашады.

5. Махмұт Қашғари. Қарахан әулетінің билеушісі Сатұқ Боғра ханның ұрпағы Махмұт Қашғари «Диуани луғат-ат-түрік» («Түркі тілдерінің сөздігі») еңбегін жазды. Түркі халықтарын түгелге жуық аралап, араб-парсы тілдерін, әдебиеті мен мәдениетін меңгерген.

Алғашқы болып сол дәуірдегі түркі тілдерінің ғылыми грамматикасын жасады. Бұл кітапта XI ғасырда өмір сүрген көптеген түркі тайпаларының өмірі мен тұрмыс-тіршілігі жайында құнды мәліметтер қамтылған. Зерттеуші қазіргі қазақ тілінде айтылып жүрген сол замандағы мақал-мәтелдерді келтірген.

Махмұт Қашғари түркі тілін әлемдегі ең таза тілдердің бірі деп есептейді: *«Мен – түркі боламын», түркі тілі – «ең ашық-айқын әрі тура – тұзу тіл»*. Ғұлама таза тіл деп өзге тілдің ықпалында кетпеген тілді атайды.

М. Қашғаридың пікірінше, қоғамның дамуы адамгершілік қасиеттерге байланысты. Ол үшін елдің азаматтарын патриоттық сезім, Отанға деген сүйіспеншілік, батырлық пен батылдық рухында тәрбиелеу қажет. Түркілер ұғымында Отан – туған жері, дәстүрі мен ұлттық мәдениеттен тұрады.

Адам баласының бәріне бейбіт өмір, тыныштық пен бақыт тілеп, Қашғари замандастарын өздігінен жетілуге шақырды: *«Ізгілікке талпын, өркөкірек болма»*. Түркі сөздер жинағы туралы өзі: *«Бұл кітап ұрпақтан ұрпаққа халықтық мұраны қаз-қалпында жеткізу мақсатымен қиянға қанат қағып, мәңгілік өмірге біржола жолдама алды»*, – деп жазды.

6. Қожа Ахмет Ясауи. Белгілі *сопылық* ақын Қожа Ахмет Ясауи еңбектерін түркі әдеби тілінде жазды. Ясауи ілімі тек Түркістанда ғана емес, сонымен қатар Мауараннахр, Хорасан, Еділ бойы, Өзірбайжан, Анадолыға дейін жеткен. Қожа Ахмет Ясауи басты еңбегі «Диуани хикметте» («Даналық кітабы») ислам қағидаларын түркілер дүниетанымымен байланыстырады. Кітап түркі тілінің қыпшақ диалектісінде жазылған. Ол өзінің даналық

Махмұт Қашғари

Ойлан

М. Қашғаридың еңбегіндегі мақал-мәтелдер қазіргі қазақ қоғамында айтылады ма?

Қожа Ахмет Ясауидің
«Даналық кітабының»
мұқабасы

Ойлан

Басқа қандай шығыс ғұламаларын білесің?

кітабында адамзатты имандылыққа, әділдікке, адалдыққа, мейірімділікке үндейді.

Ахмет Ясауи сопылық идеяларын жергілікті салт-дәстүрлерімен үйлестіре дәріптейді. Ақын хикметтерінде о дүниедегі бақилық жайында: *«Дүние менікі дегендер – жаһан малын алғандар, пара алған әкімдер – арамдықпен жүргендер, алтын тақта отырса да, топырақ астына түседі, сенген құлдар – адалдар, садақмен тұрады»*, – деп жазады.

Ясауи мұрасы сопылық түркі халықтардың рухани танымында маңызды орын алды. Ойшыл-ақын халықты мүсәпірлерге қайырымды болуға, қиыншылыққа төзіп, Жаратушыға деген сенімін кемітпей, шүкірлік етуге шақырады. Ясауи ілімі әрбір адамның өмірде алатын орнын оның ішкі жан дүниесі тазалығымен анықтайды. Елдің бірлігін, халықтың татулығын, адамгершілік пен имандылықты ту етіп, адалдыққа үндеген Қожа Ахмет Ясауи түркі жұртының қасиетті әулиесі атанды. Ол өзінің бар қабілетін туған еліне, өскелең ұрпақтың тәлім-тәрбиесіне жұмсады.

Тәуелсіздік алған жылы ашылған Түркістан қаласындағы университетке Қожа Ахмет Ясауи есімінің берілуі ұлы ойшыл бабамызға деген үлкен құрметтің белгісі және ұрпақ парызы болып табылады. Түркістан қаласы бүгінде Түркістан облысының орталығы саналады.

Әл-Фараби, Қожа Ахмет Ясауи, Жүсіп Баласағұни, Махмұт Қашғари т.б. ортағасырлық ғұламалардың еңбегі арқасында қазақ қоғамының қоғамдық-саяси ой-санасы қалыптасып, мемлекеттік құрылымы нығая түсті.

1. Ежелгі көшпелілердің Жер-Анаға деген құрметі қандай болды?
2. Неліктен орта ғасырларда әлеуметтік-саяси ойдың дамуы қарқын алды?
3. М. Қашғаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» («Диуани лұғат-ат-түрік») еңбегін жазуына не себеп болуы мүмкін?

4. Қазіргі таңда қазақ даласының ойшылдары өз дәрежесінде ұлықталып жүр ме?

5. Ежелгі және ортағасырлық ойшылдар көзқарасының бүгінгі күні өзектілігі неде?

Ежелгі түркілер (прототүркі) (грек. protos) – алғашқы. Алғашқы түркі немесе түркілердің ата-бабалары.

Сопылық – ислам діні ағымдарының бірі. Сопы деп дін жолына түскен құдайшыл, тақуа адамды айтады.

Күлтегін – Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы, саяси қайраткер.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. Қосымша материалдарды пайдаланып, антикалық және түркі ойшылдарының қоғамдық-саяси көзқарастарын салыстырыңдар.

Антикалық ойшылдар	Түркі әлемінің ойшылдары

2-тапсырма. «Ортағасырлық Қазақстанда қоғамдық-саяси ойдың қалыптасуы мен дамуына ислам дінінің ықпалы» тақырыбына ой-толғау жазыңдар.

Қожа Ахмет Ясауи ДАНАЛЫҚ КІТАБЫ

Дүние-мүлікке құмартып жаһан малын жиғандар,
Құзғын жемін жегендер арамға әбден батпақшы.
Молла, муфти болғансып, жалған дұға қылғандар,
Ақты қара дегендер тамұққа барып жатпақшы.
Қазы, имам атымен қол қойса нақақ жалаға,
Сол үкімнің салмағы өздерін басып қалмақшы,
Арам жеген өкімдер, құныққандар параға,
Өз бармағын тістелеп, өкініш отқа жанбақшы.
Таңдап тәтті жегендер, атлас-қамқа кигендер,
Алтын таққа мінгендер жер мен жер боп жатар-ды.

Қазақ әдебиеті. Хрестоматия. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған. – Алматы, 2018. 30-бет.

Ғұлама ойшыл қоғамды қандай жаман қылықтардан сақтандырады?

§25–26. Қазақ хандығы дәуіріндегі қоғамдық-саяси ойдың дамуы

Оқу мақсаты:

- ✓ Қазақ хандығы дәуіріндегі тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси идеяларын анықтау;
- ✓ Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына тарихи қайраткерлердің қосқан үлесін бағалау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
«Жеті жарғы»	«Жеты жаргы»	Zheti zhargy
Империя	Империя	Empire

Тақырыпқа шығу:

1. Тарихи қайраткерлер деп кімдерді айтамыз?
2. Хандар мен билердің атқаратын қызметі қандай?
3. Тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси ойлары қоғамның көзқарастарын білдіре ме?

1. Қазақ хандығының құрылуы мен қалыптасуы кезіндегі саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайдың ерекшелігі. Қазақ мемлекеттілігінің қалыптасу тарихы сонау сақ, ғұн дәуірінен басталады. Ары қарай тарихи сабақтастық түркі дәуірінде, кейін Алтын Орда кезінде де жалғаса берді. Қазақ жерінің батысында XV ғасырдың орта кезінде Ноғай Ордасы, Жетісу өңірінде Моғол хандығы, Орталық Қазақстан мен Сыр бойында Әбілқайыр хандығы өмір сүрді. Олардың арасындағы араздық елде бей-берекетсіздікті туғызды. Мұндай саяси бытыраңқылық ұлттық біртұтас, қуатты мемлекеттің құрылуын қажет етті. Қазақ хандығы осы үрдісті қорытындылаған тарихи оқиға болып табылады.

Керей мен Жәнібек ескерткіші

Қазақ хандығының тарихи аренаға шығу мерзімі Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и-Рашиди» еңбегінде 1465–1466 жылдар болып белгіленген.

Қазақ хандығының құрылуы Әбілқайыр хандығы мен Моғолстан мемлекетінің тарихында орын алған саяси шиеленіспен байланысты. Қазақ хандығының орнығуы Шығыс Дешті Қыпшақ, Жетісу және Түркістанның (Оңтүстік Қазақстан) кең-байтақ жеріндегі әлеуметтік-экономикалық, этно-саяси үрдісінің заңды қорытындысы саналады.

Көшпелі малшаруашылығы мен отырықшы егіншілік, қала мәдениеті дамыған өңірлердің өзара тығыз байланысы XIV–XV ғасырларда бүкіл қазақ жерінің бір саяси құрылымға бірігуіне қолайлы жағдай қалыптастырды. Көшпелі және отырықшы тұрғындардың экономикалық, мәдени, қоғамдық-саяси қарым-қатынастарының нығаюы қазақ рулары мен тайпаларының этникалық жағынан бірігуіне, халықтың ұзаққа созылған қалыптасу үдерісінің іс жүзінде аяқталуына себепші болды.

Ортағасырлық Қазақстан аймағында қазақ мемлекеттілігінің құрылып, дамуы халықтың тұтастығын сақтап қалуда маңызды рөл атқарды.

XIV–XV ғасырларда қазақ жеріндегі ру-тайпалар күрделі әскери-саяси оқиғаларды басынан кешіріп, мемлекет нығаюының барлық заңдылықтары мен кезеңдерінен өтті.

1465 жылы әлемнің тарихи картасында жаңа мемлекет – *Қазақ хандығы* пайда болды. Хандықтың негізін салушы – Керей мен Жәнібек хандар Алтын Орда мемлекетінің мұрагері ретінде қол астындағы рулар мен тайпалардың бірлігі мен қауіпсіздігін сақтап қалды. Қазақ хандығы құрылғанға дейін әлеуметтік мағынаға ие болған «қазақ» атауы саяси мазмұн алды. Бұдан былай «қазақ» ұғымы мемлекеттің атауы ретінде бекітілді.

2. Қасым хан және оның қоғамдық-саяси көзқарасы. XVI ғасырдың басындағы ірі саяси тұлғаның бірі ретінде танылған, «қазақ жерлерін біріктіруші» Қасым хан болды. Оның билік құрған кезінде Қазақ хандығы қуатты, іргелі елге айналды. Қасым хан ел басқарған жылдары Еділ мен Жайыққа дейінгі аймақ біржола хандық құрамына енді. Кең-байтақ аумақта қоныстанған далалықтардың билеушісі ретінде ол қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасу үдерісін жүзеге асырды.

Хан қарамағында 160 мыңға жуық жауынгері болды. Ал жасақ жинаған жағдайда қазақ әскерінің саны 300 мыңға дейін жетті.

Авторы белгісіз «Алам-ара-йи шах Исмаил» шығармасында Қасым хан туралы таңғажайып дерек кездеседі: *«Иліп сәлем берген соң, Жәнібек сұлтанның көзі бір сәт Қасым ханға түседі. Қараса, патша өзінің тағында аруақтанып отыр екен! Тағы таза саф алтыннан жасалыпты. Тақтың төрт бұрышы арыстанның, жолбарыстың, қабыланның, аждаһаның бастарымен және құстардың суреттерімен өрнектеліпті. Басына әшекей тастармен көмкерілген «шыңғысхандық» үлгідегі баскиім киіпті... 1200 әміршісі жанында отыр»*. Мұхаммед Хайдар Дулатидың: *«Қасым хан өз билігін Дешті Қыпшаққа таратты. Бұл жұртта Жошы ханнан кейін одан құдіретті хан болған емес»* деп дәріптеуі Қасым ханның өз заманында ерекше беделді болғанын аңғартады. Оның саяси ұстанымы мен халқына деген қамқорлығын ұлы Мамашқа айтқан мына сөзінен айқын білуге болады: *«Менің бар арманым –*

Қасым ханды «Хан көтеру» рәсімі

қазақ жерін тәуелсіз елге айналдыру болды және мен оған қол жеткіздім. Енді өзге мемлекеттер секілді дамып, гүлденіп, жетілуі тиіс. Халқымыздың атын биік ұста, оның мәдениетін, салт-дәстүрін әрқашан құрметте! Бөлінгенді бөрі жейтінін ешқашан ұмытпа. Әрқашан бірлікте бол. Егер сен халықтың бірлігін сақтап қалғың келсе, елде бүліншілікке жол берме!»

Қасым хан қоғамдық және мемлекеттік өмір қалыптарын сақтап қалу үшін әдет құқығын жаңғыртты. Кейбір ескі заңдарды жойып, сол тарихи дәуірдегі қазақ қоғамының өмірлік жағдайларына бейімделген жаңа құқықтық заңдар жинағын жасады. Бұл халық жадында «Қасым ханның қасқа жолы» деген атпен сақталып қалды. Қасым хан көрші елдермен тату болуға тырысты.

Әлихан Бөкейхан: «Қасым хан қазақ халқын біріктіру арқылы үлкен әскери күшке ие болды. Қарауындағылардың бақытына орай, ол өзінің бейбітшілік саясатымен халықтың ыстық ықыласына бөленді, есімі ерекше әйгілі болды», – деп сипаттап кетеді.

Есіңе түсір

Мамаш хан өкесінің саяси көзқарастарын жалғастырды ма?

Хақназар ханның билігі жылдарындағы саяси ахуалға талдау жасандар.

3. Хақназар мен Есім хан. Қазақ хандығының айтулы саяси қайраткерлерінің бірі Хақназар хан. Ол қазақ халқын біріктірген, мемлекеттің жерін аймақтық жағынан ұлғайтып,

халықаралық жағдайын нығайтқан тұлға ретінде тарихта қалды. Ішкі және сыртқы саясатта әкесі Қасым ханның жолын жалғастырды. Хақназар бұрынғы Алтын Орда мен Шағатай ұлысы аумағындағы елдер алдында хандықтың ықпалын қалпына келтіруге күш салды. Түркі тілдес көрші мемлекеттер билеушілері онымен санасуға мәжбүр болды. Хақназар төңірегіндегі елдермен дипломатиялық қарым-қатынас орнатып, Қазақ хандығының қуатын арттырды.

Халық жадында өшпестей із қалдырған қазақ хандарының бірі *Есім хан*. Ол мемлекеттің аумағын одан әрі кеңейтіп, Орта Азия елдерінің біраз жерін Қазақ хандығына қаратты. Есім қалыптасқан күрделі саяси жағдайлардан дұрыс жол таба білген ақылды және кемеңгер басшы ретінде танылды. Ішкі саяси тұтастықты қалыптастырып, Қазақ хандығын бір орталыққа бағынған мемлекет етуді көздеген Есім хан өзіне дейін көп өзгеріске ұшырай қоймаған Қасым ханның заңдарын іс жүзінде қолдануды енгізді. «Қасым ханның қасқа жолы» аталып кеткен заңды Есім сол дәуірдің әскери-саяси және әлеуметтік қажеттіліктеріне, халықтың тұрмысы мен дәстүріне сәйкес жетілдірді. Заң ережелері жер, мал, қылмыстық іс (ұрлық, кісі өлтіру), әскери міндеттілік т.б. мәселелерді қарады. Бұл заң жиынтығы Есім ханның құрметіне «Есім ханның ескі жолы» аталды. Есім ханның елдің қорғаныс қабілетін нығайтуға арналған заңдары оның ірі мемлекет қайраткері екенін көрсетті.

Ойлан

Есім ханның заңдар жинағы неге «Есім ханның ескі жолы» деп аталды?

Есім ханның ескі жолы» аталды. Есім ханның елдің қорғаныс қабілетін нығайтуға арналған заңдары оның ірі мемлекет қайраткері екенін көрсетті.

4. Тәуке хан заманындағы қоғамдық-саяси жағдай. Тәуке хан елдегі тәртіпті әскери күш есебімен ғана емес, неғұрлым ақылмен, тіл табысумен, дипломатиялық шеберлігі және ел басқарудағы біліктілігімен қамтамасыз етті. Елдің бірлігін және оның мемлекеттік шегараларының қауіпсіздігін қорғау мақсатымен Тәуке хан көрші жатқан елдермен тиімді көпвекторлы сыртқы саясат жүргізді. Хан Алатау қырғыздарымен және Арал қарақалпақтарымен

әскери одақ құруға қол жеткізді. Қазақ хандығының жеріне жоңғарлардың шабуыл жасауынан төнген қатер тоқтатылды. Қазақ-қырғыз-қарақалпақ бірлескен әскері жау шабуылына тойтарыс беріп отырды.

Тәуке ханның бүкіл қызметі көрші халықтармен достық қарым-қатынас орнатуға және ел аумағын сыртқы жаулардан қорғауға бағытталды. Оның осы мақсатпен Ресейге және Орта Азия хандықтарына бірнеше рет елшілер жібергені мәлім. Оларға жүктелген міндет сыртқы жауларға қарсы күресу үшін әскери одақ құру еді. Тәуке ханның билік еткен тұсы Қазақ хандығының барынша күшейіп, дәуірлеген уақыты саналды. Жеке бас бостандығы, құлдықтың жоқтығы, кең-байтақ дала мен жайылымдар, жауынгер рухты адамдарды құрметтеу дәстүрі Ұлы далада ерекше маңызға ие болды. Тәуке хан билік кезеңі қазақ халқының «алтын ғасыры» аталады.

Қазақ қоғамының тұтастығын қамтамасыз ету мақсатында Тәуке хан дәстүрлі әдеп-ғұрып заңдары мен «Қасым ханның қасқа жолы» және «Есім ханның ескі жолын» одан әрі жетілдіріп, жаңа заң жүйесін жасады. Үш жүздің атақты билерін жинап, Күлтөбенің басында Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деп аталған заңдар жинағын қабылдады. «Жеті жарғыға» сүйенген қазақ билері ел ішіндегі дау-жанжалдар мен саяси маңызы бар мәселелерді тиімді шеше алды. Жаңа заң жүйесі қазақ халқының барлық өмірлік мәселелерін кеңінен қамтыды.

Тәуке хан мемлекеттік мәселелерді талқылайтын хан кеңесін құрды. Кеңеске барлық қазақ руларының билері мен әскербасылары енгізілді. Кеңеске қатысушы үш жүздің таңдаулы да беделді өкілдері жыл сайын күзде бас қосып, халықтың тыныс-тіршілігіне қатысты ойларын ортаға салатын құрылтай өткізіп отырған. Бұл туралы өз кезінде Я.П. Гавердовский былай жазып кеткен: *«Тәуке ханның ақылымен ақсақалдар қазақ жүздерін басқаруды реттеу ниетімен үш атақты биді (Ұлы жүзде Төле би, Орта*

Тәуке хан

Ойлан

Тәуке хан қазақ тарихында реформатор болды ма?

жүзде Қазыбек би, Кіші жүзде Әйтеке би) сайлады, оларға әр ауыл билерінің немесе төрелік етушілерінің, сот істерін қалай жүргізіп жатқанын қадағалау міндетін жүктеді. Шабындық жерлері жөнінде даулардың алдын алу үшін Тәуке ел-жұрттың келісімімен әр рудың көшуіне қыстау және жайлау қоныстарын белгілеп берді, рулар ішінде ауылбасыларды бекітіп қойды, өзінің қысқа да нұсқа жарғыларына халық жадында қалған кейбір ежелгі жол-жораларды қосып, рубасылардың дара билігін шектеді және сол заңдарын балаларға үйретіп жаттауға міндеттеді».

Ресей зерттеушісі М.И. Красовский Тәукені: «Қазақ мемлекеттілігі, халқының тұтастығы мен бірлігін сақтау үшін күрес жүргізуші әрі әділетті билеуші хан. Оған дейін де, одан кейін де далада дәл сондай билік болған емес», – деп жоғары бағалайды.

Тәуке Қазақ хандығының ыдырауына жол бермей, мемлекеттің абыройы мен күш-қуатын арттырды. Тарихқа «Жеті жарғы» деген атпен енген Тәуке ханның заңдарын зерттеушілер қазақтардың бұған дейін қолданылып келген құқық нормаларының бір жүйеге келтіріліп, толықтырылған нұсқасы деп қабылдайды. «Жеті жарғы» хандық биліктің заң негізінде нығаюына зор үлес қосты.

Зерттеу жүргіз

Әбілқайыр ханның саясатына қатысты өз пікіріңді білдір.

5. Әбілқайыр ханның көзқарасы. Елдің болашағын ойлаған, халқының тыныштықта бейбіт өмір сүруін қамтамасыз етіп, жерінің тұтастығын сақтауға тырысқан, алдағы сан ғасырларды болжаған көреген хандарымыздың бірі Әбілқайыр болды. Кіші жүздің ханы «Ресей бодандығын» қабылдаған кезде Ресей империясы өзінің еркіндігі мен тәуелсіздігіне қол сұғатынын күтпеді. Әбілқайыр хан далалықтардың мал жайылымдарының біртіндеп қысқаруына және Ресей бекіністерінің салынуына қарсы шықты.

Ресей *империясы* Әбілқайырдың билігін әлсіретіп, кейін оны биліктен мүлдем аластатуға тырысты. Ресей үкіметі ұлын аманатқа алып, империя бодандығындағы басқа халықтарды Әбілқайырға айдап салып отырды.

Пікірің қажет

Әбілқайыр хан көздеген мақсатына жетті ме?

Патша үкіметінің шынайы мақсатына көзі жеткен Әбілқайыр үш жүз қазақтарының дербестігін сақтап қалуға тырысты. Ал Ресей Әбілқайырдың күшеюіне жол бермеуді көзде-

ді. Өмірінің соңғы жылдары Әбілқайыр патша үкіметіне сенімсіздік білдірді, ел тәуелсіздігін қорғауға тырысып, отаршылдыққа қарсы шықты.

Әбілқайыр халқын қорғауда ерен ерлік пен табандылық танытып, досқа мейірімді, дұшпанға қаһарлы батыр болды. Ресей империясының жүргізген отарлау саясатымен келіспеді, жер мәселесі оны қатты алаңдатты. Еділ-Жайық аралығын сақтап қалу үшін қазақтардың Ресей империясымен күресі ұзақ жылдар бойы жалғасып келді. Әбілқайырдың:

«Жайық өзені қашан сарқылып, арнасы кеуіп қалғанша қазақтар оның бойынан кетпейді», – деп ашық айтқан сөзі отарлаушы билікке қарсы күресінің дәлелі болып табылады.

6. Абылай ханның қоғамдық-саяси көзқарасы. XVIII ғасырдағы Қазақ хандығы билеушілерінің бірі Абылай хан өзін аса көрнекті мемлекет қайраткеріне тән қасиеттерімен көрсете білді. Абылай ханның бүкіл ішкі және сыртқы саяси қызметі бір орталықтан басқарылатын әрі тәуелсіз мемлекет құруға бағытталды. Ол шексіз билікке ие болды, оны халық қолдады. Бұл туралы әйгілі ғалым, ағартушы Шоқан Уәлиханов былай деп жазады: *«Абылай айрықша қасиеті бар киелі, керемет құдірет иесі болып саналады. Ешбір ханның Абылайдай шексіз билікке қолы жеткен жоқ».*

1771 жылы Абылай қазақтың бүкіл үш жүзінің ханы болып жарияланды. Ол Ресей империясының мүддесіне мүлдем сәйкес келмейтін Тәуке хан дәуіріндегі біртұтас Қазақ хандығының қалпына келуін мақсат етті.

Абылай ұлы Тоғым сұлтан арқылы Ресей патшасына арнайы хат жолдайды: *«Менің аталас туыстарым Әбілқайыр мен Әбілмәмбет хандар өмірден өтті. Олардың ізін басқан маған хандық құру құрметі бұйырды»,* – деп әрі қарай ол Түркістан қаласында хан сайлауының рәсімін өткізіп, қазақтың бас ханы лауазымына заңды түрде бекітілгендігін хабарлайды: *«Мені қазақтың үш Алашының ханы етіп, ақ киізге көтерді».* Абылай саясатта ұлт мүддесін бәрінен жоғары қойды. Абылайдың салықалы және көреген сыртқы

Әбілқайыр хан

Ойлан

Абылай ханның көзқарасының қалыптасуына қандай жағдайлар әсер етті?

Абылай хан

саясаты Қазақ хандығының аумағына бөтен елдің қол сұғылмауын қамтамасыз етуге бағытталды. Ол ең алдымен Ресей мен Қытай империяларының арасында орналасқан Қазақ елінің геосаяси жағдайына икемделген саясат жүргізді. Абылай өз иеліктерінде екі алып мемлекеттің ықпалының күшеюіне жол бермей, олармен барынша ымырашылдықта болуға тырысты. Қазақ мемлекетін шығыстағы және солтүстіктегі көршілердің ықпалынан оқшау ұстау қажет еді.

Абылай хан екі алып империяның арасында билік құрғандықтан Ресеймен байланысқа көп көңіл бөлуді дұрыс көрді. Алайда патшалы Ресейдің отарлау саясатының тереңдей түсуі оны шығыс көршісімен жақындасуға да мәжбүр етті. Қытай Қазақ хандығына қатысты хан билігін жою немесе әлсірету үшін белсенді әрекеттер жасаған жоқ. Тіпті 1767 жылы Қытай өкімет билігі қазақтарға бұрынғы Жоңғар аумағының бір бөлігіне көшіп-қонып жүруіне рұқсат берді. Қазақтар ол жайылымдарды пайдаланғаны үшін ақы төлеуге тиісті болды.

Талда

Абылай ханның ішкі саясаттағы іс-қимылдарына талдау жаса.

Абылай билігі кезінде Орынборға аманат жіберуден және солтүстік көршісінің өкілдерімен Орынборға барып кездесуден бас тартты. Солтүстік көршілерінен келген елшілерді қабылдамай, түрлі сылтаулар айтып, қайтарып жіберген. Абылайды аманатқа балаларын алу үшін Орынборға талай рет шақырып келтіре алмаған соң, патша үкіметі ханмен санасатын болды. Абылай хан Ресеймен өзара тең тұрғыда қарым-қатынас орнатты.

7. Ақындар мен жыраулар және олардың Қазақ хандығының қоғамдық-саяси өміріне көзқарасы. Қазақ хандығының құрылуы кезінде өмір сүрген ұлы тұлғаның бірі *Асанқайғы*. Оның барлық адамдар тең өмір сүретін, суы мол, жері жайлы жерұйықты іздегені туралы аңыз елге кең таралған. Жайық пен Еділ аралығындағы қыстаулар мен жайылымдарды суреттеп, осындай керемет өлкеде бақытты да бақуатты өмір сүре алады деп жырлады. Асанқайғы елінің мамыражай, еркін өмір сүруін аңсады.

Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулар ел басқарған хандармен қатар жүрген, оларға ақыл-кеңес беріп, жауға қарсы қол бастаған. Жыраулық өнерді батырлықпен ұштастырған атақты ақындарының бірі *Доспамбет жырау*. Ол өз замандастарын көшпелілердің ұлы қасиеттерін сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізуге шақырды. Тәуелсіздік жолында азаматтық борыш, ар-ождан, ерлік сияқты мәңгілік құндылықтарды басты орынға қойды.

Пікірің қажет

Асанқайғының қазақ тарихындағы рөлі қандай?

Ел басына күн туған ауыр сәттерде жыраулар ел бірлігін сақтауға, жауға қарсы күресте бүкіл күшті жұмылдыруға үндеді. «Ақтабан шұбырынды» оқиғасын бастан өткерген *Ақтамберді жырау* жұртшылықты ата жаумен шайқасқа жігерлендіріп, жауынгерлік рухты дәріптеді. Бүкіл қазақтың бірігіп атқа қонуын, жоңғарларға күйрете соққы беруді армандады:

Күдеріден бау тағып,
Ақ кіреуке киер ме екеміз!
Жағасы алтын, жеңі кез,
Шығыршығы торғай көз
Сауыт киер ме екеміз!

...

Төменде бидің кеңесін,
Біз де бір құрар ма екеміз?!
Құлаты тауға қол салып,
Садақтың оғын мол салып,
Бетпақтың ен бір шөлінен
Төтелеп жүріп жол салып,
Қолды бір бастар ма екеміз?!

Мемлекеттің тәуелсіздігі мен бостандығы қыл үстінде тұрған кезде жыраулар өткір сөздерімен халықты бірлікке шақырды. Әйгілі жыраулардың бірі Абылай ханның кеңесшісі, қазақтың «Көмекей әулиесі» *Бұқар жырау Қалқаманұлы* болды. Жырау ханға ел билеу ісінде кеңес беріп отырды. Жыраулардың басты идеясы – халық бірлігі мен жер тұтастығы. Бұқар өз жырларымен «*Жатқа тізгін бермеңіз, жаламенен бас кетер*» деп ел-жұртты басқыншы жауға қарсы күресте біріктіруге, бір тудың астына топтастыруға күш салды.

Пікірің қажет

Қазіргі уақытта ақындардың қоғамдағы рөлі қандай?

Бұқар жырау Абылай ханның кеңесшісі және қабырғалы биі ретінде ханға сын да айтып отырған. Ханды халықтың мүддесіне

Ойлан

Саяси мәселелерде жыраулар өз көзқарасын білдірді ме?

қайшы келетін жағымсыз іс-әрекеттен сақтандырып, *«Жоңғарды жеңген сен емес, халық»* деп ескерту айтып, сабырға шақырды. Бұқар жырау хан билігінің берік болуы жолында күресуімен қатар, босқа жауласпауды, көрші

елдермен бейбіт қарым-қатынасты сақтауды насихаттады: *«Абылай ханның қасында, Бұқарекен жырлайды. Жырлаганда не дейді: соғыспа деп жырлайды»*.

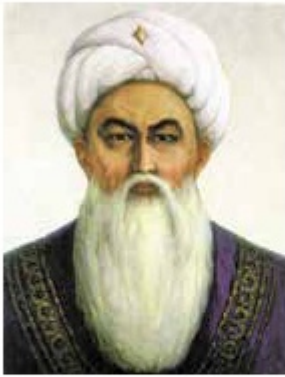
Үмбетей, Тәттіқара т.б. ақындардың жырларында жоңғар басқыншыларына қарсы күресте халық жасағы мен батырлар ерлігі, ел мен жерді қорғау, мемлекеттілік идеясы айтылады.

8. Қазақ билері және олардың қоғамдық-саяси көзқарасы. Қазақ мемлекетінің тарихында ел басқару ісінде және Отанды сыртқы жаулардан қорғауға ұйытқы болған, қолбасшылық қызмет те атқарған *Төле би, Қазыбек би және Әйтеке билердің* есімдері белгілі. Билер ұлт тұтастығына нұқсан келтіретін дау-жанжалдарды бітістіріп, көрші мемлекеттермен бейбіт байланыс орнатуда ханға ақыл-кеңес беріп отырды. Билердің ең басты ұстанымы артазалағын сақтау еді. Олар қоғамда жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды дәріптеп, мейірімділік, адалдық, ізгілік сияқты адамгершілік қасиеттерді сақтауға шақырды.

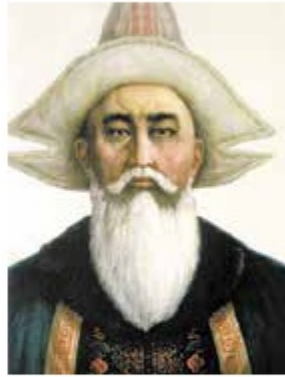
Би-шешендер тұжырымын поэзия түрінде жеткізді. Өз өмірін елінің ынтымақ-бірлікте болуына арнаған Төле биден мынадай қанатты сөздер қалған: *«Досыңа өтірік айтпа – сенімің кетер, дұшпаныңа сырыңды айтпа – түбіңе жетер»*, немесе: *«Әйел алсаң көріктіге қызықпа, тектіні ал»*.

Қазыбек би Қазақ хандығының көрші елдермен қарым-қатынаста әрқашан бейбіт сыртқы саясат ұстануды, тәуелді болмауды ескертеді: *«Біз қазақ деген мал баққан елміз, ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, Найзаға үкі таққан елміз, ешбір дұшпан басынбаған елміз. Басымыздан сөз асырмаған елміз, достықты сақтай білген елміз. Дәм-тұзды ақтай білген елміз»*.

Әйгілі Әнет баба бірде Қазыбек биден *«Би, сен бұл дүниеде кімге қарыздарсың? – деп сұраған екен. Сонда Қазыбектің: «Ең алдымен Аллаға қарыздармын. Сосын – анама. Ол мені жарық*

Төле би

Қазыбек би

Әйтеке би

дүниеге әкелді. Сосын – атама. Ол мені тәрбиеледі, өсірді, оқытты. Сосын халқыма. Ол мені қадіріме жетіп көтере білді. Сосын Сізге, ұстазыма. Сіз менің көп нәрсеге көзімді аштыңыз», – деген жауабы бабамыздың биік парасат иесі екендігінің айқын көрінісі.

Әйтеке – қазақ халқының бірлігін нығайтуға үлес қосқан атақты үш бидің бірі. Оған тапқырлық, шешендік өнер жас кезінен дарыған. Халқымыздың тарихында аталып өткен атақты үш бимен қатар, хан, сұлтан, ақын-жыраулар ерекше орын алады. Ұлы дала даналары халықты бірлікке шақырып, елді жаудан қорғау, мемлекеттік құрылымды нығайтуда зор еңбек сіңірді.

1. Жыраулар мен ақындардың Қазақ хандығының қоғамдық-саяси өміріндегі рөлі қандай?
2. Қазақ хандары қоғамның бірлігін қамтамасыз етуде қандай қызмет атқарды?
3. Билердің қоғамның саяси-әлеуметтік өміріндегі орнына баға беріңдер.
4. Қазақ тарихында Төуке хан заманын неге «Алтын ғасыр» деп атайды?

«**Жеті жарғы**» – Төуке хан тұсында қабылданған қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарының жинағы.

Империя – отары бар ірі монархиялық мемлекет.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. «Қазақ хандығы дәуіріндегі тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси ойдың дамуына қосқан үлесі» тақырыбында эссе жазыңдар.

2-тапсырма. «Билер дәстүрін жаңғыртудың қажеті бар ма?» тақырыбында талқылау жасаңдар.

«...Сұлтан Абылай тап сол кезде күн өткен сайын күшейе түсті. Өзімен замандас қырғыздардың (қазақтардың. – авт.) қай-қайсысынан болса да тәжірибесі жағынан артық, ақыл-парасаты жағынан әбден танымал, қол астындағы халықтың саны жағынан қуатты өмірші. Үш жүзге өзінің Орыс мемлекетінің императорымен де, Қытай боғдыханымен де қарым-қатынасы арқасында даңқы артқан Абылайдың бойында Орта жүздің билеушісі болуға қажетті құқықтың бәрі де сай еді. Өзінің артықшылықтарына әбден сенімді ол өз жақтастарының бәрін де айбынымен, салиқалы мінез-құлқымен таңғалдыра қызықтырып, өзіне тарта білетін, өзінің жауларын күш көрсете қорқыта алатын, ал әрбір қалыптасқан нақты жағдайға қарай өзін бірде орыстардың қол астында, бірде қытайлардың қол астында болғандай ұстай білетін, бірақ іс жүзінде ешкімді мойындамайтын тәуелсіз билеуші еді. Оның бұл қасиеті әсіресе 1771 жылдан кейін ерекше айқын көрінді. Ол бұл кезде Ресейге сырттай болса да бағынышты сияқты болып көріну туралы ойлауды да қойды, екіжүзділік жасамай-ақ, өзін нағыз дербес те тәуелсіз ханмын деп атай бастады».

Левшин А.И. Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен даласының сипаттамасы. – Алматы, 1996, 254-бет.

1. Абылайдың бойында қандай қасиеттер бар еді?
2. Сендер қалай ойлайсыңдар, ол өзін Ресей мен Қытайдан тәуелсіз сезіне алды ма?

§27–28. «Зар заман» ағымы өкілдерінің идеологиялық құндылықтары

Оқу мақсаты:

- ✓ Қазақ ұлттық мемлекеттілігінің тарихи тағдыры туралы «Зар заман» өкілдерінің идеяларын түсіндіру;
- ✓ Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына тарихи қайраткерлердің қосқан үлесін бағалау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Зар заман	Зар заман (эпоха скорби)	Zar zaman (Era of sorrow)
Этноаумақ	Этнотерритория	Ethno-territory
Шортанбай Қанайұлы	Шортанбай Канайулы	Shortanbay Kanaiuly

Тақырыпқа шығу:

«... бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «Зар заман ақындары» деген ат қойдық».

М. Әуезов

1. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы елдің қоғамдық-саяси жағдайын есіңе түсір.
2. Автор неліктен «зар заман ақындары» деген ат қойды?

1. «Зар заман» поэзиялық ағымы қалыптасуының алғышарттары. Қазақ халқының XVIII ғасырдағы тәуелсіздік үшін күресі «Ерлік дәуірі» аталды. Сол кезеңдегі жыраулар жас ұрпақты жаудан қаймықпай қарсы тұруға, табандылық пен ерлікке шақырды. Эпикалық жанрда жыр толғаған Ақтамберді:

Күлдір де күлдір кісінетіп,
Күреңді мінер ме екеміз,
...
Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырар ма екеміз! –

деп халықты қаһармандық рухқа үндеді.

XIX ғасырдың басында қазақ әдебиетінде бұрынғы әншілік-жыршылық дәстүр біртіндеп ығыстырылып, оның орнын жеке поэтикалық шығармашылық ала бастады. Егер бұрын батырлардың ерлік істерін дәріптеу басым болып келсе, XIX ғасырдан бастап күнделікті өмірдің әртүрлі салаларын, қарапайым адамды, оның ішкі дүниесі мен мінез-құлықтарын жыр етуде жаңа бастама қалыптасты. Бұл отаршылдық саясатқа қарсы ұлт-азаттық қозғалысты, халықтың қасіретін жырлаған ағым еді.

XIX ғасырда қазақ-жоңғар соғыстары аяқталып, Еділ қалмақтары мен Алатау қырғыздарына жорықтар тоқтатылған болатын. 1755 жылғы қазақ-башқұрт шиеленісінен кейін екі туыс, бауырлас халықтар арасында біршама жылымық орнатылғанымен, ол оқиға әлі ұмытылмаған еді.

Сонымен қатар қазақ даласында әскери бекіністер мен округтік орталықтарының құрылысы жүріп жатты. Кіші және Орта жүз қазақтары ежелден бері көшіп-қонып жүрген бірқатар жерлерінен қуып шығарылды. Мұның өзі бұрыннан қалыптасқан көші-қон жүйесін бұзды. Патша

Талдау жаса

Ұлт-азаттық көтерілістердің қазақ тарихындағы рөлі қандай?

үкіметінің жерді баса-көктеп тартып алуы салдарынан көптеген қазақ рулары дәстүрлі мал жайылымдарынан айырылды. Бір кездегі дамыған көшпелі малшаруашылығы тұйыққа тіреліп, күрт құлдырай бастады.

1822–1824 жылдары хандық билік жойылды. Соның салдарынан Кіші жүз бен Орта жүз қазақтары өздерінің дәстүрлі мемлекеттілігінен айырылып қалды. Қазақстан бірте-бірте Ресей империясының отарына айналды. Бөкей Ордасында хан билігі 1845 жылға дейін сақталғанымен, патша империясына толық тәуелді болып, әскери бекіністер қоршауында қалды. XIX ғасырдың бірінші жартысында Қазақстан аумағындағы отаршылдық іс-әрекеттер күшейе түсті. 1810 жылы патша үкіметі Кіші жүз жерінің бір бөлігін тартып алып, Жаңаелек шебін құрды. Қазақтар 600 мың десятинаға жуық ең шұрайлы жайылымдарынан айырылды. Жергілікті тұрғындар ол жерлерден күшпен ығыстырылды.

1835 жылы осы *этноаумақтық* бірлестікте патша үкіметі Новолинейный (Жаңа шеп) аймағын құрып, 3 млн 400 мың жерді тағы да тартып алды. Жергілікті халық өз жерлерін өздері жалға алып, ақы төлеп тұратын болды. Осы оқиғалардың барлығы И. Тайманұлы және М. Өтемісұлы, К. Қасымұлы, Ж. Нұрмұхамедұлы, Е. Көтібарұлы бастаған бірқатар көтерілістердің басталуына себеп болды. Бұрынғы ел басқару жүйесінің жойылып, отаршылдық биліктің орнауы XIX ғасырдағы қазақ ақындарының шығармашылығында басты тақырыпқа айналды.

2. «Зар заман» дәуірі поэзиясының мазмұны мен идеологиялық құндылықтары. Жазушы М. Әуезов атап кеткендей, «Зар заман» дәуірінің ақындары XIX ғасырдың ортасына дейін елдің өткен еркін өмірін аңсап, ұлтты рухани құндылықтарынан ажырамауға шақырды, халықтың тағдырын мұң-зармен жырлады. Олар патшалық Ресейдің отаршылдық өктемдігіне, халықтың өз жерінде ауыр жағдайға түскеніне көнбеді. «Зар заман» ақындары елінің ертеңі үшін алаңдады, өткенді сағынышпен, аңсаумен еске алды. Болыс басшыларының парақорлығы, кейбір қазақ билерінің әділетсіздігі, қоғамда белең алған жала жабу, өсек айту т.б. сынға алынды. Бұл тығырықтан шығу жолын кейбір ақындар о дүниемен ғана салыстыруға барды. Ел басына түскен қасіретті ақырзаманмен теңеді.

XIX ғасырдың бірінші жартысында патша үкіметінің отарлау озбырлығы күшейді. Ұлт-азаттық көтерілістер басып-жаншылған-

нан кейін халық ертеңгі күніне сенімсіздікпен қарады.

«Зар заман» ақындары шығармаларындағы негізгі ортақ идея – ел бірлігі мен мемлекет тұтастығы: *«Біз бірлік-берекеден айырылып барамыз, бүйте берсек құримыз»*, – деп қайғы-мұңға берілу сарыны да байқалды. Олар отаршылдықты айыптап, қазақтарды ұлттық санасынан, халықтық болмыс-бітімнен ажырамауға, салт-дәстүрді бұзылмаған қалпында сақтауға үндеді.

«Зар заман» дәуірі ақындары шығармаларының негізгі идеологиялық құндылығы – өткен және бақытты кезеңді мұқият түсіну арқылы қиындықты жеңіп, келешекке ұмтылу, халық рухын көтеру болды. Бұл дәуірдің ақындары өлеңдерінде патша үкіметінің әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени, шаруашылық отаршылдығына ашық түрде қарсылық білдірді. Қазақ халқының азаттық жолындағы күресі ерекше шабытпен жырланды.

«Зар заман» дәуірі ақындарының көз алдында дала тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық жағдайы күрт нашарлады. Олар заман куәгерлері ретінде патша үкіметі қазақтардың жерлерін тартып алуы салдарынан мал жайылымдарының тарылуы, отаршыл биліктің озбырлығы, әртүрлі дәрежедегі шенеуніктердің паракорлығы сияқты келеңсіз құбылыстарды жырға қосты. Бұл ағымның ақындары халық үшін хандық дәуірдегі жауға қарсы аттанған хандардай билеушілерді армандады. Олардың шығармаларында өткен заманды аңсау, келер күннен үмітінің жоқтығы, отаршылдардың озбырлығы мен сұрқия саясаты жан-жақты суреттеледі.

XIX ғасырдың 40–60-жылдарындағы поэзияның жарқын өкілдері қатарына Дулат Бабатайұлын, Шортанбай Қанайұлын, Мұрат Мөңкеұлын қосуға болады. Олар «Зар заман» дәуірінің ақындары аталды.

3. Дулат Бабатайұлы. Ол Шығыс Қазақстан облысы Аягөз ауданында дүниеге келген. Отарлық озбырлықтың күшейгенін, 1822–1824 жылдары хандық биліктің жойылуын, округтік орталықтар құрылуын, 1867–1868 жылдардағы әкімшілік реформаларды, ұлт-азаттық көтерілістерді көзімен көріп, жанымен сезінген Ду-

Ойлан

Зар заман ақындарының шығармаларында демократиялық сипат көрініс тапты ма?

Дулат Бабатайұлы

Ізден

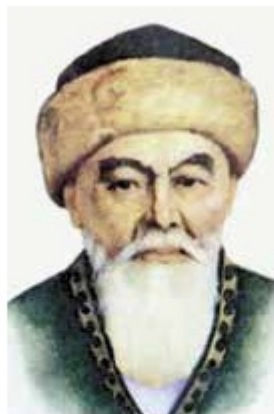
«Зар заман» ақындарының шығармашылығын зерттеген қазақстандық ғалымдарды анықтаңдар.

лат Бабатайұлы өз өлеңдерінде халқының басына түскен ауыртпалықтарды жырлайды. «О, Сарыарқа, Сарыарқа» атты өлеңінде қазақтың ауыр жағдайын суреттейді. «Кеңесбайға», «Бараққа» деген өлеңдерінде әкімдердің жағымсыз образын сипаттап ашық айтады.

Өз халқын жаудай талаған, сатылған әкімдерді отарлаушылардың қолшоқпарына айналды деп айыптайды. Ақын ұлы Абылай заманындағы Қазақ хандығы қалпына келтірілген күндерді армандайды. Ол өзінің шығармаларында халықтың еркіндігі үшін күрескендерді мадақтап өтеді.

Ақын «Өсиетнама» өлеңінде халықтың өткен өмірін жырлады. Ол кезеңде далалықтардың өмірін реттеп отыратын салт-дәстүрлер, әдеп-ғұрыптардың заңнамалық маңызы зор еді. Жаңа дәуірде дәстүрлі қазақ қоғамы дағдарысқа ұшырап бара жатқанын ақын күйінішпен жеткізеді. Дулат Бабатайұлы біртұтас Қазақ хандығының жерін Ресей империясына беріп қойған хандар мен сұлтандардың іс-әрекетін, патшалық үкіметке қызмет еткен жергілікті шенеуніктерді сынады.

4. Шортанбай Қанайұлы. Зар заман кезеңінің белгілі ақыны Қазақстанның оңтүстік өңірінде дүниеге келген.

Шортанбай Қанайұлы

Ол өз дәуірінің көрнекті ақындарының бірі. Өзінің жырларында ақын қоғамның әлеуметтік құрылымының өзгеріске ұшыраған сырын ашып, кедей және байға жіктелудің күшейгені туралы айтады. Ресей империясының отарлау саясаты салдарынан халық саяси, экономикалық және рухани езгіге ұшырады. Осы кезеңнің ауыртпалықтары туралы Шортанбай Қанайұлы «Зар заман» атты өлеңінде мұңды жыр толғайды. Ел ішінде кең таралған осы өлеңнен бастап, олар «Зар заман» ақындары

ретінде таныла бастады.

Ақын өлеңдерінде елдігінен, мемлекеттік жүйесінен айырылған, отарлық жағдайға түскен халқының ащы зары мен өшпес өкінішін жырлайды. «Зар заман» өлеңінде қазақтардың Ресей бодандығына қабылдануы үрдісіне қарсылығын білдіріп, патша үкіметі отар-

лау саясатының теріс салдары: шоқындыру, шаруалардың жаппай қоныс аударуы, әскери шептер мен бекіністер салынуын батыл айыптады. Шортанбай қазақтың егіншілікке көшуімен дәстүрлі малшаруашылығына нұқсан келеді деп түсінді. Ақын жаңа өмір салты халықтың қалыптасқан сана-сезіміне қайшылық әкелгенін, елдің психологиясы мен тұрмыс-тіршілігіне жағымсыз өзгерістер туғызғанын сынға алды.

«Билер, пара жемендер» деген өлеңінде ақын ел ішіндегі әлеуметтік мәселелерді жырға қосып, төрелік айтатын билердің паракорлық қылықтарын айыптады.

Шортанбай әрдайым дін қағидаларын тірек етіп, діннен қорғаныс іздейді. Ол азаматтарға ислам құндылықтарын естен шығармай, парыздарын орындау қажеттілігін еске салады. Ақын өз дәуіріне риза болмай үмітсіздіктен өкініп жырға қосты:

Зар заман, зар заман,
Зарлап өткен бір заман.
.....
Жөн білмеген жамандар,
Ел билеген бек болды,
Көтере алмай билігін,
Ұласқан үлкен кек болды.

Шортанбай өз замандастары арасында суырыпсалма айтыскер ақын ретінде де танымал еді. Кезінде ол Орынбай, Шөже ақындармен сөз сайысына түсіп, елдің есінде қалған. 1888 жылы Шортанбай ақынның кейбір шығармалары («Қисса Шортанбай», «Бала зары») Қазан қаласында жарық көрді. Кейінгі жылдары олар бес рет қайта басылып шықты.

5. Мұрат Мөңкеұлы. Дәуірдің айтулы өкілдерінің бірі Мұрат Мөңкеұлы болды. Ақын «Қазтуған», «Үш қиян» жырларында елде жаппай қоныстанушылар пайда болып, қазақтардың жерінен айырылғанына қатты күйінді. Бұдан құтылудың бірден-бір жолы – жайсыз мекеннен құтты мекенге көшу, қолайлы қоныс іздеу. Ақын елдің бірлігін, жерін сақтаған бұрынғы дара билеушілер саясатының арқасында отарлауға жол берілмеген өткен күнді еске түсіреді. «Сарыарқа» өлеңінде Мұрат Мөңке-

Мұрат Мөңкеұлы

ұлы отаршылдық саясатының салдарынан туған халқының ежелгі қонысынан айырылғанын ашық түрде айыптайды. Сонымен бірге ақын күнделікті өмірдегі исламның алар орнына зор мән береді. Ол мұсылмандықты күшейтуді рухани қорған ретінде көреді.

Мұрат Мөңкеұлы «Үш қиян» өлеңінде Ресейдің Қазақстанды жаулап алуы мен отарлауы кезіндегі қазақ халқының ауыр жағдайын шынайы суреттейді:

Еділді тартып алғаны –
Етекке қолды салғаны.
Жайықты тартып алғаны –
Жағаға қолды салғаны.
Ойылды тартып алғаны –
Ойдағысы болғаны.

«Үш қиян» толғауымен жер, құтты қоныс жайлы «Өттең, қапы дүние-ай», «Қазтуған» жырлары үндес келеді. «Оқудан қайтқан азаматқа» өлеңінде білімді игермейінше елдің өркендемейтінін айтады. Ақын елінің тәуелсіздігін аңсап, отаршылдық билікке қарсы жыр жолдарын арнады. «Кең қоныс қайдан іздеп таптырады?» атты жыры ақынның отаншылдық өршіл рухын білдіреді.

6. Әбубәкір Кердері. Аса дарынды ақындардың бірі Әбубәкір Кердері қазіргі Батыс Қазақстан облысында дүниеге келді. Ол өз заманының оқыған, білімді азаматы ретінде Орал, Ақтөбе, Ор қалалары маңындағы қазақ ауылдарында ұстаздық етіп, бала оқытты. Оның өлеңдер жинағы 1905 жылы Қазан қаласында басылып шықты.

Ақын өз поэзиясында бұрынғы ел бірлігін, қазақтың ешқандай алауыздыққа бой алдырмаған кезін аңсайды. Ел үшін жан аямай күресуге шақырады: *«Жаман қалып, жақсының еті қызар, Алаш-тап қырға шық та, ұран шақыр!»*

Ойлан

Ақынның бұл өлең жолдарынан нені байқауға болады?

Ақын өзінің шығармаларында ислам іліміне көп назар аударып, қазақ даласында дінді нығайтуды қолдады. Ол мықты хан билігі кезеңін аңсады. Ақын өлең-жырларында отандастарын оқу мен білім, ғылым мен өнерді меңгеруге шақырды. Қоғам өміріндегі білімнің орны мен маңызы туралы: *«Бай білімсіз болса кедейшілікке ұшырайды»*, – деп ескертеді.

«Зар заман» ақындары елдің жай-күйін ойлаған ұлт қайраткерлері ретінде танылды, ұлттық әдебиет тарихында лайықты

орын алды. Олар өлеңдері арқылы патша үкіметінің әскери-отаршыл әрекеттерінен бұрынғы емін-еркін өмірінен айырылған қазақ халқының қайғылы тағдырын кейінгі ұрпаққа жеткізді.

1. «Зар заман» ақындарының мақсаты қандай еді?
2. «Зар заман» кезеңі қазақ мемлекеттілігі үшін күрес болды» деген пікірмен келісесіңдер ме?
3. Бүгінгі әдебиетте «Зар заман» ақындарының ықпалы байқала ма?

«Зар заман» – XIX ғасырда Қазақстанның Ресейге қосылуы аяқталып, патша үкіметі бұрынғы ел басқару тәртібін жойып, 1867–1868 жылдары қазақтарды басқару жөніндегі ереже бойынша жаңа тәртіп орнатқан кезде туған ағым.

Этноаумақ – бір-бірімен әлеуметтік-экономикалық байланыстағы этникалық қауымдастық тұратын аумақ.

Мұрат Мөңкеұлы (1843–1906) – қазақ поэзиясының көрнекті өкілі, айтыскер ақын, жырау.

Шортаңбай Қанайұлы (1819–1881) – ақын. XIX ғасырда өмір сүрген қазақ халқының тарихындағы ірі тұлғалардың бірі.

Мәтінмен жұмыс.

INSERT кестесі арқылы «Зар заман» ағымы өкілдерінің қоғамдық-саяси көзқарастарына тұжырымдама жасаңдар.

+	✓	?	–
Жаңа ақпарат	Ойымды растайды (білемін)	Мені ойландырды (таңдандырды)	Менің пікіріме қарсы (түсініксіз)

Шығармашылық тапсырма. «Зар заман» өкілдері бірінің шығармашылығы жайлы эссе жазыңдар.

Мұрат Мөңкеұлы «ҮШ ҚИЯН»

Замана қайтіп түзелсін:
Қоңсыдан туған би болды,
Бү сықылды күй болды,
Көрген жұртқа таң болды.
Азамат ердің баласы
Айдарына малы жоқ,
Топ көерге зар болды.
Қара кісі хан болды,
Қоспақтан туған қортықша

Қатарға шығып нар болды.
Асылзада баласы,
Дәулеті кетіп қолынан,
Қоңсысына құл болды.
Асылсыздың баласы,
Ақшасына сүйеніп,
Айтқан сөзі пұл болды.
Замананың адамы,
Заманың мұндай сұм болды!

* * *

Мен қауіп еткеннен айтамын:
Ақ борықтай иілген,
Кейінгі туған баланың
Ұстай ма деп білегін,
Шая ма деп жүрегін,

Шашын, мұртын қойдырып,
Ащы суға тойдырып,
Бұза ма деп реңін.
Адыра қалғыр заманның
Мен жаратпаймын сүреңін!..

Қазақ әдебиеті. Хрестоматия. 8-сыныпқа арналған. – Алматы, 2018, 46–47-беттер.

Өлең жолдары бойынша сол кезеңдегі қоғамдық өмірге сипаттама беріңдер.

§29–30. XIX ғасырдағы қазақ ағартушыларының қоғамдық-саяси көзқарастары

Оқу мақсаты:

- ✓ XIX ғасырдағы қазақ ағартушыларының қоғамдық-саяси қызметін талдау;
- ✓ Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына тарихи қайраткерлердің қосқан үлесін бағалау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Ағартушы	Просветитель	Illuminator
Билер соты	Суд биев	Bies court

Тақырыпқа шығу:

Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта жал,
Қалмады елге тығындап...

Абай Құнанбайұлы

1. Өлең жолдары мен тақырыпты қалай байланыстыруға болады?
2. Автор қандай жағымсыз қасиеттерді сынайды?

1. Шоқан Уәлихановтың қоғамдық-саяси көзқарасы. Қазақ халқының аса көрнекті *ағартушыларының* бірі Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов. Ол жастайынан қазақ ақындарының өлең-жырлары мен шешендердің даналық сөздерін, данагөй билердің әңгімелерін тыңдап өсті. Болашақ ғалымның дүниеге көзқарасының қалыптасуына жиі қонаққа келіп тұрған *декабристер* де ықпал етті. Олар бәрін білуге құмар жас баланың бойындағы ғылымға, әдебиет пен өнерге, батыс *демократиялық* құндылықтарына деген құштарлықты күшейте түсті. Шоқан жастайынан халық ауыз әдебиетінің үлгілеріне ерекше ден қойды. Ол Омбы кадет корпусындағы алғашқы жылдан бастап шығыс тілдері саласындағы білімін елеулі түрде тереңдете түсті, қосымша ғылыми және көркем әдебиеттерді көп оқыды.

Шоқан Уәлиханов

Шоқан кадет корпусында белгілі ғалым, саяси-қоғам қайраткері Г.Н. Потанинмен бірге оқып, достасып кетті. Аса көрнекті орыс және шетел ақындары мен жазушылары А. Пушкиннің, М. Лермонтовтың, Н. Гогольдің, Ч. Диккенстің және басқалардың шығармаларын зор сүйіспеншілікпен қызыға оқыды. Омбыда болған жылдары ол орыс зиялы қауымының прогрессивті өкілдерімен танысып, жақын араласты.

Патша үкіметі жас ғалымның ғылыми еңбегін жоғары бағалады. 1860 жылы Санкт-Петербургте орденмен марапатталып, әскери шені де өсті. Оны орыс патшасы II Александрдің өзі қабылдады. Осы кездесу кезінде Шоқан патшаға орыс шенеуніктерінің қазақ халқына жақсы қарауы жайлы өз өтінішін батыл жеткізді. Өзінің еңбектерінде қазақтардың бұрын еркін, дәулетті өмір сүргені туралы жазады.

Есіңе түсір

XIX ғасырда қазақ өлкесінде қандай саяси реформалар қабылданды?

1862 жылы өз халқына пайдасын тигізуді ойлап, Атбасар округі бойынша аға сұлтан болып сайлануға кандидатурасын ұсынды. Патша үкіметінің жергілікті өкілдері оның аға сұлтан болуына кедергі жасап, түрлі сылтаумен бекітпей қояды. Осы

туралы Шоқан Уәлиханов 1862 жылы қазанда досы, белгілі орыс жазушысы Ф.М. Достоевскийге хат жазады: *«Халқыма пайдамды тигізу үшін аға сұлтан болғым келді. Оларды шенеуніктер мен қазақ байларынан қорғамақ болдым. Сондағы ең алдымен көздегенім – өз басымның мысалы арқылы жерлестеріме оқыған аға сұлтанның пайдалы екенін көрсету еді. Болысты төңіректеген ұлықсымақ мырзалар мен приказнойлар маған түгелімен қарсы болды. Неге өйткенін білесің бе? Мен аға сұлтан болсам, болыс әкімдері аға сұлтандардан алатын мыңдаған ақшасынан айырылар еді, приказнойлар аяғын аңдап басып, ел аралап тентіреп кеткен болар еді. Байқайсың ба, бұл шенеуніктер үшін «болу не болмау» сияқты нәрсе. Шенеуніктер байлар мен баққұмар қырғыздарды (қазақтарды) маған өшіктіріп, «Уәлиханов аға сұлтан болса, сендерге сор болады, ол теңдік деген ұғымды ұстаған адам... Құдайға сенбейді. Мұхаммед пайғамбарға өш», – деп өсек таратты».*

1822 жылы Орта жүзде хандық билік жойылып, қазақтардың мал жайылымдары тарыла бастаған кезде, Шоқан Уәлиханов округтік басқарудың енгізілуіне қатысты өзінің қарсы көзқарасын білдірді: *«Біздің жерімізді округтер бойынша бөліп, жазғы және қысқы жайылымдарды атақты рулар мен адамдарға беру – малшаруашылығына кесірін тигізетін басты себептердің бірі ретінде есептелуі тиіс. Мұндай реформалар кедергі келтіретін зиянды, әрі халық үшін қасірет әкеледі».*

Сондай-ақ ол Кіші жүздегі сайлау жүйесінің болмауын елеулі кемшілік ретінде көріп, жаңа басқару тәртібіне де қарсы шықты: *«Орынбор дала басқармасының негізгі кемшілігі, ол орда шенеуніктерін халықтың сайлауымен емес, шегара бастықтырының қалауымен тағайындауында».* Ол реформаның прогрестік заңдылыққа сүйеніп, халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуға бағытталуын қолдады. Мысалы, «Сот реформасы туралы жазбалар» мақаласында: *«Реформа оңтайлы, яғни қоғамдық организм жан-жақты дами алатын мызғымас прогресс заңына негізделіп жасалғанда ғана ұтымды болады»,* – деп жазады. Сонымен қатар патша өкіметі жүргізіп отырған сот реформасының халыққа жат сипатын ашық айтты: *«Қисынсыз теорияға немесе*

өзге халықтың өміріне зорлықпен, ырықсыз жасалған реформа адам баласын жойқын апатқа душар етіп келді». Ғалым дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық, зияткерлік әлеуеті туралы айтып, халықтың жарқын болашағына кәміл сенді: «Ресей империясының құрамына еніп отырған барлық бұратаналардың ішінде халқы санының көптігінен, байлығы жөнінен біз бірінші орын аламыз. Меніңше, алдағы өркендеу де бізге – қазақтардың үлесіне тиеді».

Ғалым патша өкіметінің қазақ даласындағы сот ісіндегі кемшіліктерін сынға алып, билер сотының артықшылығы туралы былай деп жазады: *«Орыс талапкері немесе жауапкері көптеген жағдайда орыстың тергеу орнынан гөрі, бидің сотын артық көреді... Билер сотының артықшылығы, ол істі некен-саяқ болмаса, жалғыз шешпейді; оған қатысатын адамға шек қойылмайды, ал тіпті кейде олар ақтаушы да болып көрінеді және бидің шешіміне шағым жасауға да құқы бар».* Демократиялық билер соты Ресейдің отаршыл сотынан әділдігімен ерекшеленді.

2. Ыбырай Алтынсариннің қоғамдық көзқарасы. Қазақ халқының қоғамдық-саяси өмірінде аса көрнекті педагог, жазушы, фольклоршы, этнограф әрі қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсарин зор рөл атқарды.

Ыбырай бала кезінен бастап білімге және өз бетінше оқып-үйренуге бейімдігін байқатты. Орынборда оқып жүрген кезінде шығыстанушы-ғалым В.В. Григорьевпен жақын танысып алды. 1857 жылы Орынбор шегара комиссиясы жанындағы мектепті алтын медальмен бітірді. Ыбырай орыс, татар және басқа тілдерде еркін сөйлей білді. Кейінірек халық ағартушысы ретінде білімін өзінше оқып, арттыра түсуді белсенді түрде жалғастыра берді. Ы. Алтынсарин көрнекті орыс демократтары Н.Г. Чернышевскийдің, Н.А. Добролюбовтың, А.И. Герценнің және басқалардың шығармаларымен де таныс болды.

Мектеп бітіріп шыққан Ы. Алтынсарин үш жылдай атасының қол астында кеңсе қызметкері болып істеді. Осы жылдар ішінде ол халқының сауатын ашып, білімін көтерудің аса қажет екенін жете түсінді.

Ағартушы-ұстаздың:

Оқысаңыз балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан
Іздемей-ақ табылар... –

Талқыла

Ы. Алтынсаринге «шоқынған» деген айыпты не себепті тақты деп ойлайсың?

деген жыр жолдары жас ұрпақты ғылым-білімді меңгеруге шақырады.

Оның білім беру жолындағы қызметі оңай болған жоқ. Алдынан түрлі кедергілер кездесті, тіпті оған «шоқынған» деген айып та тағылды.

1869 жылы Ы. Алтынсарин Торғай уездік басқармасына іс жүргізуші ретінде қызметке орналасты. Уезд бастығының аға көмекшісі және уақытша уездік сот міндеттерін қатар атқарды. Қызмет бабымен қазақ ауылдарында жиі болып тұрды. Өз халқының мүддесі мен қажетін жақсы білді. Болыс басқарушылары мен ауыл старшындарының сайлауына қатысып жүрді. Сайлау кезінде дауысты сатып алудың, парақорлық пен қиянат жасаушылықтың орын алуына жол бермеуге тырысты. Оның әрекетін жақтырмаған байлар үстінен облыстық басқармаға, әскери губернаторға және одан әрі Ішкі істер министрлігіне шағым жасады. Ол өзінің парасатты мінез-құлқы және барынша адалдығы, халық алдындағы атағы мен беделінің арқасында ақталып шықты.

Ы. Алтынсарин патша үкіметінің жергілікті халыққа қысым жасайтын жүгенсіз саясатын айыптап отырды. Ол отаршыл билікті сынға алып, халық ағарту ісіндегі Ресейдің өркениеттік саясатының шынайы мақсатын жете түсінді. Далалықтардың материалдық жағдайын жақсартуды көздеген Ыбырай алғашқылардың бірі болып, өз халқының тілдік және мәдени-рухани мұраларын қорғайтын озық идеяларын ұсынды. Ыбырай тұтас халықтың тұрмысын, олардың өмір сүру болмысын табиғи жағдайлармен санаспай, мәжбүрлі түрде өзгерту *«ең қабілетті деген ұлттың өзін тоқырауға ұшыратуы мүмкін»* деп, патша өкіметінің өзге халықтарға зиянын көре білді.

Қазақ даласы негізгі аймағының егіншілікпен айналысуға тиімсіздігін ескере отырып, халық ағартушысы малшаруашылығын дамытуға қолайлы жағдай бар екенін көрсетеді. Ол отырықшылыққа

күштеп көшуге үзілді-кесілді қарсы шығып, эволюциялық жолды таңдады. Жергілікті халыққа тонаушылық пен апат әкелген отаршылдық қоныстандыру саясатын әшкерледі. Ы. Алтынсарин қазақ соты ісіндегі адалдық және әділеттілікті жоғалтып бара жатқан билерді қатты сынға алды.

Ыбырай ұлттық дәстүрлердің сақталуын қолдады. Ол туған халқының патриоты болды. Жергілікті билеушілер және отаршылдық әкімшілікпен орын алған шиеліністеріне қарамастан, ол өз ғұмырының соңғы кезінде былай деп жазды: *«Мен түбегейлі терең сеніммен туған халқыма шамамның келгенінше пайдамды тигізсем деген ниетімнен ешқашан бас тартпаймын»*. Бұл сөздер оның өз халқына шынайы сүйіспеншілігін тағы да айғақтайды.

3. Абай Құнанбайұлының қоғамдық көзқарасы. Абай Құнанбайұлы – қазақ халқының аса көрнекті ойшылы, ағартушысы, ұлы ақыны және қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, қоғам қайраткері.

Ақынның жастық шағы патша үкіметінің Қазақстанның оңтүстігіне қарай әскери күшпен ентелеп ене бастаған кезімен тұспа-тұс келді. Ол патша үкіметінің округтік приказдардағы жағдайының барған сайын нығая түскенін, XIX ғасырдың 60–90-жылдарында әкімшілік реформаларының енгізілгенін өз көзімен көрді. Аз уақыт болыс болған кезінде кез келген істі әділ және адал шешуге талпынды. Сол үшін қатардағы қарапайым халықтың үлкен сый-құрметіне бөленді. Бірақ қоғамның күрделі проблемаларын мұндай тәсілмен шешуге болмайтынына бірте-бірте көз жеткізе бастайды. Сондықтан да ол қазақтарды білім мен ғылымды меңгеруге шақырды.

Ақын көзқарасының қалыптасуына оның озық ойлы орыс зиялы қауымы өкілдерімен араласуы зор ықпал етті. Ол кезде өз Отанының тәуелсіздігі жолындағы ұлт-азаттық қозғалыстарға белсене қатысушылар Қазақстан аумағына жер аударылып жатқан еді. Олар, атап айтқанда, Украина мен Польшадағы зиялы қауымның неғұрлым білімді өкілдері болатын. Жер аударылып келгендердің арасында патша үкіметінің саясатына қарсы шыққан орыс зиялы қауымның өкілдері де аз емес еді. Олар

Ойлан

Не себепті Абай жер аударылып келген өзге ұлт зиялыларымен араласты?

Абайдың саяси көзқарасының қалыптасуына ықпал етті. Е. Михаэлис, С. Гросс, Н. Коншин, Н. Долгополовтармен араласуы барысында Абай А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов және басқалардың шығармаларымен жете танысты.

Ақынды қатты алаңдатқан жағдайлар қазақтардың жаппай кедейлене бастауы, патша үкіметі шенеуніктерінің шектен шыққан озбырлығы, жергілікті болыстардың парақорлығы мен қанағатсыз пайдакүнемдігі еді. Ол өлеңдерінде жақын туыстарына көмек қолын созбайтын сараң байларды сынады. Парақор билеушілерді, кейбір әділетсіз билерді әшкерелеп отырды.

Абай қазақ қоғамын ерінбей еңбек етуге шақырды. Өзінің кейбір замандастарының бойындағы жаман мінездерді – жалқаулықты, білімсіздікті, көрсеқызарлықты, надандықты әшкереледі. Кедейшіліктен құтылудың бір тәсілі егіншілікпен айналысу, қолөнер кәсібін және сауда-саттықты үйренуде екенін айтты. Ол былай деп жазады: *«Бай болғың келсе – өнер үйрен. Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұттайды, өнер жұтамайды»*. Оның

Талқыла

Абай шығармашылығының бүгінгі күні өзектілігі неде?

басқаша ойлауы мүмкін де емес еді. Қазақ даласында жиі болып тұратын жұт қарапайым халықты ауыр қайғы-қасіретке душар ететін. Ондай кезде жылдар бойы жинаған малдан бір-ақ күнде айырылып қалатын еді.

Абай халыққа жаны ашымайтындарды жек көрді, байлардың қарапайым халыққа менсінбей қарауы оның ашу-ызасын келтірді. Қоғамды прогрессивті түрде дамыту жолдарын үнемі іздестіріп отырды. Абай ел басқаруға халық үшін қызмет ететін, адал адамдар сайлануы тиіс деп есептеді. Ол болыс басқарушыларды, сайлау жүйесін қатты сынға алды: *«Үш жылға болыс сайланады. Әуелгі жылы «Сені біз сайламадық па?» деп елдің бұлданғандығымен күні өтеді. Екінші жылы кандидатпен аңдысып күні өтеді. Үшінші жылы сайлауға жақындап қалып, тағы болыс болып қалуға болар ма екен деп күні өтеді. Енді несі қалды?»*

Ұлы ақын өз шығармаларында халықты адал, ақылды, әділ болуға үндеді. Өркімді өзінің өткен әр күніне міндетті түрде есеп беріп отыруға, келер ұрпақты парасаттылыққа шақырды: *«Қулық саумақ, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ – өнерсіз иттің ісі. Әуелі*

құдайға сиынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды».

Замандастары Абайды елдің қамын ойлаған, әділ би деп білді. Оны Қарқаралы, Өскемен, Зайсан т.б. алыс уездерден іздеп келетін. Би-болыстардың ардан, ұяттан безіп, елін сатып, халықты екі жақтап тонап жатқанын әшкерелейді: *«Болыс пен биді құрметтейін десең, құдайдың өзі берген болыстық пен билік елде жоқ. Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған биліктің ешбір қасиеті жоқ».* Ол қазақ қоғамына үлкен зиян келтірген жала жабуды, өтірік айтуды айыптады: *«Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әртүрлі қылмыстық іс көрсетіп, арыз береді. Оған дознание – тергеу шығарады. Бағанағы жақсы адамның сайлауға жарамауы үшін, өтірік айтып, көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан да-йындап қойылған».*

Одан ақыл-кеңес сұраған дала тұрғындары ағылып келіп жатты. Атап айтқанда, оған Баянауыл өлкесіндегі белгілі шежіреші өрі ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы келіп тұрды. Абаймен Семейге жер аударылып келгендер де санасатын. Міне, мұның бәрі патша үкіметі шенеуніктері мен олардың жергілікті кейбір итаршыларының тарапынан қызғаныш пен көре алмаушылық, тіпті саяси күдік туғызды. Ақынның үстінен өсек айту мен жала жабу әрекеттерін күшейтті.

Абайға қарсы қастандық жасалады. Үстінен айыптау арыздар жолданып, тіпті жала да жабылды. Патша әкімшілігі Абайдың ізіне түсіп, Семей полицмейстері ақынның үйінде тінту жасайды. Ұлы ақынды «ақ патшаның жауы», «бүлікшіл», «ата-бабалардың әдет-ғұрпын, салт-жоралғысын бұзушы» деп кінәлады.

Абайдың белсенді ұстанымы отандастарының өмірін жақсартуда маңызды рөл атқарды. Ол елінің амандығы, қуаты мен гүлденуін ойлады. 2020 жылы елімізде ұлы Абайдың 175 жылдық мерей-тойы аталып өтті.

XIX ғасырдағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына қазақтың әйгілі ағартушылары Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбайұлы және т.б. зор үлес қосты. Олар халықты бірлікке, Ресей

Талқыла

Абайдың жастарға арналған өсиеттерінде не айтылған?

империясының отаршылдық саясатына байланысты қалыптасқан жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайға бейімделуге шақырды.

1. XIX ғасырдағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына қандай оқиғалар әсер етті?
2. Қазақ зиялыларының ортақ мүдделері болды ма?
3. Патша үкіметі қазақ ағартушыларына қатысты қандай саясат ұстанды?
4. «Шоқанның саяси көзқарастары Қазақ хандығы дәуіріндегі қоғамдық-саяси ойдың жалғасы» деген пікірмен келісесіңдер ме?
5. Үш ағартушы ғалымның қоғамдық-саяси көзқарастарының ұқсастығы мен айырмашылығын анықтаңдар.

Демократия – өкімет билігі халықтың қолында болатын құрылыс, халық билігі.

Декабристер – 1825 жылы желтоқсанда патша өкіметі мен басыбайлылыққа қарсы көтеріліс ұйымдастырған орыс революционерлері.

Ағартушы – білім беріп, оқу-ағарту ісімен шұғылданушы адам.

Билер соты – қазақ қоғамын құқықтық тұрғыда реттеудің дәстүрлі билік құрылымы.

Шығармашылық тапсырма.

Өртүрлі тарихи кезеңдердегі тұлғалардың Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына қосқан үлесіне баға беріңдер. Қорытынды жасаңдар.

Тарихи кезеңдер	Қоғамның өзекті мәселелері жайлы тұжырымдарының мазмұны
Ежелгі дәуір	
Орта ғасырлар	
Қазақ хандығы	
«Зар заман» кезеңі	
XIX ғасыр – XX ғасырдың бас кезі	

Абайдың сегізінші қарасөзі

Осы ақылды кім үйренеді, насихатты кім тыңдайды?

Біреу – болыс, біреу – би. Олардың ақыл үйренейін, насихат тыңдайын деген ойы болса, ол орынға сайланып та жүрмес еді. Олар өздері де оздық кісіміз, өздеріміз біреуге үлгі беріп, ақыл айтарлықпыз деп сайланды. Өздері түзеліп жеткен, енді елді түзерлігі-ақ қалған. Ол не қылып тыңдасын және тыңдайын десе де, қолы тие ме? Басында өзіндік жұмысы бар: ұлығымызға жазалы болып қаламыз ба, елдегі бұзақыларымызды бүлдіріп аламыз ба немесе халқымызды бүлдіріп аламыз ба, яки өзіміз шығындап, шығынымызды толтыра алмай қаламыз ба? – деген ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында, қолы тимейді.

Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып, дүниенің жарымы басында тұр. Өзінде жоқты малыменен сатып алады. Көңілдері көкте, көздері аспанда, адалдық, адамдық, ақыл, ғылым, білім – еш нәрсе малдан қымбат демейді. Мал болса, құдай тағаланы да даралап алса болады дейді. Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны – бәрі мал. Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызбақ; саудасын жиғызбақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұры-бөрі, қыс, суық-сұғанақ – солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ. Оның бәрін жайғастырып, аяғын алып келіп мақтанға орналастырғанша қашан? Қолы тимейді.

Енді ұры-залым, сүм-сүрқия өздері де тыңдамайды. Онша-мұнша қой жүнді қоңыршалар күнін де көре алмай жүр. Аналар андай болып тұрғанда, білім, ғылым, ақылды не қылсын? Және де білім, ғылым кедейге керегі жоқтай-ақ: «Бізді не қыласың, ана сөзді ұғарлықтарға айт!» дейді. Оның өзгеменен ісі жоқ, ана алдындағы үшеуіндей болған жанның ойында ешбір қайғысы, мұңы болмаса керек.

1. Деректе қоғамдағы жағдай қалай сипатталған?
2. Абайдың қарасөздерінің бүгінгі күнгі өзектілігі мен маңыздылығын анықтау үшін зерттеу жүргізіңдер.

Жетінші тарау

«АЛАШ» – ҚОҒАМДЫҚ ОЙ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

§31–32. «Алаш» ұлттық идеясының тұжырымдамалық негіздері

Оқу мақсаты:

- ✓ «Алаш» ұлттық идеясының тарихи негіздерін анықтау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Алаш	Алаш	Alash
Әлихан Бөкейхан	Алихан Бокейхан	Alikhan Bokeykhan

Тақырыпқа шығу:

«Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жекеменшікке де, қоныстанушыларға да берілмейді».

Ә. Бөкейхан

1. Бұл пікірмен келісесіз бе?
2. «Алаш» ұлттық идеясы тұжырымдарының бірі неліктен жер мәселесі болды?

1. Алаш қозғалысының тарихи негіздері. XIX ғасырдың аяқ кезі – XX ғасырдың басында халықтың жағдайы күрт нашарлап, кедейшілік кең етек жая бастады. Отарлық езгіге қарсы ұлт-азаттық қозғалыстар бой көтерді. Салықтар мен міндеткерліктердің көбеюі, шұрайлы жерлерінің тартып алынуы қазақ ауылында ішкі шиеліністердің өршуіне жеткізді. Патшаның 1905 жылғы жарлығы бойынша бұрынғы Сібір шегара шебіндегі ені он шақырымдық бейтарап алқап казак әскерлерінің «мәңгілік» пайдалануына берілді. Патша үкіметінің осы және басқа да озбырлық

әрекеттері салдарынан дала тұрғындары жаппай жерсіз қала бастады. Мәселен, бір ғана Семей облысының өзінде 100 мыңнан астам қазақ жерсіз қалып, Томск, Тобыл губернияларындағы орыс шаруаларынан, Сібір казактарының жерлерін жалға алып, пайдалануға мәжбүр болды.

1905–1907 жылдары елде социал-демократтар ұйымдары құрыла бастады. Қоғамда *петициялық* қозғалыс етек алды. Отаршыл өкімет билігінің атына жолданған ірі көлемді әрі мазмұнды петициялардың бірі Қарқаралы жәрмеңкесінде жазылған петиция болды. Ұлттық күресте қалыптасып келе жатқан ұлт зиялылары қазақ халқының көшбасшыларына айналды. Жалпыұлттық демократиялық қозғалыстың басында **Ә. Бөкейхан** тұрды. Қазақ депутаттары Ресейдің Мемлекеттік Думасында қазақ қоғамындағы ең маңызды проблемаларды батыл көтере білді.

Қазақ халқының қоғамдық сана-сезімін арттыруға 1916 жылғы қаһарлы оқиғалар орасан зор ықпал етті. Соғыс жылдары жергілікті патша өкімшілігінің автохтонды халыққа қатысты ұлттық қанаушылығы мен озбырлығы күшейе түсті.

1917 жылға қарай жергілікті халықтың пайдалануындағы ең шұрайлы 45 миллион десятина жердің тартып алынғанын білеміз. Бұл кезде Қазақстанға Ресейден қоныс аударған шаруалардың жалпы саны 1,5 миллионға жуықтап қалған болатын. Қазақ халқы осындай ауыр қиыншылықта азып-тозып кетпеді, керісінше ұлтты азат етуді мақсат тұтып, арпалысқа толы жолды таңдады. Тәуелсіздік, елдің болашағы үшін күресте ерлік пен батыллықтың үлгісін көрсете білді.

XX ғасырдың басында қазақ халқының сана-сезімі биік деңгейде көрініс тапты. Ұлт азаттығы жолындағы күресте қазақтың оқыған, халық мүддесі үшін бар күш-жігерін аямайтын азаматтар алға шықты. XX ғасырдағы ұлы реформаторлар Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы ұлтты азаттыққа бастады. Олар қазақ халқының тарих сахнасынан біржолата жойылып кетпеуі үшін қолдарынан келгеннің бәрін жасады.

Қазіргі тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуында Әлихан Бөкейхан бастаған топтың ерен еңбегі еш уақытта ұмытылмайды.

Ойлан

Ұлт зиялыларын қандай мәселелер біріктірді?

А. Байтұрсынұлы, Ө. Бөкейхан, М. Дулатұлы

Алаш идеясы Қазақстан азаматтарының бірігу, болашаққа жылжудың айқын бағыты, бірлігімізді бекемдей түсетін ұлы жол деп білуіміз керек.

2. Петициялар – Алаш зиялыларының ұстанымдары мен озық идеяларының көрінісі. ХХ ғасырдың бас кезінде қазақтар арасында петициялық қозғалыс етек алды. Қазақ зиялылары өз халқының өмірлік маңызды мәселелерін петициялар жолдау арқылы шешуге тырысып көрді. Петицияларда жер, дін, құқық, тіл және халыққа білім беру саласындағы алуан түрлі талаптар қойылды. Петициялар жоғары билік орындарына жолдана бастаған еді. Алғашқы петициялар жолдаудың бастамашылары дін қызметкерлері (*Ш. Қосшығұлұлы*, Науан Хазірет т.б.) болды. Олар қазақ халқын христиан дініне енгізуді тоқтату, мұсылман оқу орындарын құруға қажетті жағдайлар жасау, молдалардың қызметіне кең жол ашу жөнінде нақты талаптар қойды. Уақыт өте келе жағдай өзгере бастады. Бірінші орыс революциясы жылдарында петиция жазуды қазақ қоғамының сауатты, зиялы өкілдері өз қолдарына алды.

Петициялар уезд бастықтарына, әскери губернаторларға, генерал-губернаторларға, Ішкі істер министріне, тіпті Ресей императоры ІІ Николайдың атына да жолданды. Отаршыл өкімет билі-

гінің атына жолданған ірі көлемді әрі мазмұнды петициялардың бірі Қарқаралы петициясы еді. 1905 жылдың шілдесінде Қарқаралы қаласына жақын жердегі Қоянды (Ботов) жәрмеңкесінде қазақ халқының атынан император ІІ Николайға арналған петиция ұйымдастырылды. Оған Семей облысына қарасты Қарқаралы уезінен халық арасында кеңінен танымал беделді 42 қазақ қол қойды. Кейінірек Семей және Ақмола облыстарының басқа да уездеріндегі қазақтар қосылды. Петицияны жазуға белгілі саяси қайраткерлер Ө. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Ж. Ақбаев, Т. Нүре-кенов т.б. белсене атсалысты.

Петициядағы маңызды мәселелердің бірі Ресей империясының заң шығарушы ең жоғары органы Мемлекеттік Думаға қазақ депутаттарын қатыстыру талаптары болды: *«Малшаруашылығымен айналысу қырғыздарды (қазақтарды) сайлауға қатысу құқығынан неге айыруы тиіс? Сауда-саттық, егіншілік, балық аулау сияқты басқа да әртүрлі кәсіп түрлерімен айналысатындар ондай құқығынан айырылып отырған жоқ қой!..»*

Қоянды (Ботов) жәрмеңкесі

Мемлекеттік шенеуніктер жоғары билік органдарына талап-тілектер айтып, петиция жолдаушыларды барынша жек көрді. Мұны Семей облысы әскери губернаторы Галкиннің Дала генерал-губернаторының атына 1905 жылы маусымда жазған хатынан көруге болады: *«Қырғыздардың (қазақтардың) петиция жолдап, талап қоюларына жол беруге болмайды»*.

Талқыла

Галкин өз хатында не-ліктен петицияға қарсы болды?

Петицияның бір нұсқасын Темірғали Нүрекенов орыс тіліне аударып, Ішкі істер министрінің атына жіберді. Петицияның бұл нұсқасы барынша толық еді. Ол 47 тармақтан тұратын. Петиция қазақ қоғамының ХХ ғасырдың бас кезіндегі өмірлік маңызы бар күрделі мәселелерін: сайлауды ұйымдастыру, жер, дін, сот ісін жүргізу, білім т.б. толық қамтыды.

Жоғары билік органдарына жолданған петицияларда болыстарды, ауыл старшындарын және олардың хатшыларын тек сауатты қазақтардан ғана тағайындау ұсынылды. Бұл қызметке кірісер алдында олар ант қабылдап, ешқашан қызмет бабын пайдаланып, халыққа қиянат жасамауға тиісті болды. Шаруа бастықтарының орнына бітістіруші судьялар қызметін енгізу талап етілді. Петиция авторларының пікірі бойынша, бұл қызметке жеткілікті дәрежеде сауаты мен білімі бар қазақтар тағайындалуы тиіс.

Қазақтар петицияда өздерінің діни істеріне басшылық етуді 1867–1868 жылдардағы әкімшілік реформалар барысында енгізілген Орынбор діни басқармасының қарамағына беруді талап етті. Сондай-ақ мешіттер мен медреселер салуға еркіндік берілуін, газеттер пен кітаптар, діни әдебиеттер басып шығару үшін баспаханалар ашылуын ұсынды. Меккеге қажылыққа емін-еркін барып келуді, қазақ ауылдарына христиан дінін таратушы миссионерлердің баруына тыйым салуды талап етті. Жасы кәмелетке жетпеген қазақ жастарының басқа дінді қабылдауына тыйым салу талабы да қойылды.

Петицияда медреселерде араб, парсы, түркі тілдерін оқыту қажеттілігі айтылды. Сондай-ақ ескі мешіттерді жөндеуден өткізуге және жаңа мешіттер мен медреселер салуға қаржы бөлуді ұсынды. Әр болыста діни алым-салықтарды жинайтын арнаулы

адамдардың болуы, түскен мал мен қаржыны кедей отбасынан шыққан шәкірттердің оқуына жұмсау көзделді.

Петицияларда мектеп қабырғасында ислам діні негіздерінің міндетті түрде оқытылуы, «орысша сауат ашуды» содан кейін қолға алу талабы қойылды. Мектептерде христиан дінін оқытуға үзілді-кесілді қарсылық білдірілді. Қазақ халқына *«бастық болғысы келгендердің қырғыз (қазақ – авт.) тілін білуі тиіс»* екендегі атап көрсетілді. Петицияға қазақ өлкесінде ісқағаздарды қазақ тілінде жүргізу талабы да енді.

Тергеулер мен сот ісін аудармашыларсыз қазақ тілінде жүргізуді заңды түрде бекіту талаптары қойылды. Барлық хатшылар мен күзетшілер жергілікті өңірден тағайындалуы тиіс. Петицияны құрастырушылар бастауыш сыныптарда қазақ балаларын ана тілінде оқытуды талап етті.

Петиция авторлары дала тұрғындарын сот, тергеусіз әкімшілік жолмен жер аудару ісіне наразылық білдірді. Дала генерал-губернаторы қазақтарды кез келген болмашы мәселе бойынша жер аударып жіберуге құқықты еді. Неке және отбасы мәселелерін әскери губернатор мен уезд бастықтарының қарауынан алып, бітістіруші сот құзырына беру талап етілді. Кісі өлімі болған жағдайда айыпты адамның жазаға тартылуымен қатар, қазақтардың дәстүрлі құқық заңы бойынша құн төлетуге өтініш білдірілді. Округтік соттың жанында міндетті түрде ақылдастар алқасы құрылуы тиіс деп атап көрсетілді. Сондай-ақ айыпталушының қорғаушысы болуы, билер сотының жергілікті отаршылдық билік орындарына емес, Әділет министрлігінің қарамағына өтуі талап етілді.

XX ғасырдың бас кезінде жер мәселесі одан әрі шиеленісе түсті. Сондықтан да петицияларда бұл мәселеге ерекше көңіл бөлінді. Шегара шебіндегі ені 10 шақырымдық алқаптың және соңғы 20 жыл ішінде тартып алынған жерлердің бұрынғы заңды иелеріне қайтарып берілуі талап етілді. Қыстаулар мен жазғы жайлаулар өздерінің бұрынғы иелерінің қарауында қала беруі тиіс деп көрсетілді.

Ойлан

Алаш қайраткерлері неліктен бастауыш сыныптарда қазақ балаларын ана тілінде оқыту талабын қойды?

Пікірің қажет

Петицияда тіл мәселесінің көтерілуіне не себеп болды?

Петицияларда қазақтардың орман байлығын еркін пайдалану құқығына байланысты талаптар да қойылды. Сондай-ақ қазақтарға олардың көші-қон аймағындағы тұзды және балық аулайтын көлдерді қайтарып беру жөніндегі өтініштер де айтылды. Жергілікті халықтың атынан өзен-көлдерді жалға беру мүмкіндіктері ұсынылды. Түскен қаржы халыққа азық-түлік қорын жинақтауға тиіс деп көрсетілді.

Сонымен, петицияларда ХХ ғасырдың бас кезіндегі Қазақстанның саяси өміріндегі аса маңызды неғұрлым өткір мәселелері нақты да қысқаша тұжырымдалған түрде баяндалды.

Патша үкіметі қазақ халқының пікірімен санасуға мәжбүр болды. Петициялардың мәтінін жазғандар батылдық пен ұйымшылдықтың үлгісін танытты. Бірақ патша үкіметі петицияларда қойылған талаптарды орындауға құлық таныта қойған жоқ. Ол та-

Ойталқы

III және IV Мемлекеттік Думаларға қазақтардан депутат сайланбауының себебі неде деп ойлайсындар?

лаптар Ресей империясының отаршылдық саясатына сай келмейтін еді. Солай болғанымен, петициялық қозғалыс жағымды рөл атқарды – қазақтар Ресейдің I және II Мемлекеттік Думаларына депутат болып сайланды.

Халық бұқарасына басшылық етуде, отаршыл билік орындарына ұйымдасқан түрде петициялар жолдауда қазақ зиялыларының алдыңғы қатарлы өкілдері Ө. Бөкейхан жетекшілігімен ерекше белсенділік көрсетті.

Қарқаралы петициясының негізгі тармақтары Алаш партиясының бағдарламасына енгізілді және Алашорда үкіметінің қызметінен көрініс тапты.

3. «Алаш» ұлттық идеясының тұжырымдамалық негіздері. Алаш идеясының негізгі өзегі болып табылатын мемлекеттілік дәстүрін жаңғырту, ұлт тарихын, тілін, мәдениетін сақтау мәселелері қазақ зиялыларының ұранына айналды. Сондай-ақ батыс мәдениетіне назар аудара отырып, әлемнің алдыңғы қатарлы елдерінің тәжірибесіндегі ең үздік әлеуметтік-экономикалық және саяси жетістіктерін қабылдауды жақтады. Алаш зиялылары қазақ елін Батыс Еуропа өркениеті деңгейіне жеткізуді мақсат етті.

Алаш идеясының негізгі ұстанымдары: *біріншіден*, Алаш зиялылары «жер жекеменшікке де, қоныстанушыларға да берілмесін.

«Жерсіз Отан жоқ» деді. *Екіншіден*, елдегі барлық игілік халыққа қызмет етуі керек. *Үшіншіден*, Қазақстан Ресей империясының құрамына енуінен бастап қалыптасқан экономиканың шикізаттық сипатынан бас тартып, «қазақ елі толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылуы тиістігі» айтылды. *Төртіншіден*, қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, діл, дін үстемдігі болуы керек. *Бесіншіден*, ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, ұлттық демократиялық мемлекет құру еді. *Алтыншыдан*, қазақ жеріне түрлі жағдайларда келген барлық ұлт өкілдері үшін ортақ Отаны Қазақстанда тұруға барлық кепілдіктер мен құқықтары сақталынады. Мемлекет ғылымға негізделіп дамыған елдердің жетістіктерін үлгі тұтуы қажет. Дін істері мемлекеттен бөлінген, зайырлы біртұтас демократиялық мемлекет құру қажеттігі айтылды.

Алаш идеясының өзегі – ұлттық мемлекет құру еді. Алаш идеясының негізгі тұжырымдамаларының өзекті тұстарын Қарқаралы петициясынан, «Алаш» партиясы бағдарламасынан және ұлттық-демократиялық қозғалыс ірі өкілдерінің еңбектерінен көре аламыз. Олардың ішінде Әлихан Бөкейханның қоғамдық-саяси тұрғыдағы ой-пікірінің маңызы зор.

Ойталқы

Қалай ойлайсындар, Алаш ұлттық идеясын қайта жаңғырту қажеттілігі бар ма?

4. Алаш қозғалысының идеялары Әлихан Бөкейхан еңбектерінде. Алаш қозғалысының көшбасшысы, Алаш партиясы және Алашорда үкіметінің жетекшісі – Әлихан Бөкейхан болды. Ол туған жерінің тарихын терең зерделеп, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы маңызды тарихи оқиғалардың барлығына белсенді қатысты. Алаш идеясының тұжырымдамалары Ә. Бөкейханның ұлт-азаттық қозғалыс, отарлық езгідегі қазақ қоғамының жағдайы туралы зерттеулері мен терең талдауларында жасалған. Ә. Бөкейхан ел болашағын болжауда өткен тарихты танып-білу қажеттігі туралы былай жазады: *«Тарих – түзетуші және үйретуші. Келешек күннің болашағын білуде тарих анық құрал болады»*. Болашағы зор ел боламыз десек, әрбір азаматтың ұлттың тарихы мен оның сабақтарын білу қажеттігін Алаш көсемі былай деп ескертеді: *«Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел*

Ойлан

Алғашқы жалпыұлттық басылымның «Қазақ» деп аталуының себебі неде?

қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп не қойғандығын білмейді, келешектің қандай боларына көзі жетпейді».

Әлихан Бөкейхан жалпыұлттық «Қазақ» газетін ұйымдастырушыларының бірі ретінде

Алаш идеяларын алға тартып, ұлттық тарихты оқып-үйренудің маңызын атап өтті.

Қазақ көшбасшысы Қазақ хандығының Ресей империясы бодандығына түсу себептерін анықтау үшін ұлт тарихын терең зерделеді. Ол қазақтардың тәуелсіздігінен айырылуының басты себебі – бұрынғы ел билеушілерінің қол астындағы рутайпалар мен жүздерді біріктіріп, сыртқы отаршылдық қауіпке қарсы жұмылдыра алмауында деген тұжырымға келді. 1913 жылы былай деп жазды: «Бұрынғы ел билеушілердің басым көпшілігі уақыты мен күшін өзара қастандыққа, күш көрсету мен зорлық-зомбылық, алауыздыққа жұмсады». Ол хандық билікті қалпына келтірудің нәтижесіздігін түсінді. Ұлт тәуелсіздігіне тек белсенді саяси күрес арқылы ғана жетуге болатынын

«Қазақ» газеті

ның айтты. Осы мақсатпен кадет партиясына мүшелікке өтті. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарын дамытудың эволюциялық жолымен қазақ мемлекеттілігін жаңғырта аламыз деген пікір ұстанды. Ә. Бөкейхан Қарқаралы петициясын дайындауға қатысып, петицияны жоғары билікке тапсыруда да алдыңғы қатарда болды.

Ә. Бөкейхан өз заманындағы сот ісін жүргізуден гөрі ежелгі қазақ даласындағы билер сотының әділдігін жоғары бағалай отырып, патша үкіметінің тұсындағы жағдай туралы былай деп жазды: «Қазақ орысқа қараған соң би жоғалды. Кім орысқа жағымпаз болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды. Бұрынғы шешен билерден келе жатқан әділ билік жорасы парақор билер-

мен аяқасты болды. Пара беріп, ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды».

1905 жылы Ә. Бөкейхан Мәскеуде өткен Ресей земствосы жиналысының мінберінен туған халқының жоғын жоқтап, сөз сөйледі: *«Омбыда генерал Сухотиннің басшылығымен әртүрлі ведомстволардың шенеуніктері бас қосқан Кеңесте қырғыздарды (қазақтарды – авт.) земство жиналысына (Мемлекеттік Думаға – авт.) жібермеу туралы ... пікір айтылды. Дала тұрғындарын саяси құқығынан айырудың оларды қаншалықты қатты қапаландырып, ашу-ызасын тудырғанын ескермеуге болмайды... Ең қарапайым әділеттілік пен ақиқат шындыққа қасақана қиянат жасаудың, алты миллион қырғызды (қазақты) құқықсыз тобырға айналдырудың қандай парасатты негізі болмақ деген сұрақ туады. Сонда қырғыздардың (қазақтардың) мүддесін кім қорғамақ? Егер біздің халқымыздың қазіргі өздері сайлаған өкілдері земство жиналысына қатыспайтын болса, онда ол халықтың мұң-мұқтажын және ол мәселелерді дұрыс шешудің жолдарын өз өкілдерінен өзге кім айтып, кім түсіндіріп бере алмақ?...»*

Әлихан Бөкейхан қазақ халқының ежелгі ата-баба қонысынан айырылуына үзілді-кесілді қарсы шықты. Патша үкіметінің отаршылдық қоныс аудару саясатын әшкереледі. Жергілікті тұрғындарды христиан дініне көшіру әрекетін айыптады. Қазақ халқын біріктіру мақсатында ұлт етіп ұйыстыратын Алаш идеясын ту етіп алды. Өз халқының жарқын болашағын алдын ала болжады: *«Қазақ табиғатынан ақылды және қабілетті. Қазақ халқы болашақта батыс өркениеті жолында іргелі жетістіктерге жетеді»,* – деген пікір білдірді. Ол еуропалық даму бағытын қолдайтын алғашқы қазақ демократтарының бірі болды. Оның идеялық-саяси көзқарасының қалыптасуына Ұлы француз революциясы зор әсер етті.

Қазақ-орыс қатынастарының тарихын жетік білген Ә. Бөкейхан өзінің ғылыми еңбектерінде жергілікті қазақтар мен қоныс аударушы орыстар арасындағы шиеліністерді патша үкіметінің әділетсіз жер саясатының салдарынан екенін жазады: *«Жер үшін қоныстанушылар мен қырғыздар (қазақтар) арасында күрес күшейе түсті. Кейде тұрпайы түрде көрініс берген бұл күрес он-*

сыз да заңсыздық негізінде орын алып отырған ұлттық қарама-қайшылықты тереңдете және шиеленістіре түсті».

Қазақ даласында партия құрудың ерекшеліктері туралы терең түсінігі бар Алаш қайраткері Ө. Бөкейхан: *«Таяу болашақта, қырғыз (қазақ) арасында қалыптасып келе жатқан екі саяси бағытқа сай екі саяси партия құрылуы мүмкін. Олардың бірі ұлттық-діни атанып, мақсаты – қазақтарды басқа мұсылмандармен біріктіру болмақ. Екіншісі – батыстық бағытта»*, – деп айтып кетті.

Ол сауатты, өте білімді, парасатты, өз заманының озық ойлы азаматы болды. Дала тұрғындарының ғана емес, өзге ұлттардың да құрметіне бөленді. Өз ұлтының ата тарихын жетік меңгеріп, мәдениеті мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүріне құрмет көрсетудің, туған халқына адал қызмет етудің үлгісін көрсетті. Ұлттық мемлекеттілікті қалпына келтіру үшін үздіксіз күрес жүргізді.

Әлихан Бөкейхан халықтың көшбасшысы қандай тұлға болу керектігін өз үлгісімен айқындап берді. Ол миллиондаған халықты «Алаш» қозғалысы идеясы төңірегіне топтастырды. Қазақтың зиялы азаматтарын өз Отаны мен халқына адал қызмет етуге шақырды. Өзінің: *«өмірімнің соңына дейін қазақ халқына қызмет етемін»*, – деген ұстанымына адал болып өтті.

«Алаш» қозғалысы көшбасшысы Әлихан Бөкейханның есімі еш уақытта да ұмытылмайды. Қазақстанның барлық дерлік қалаларында оның есімімен көшелер аталған. Бүгінде Қазақстан Республикасында ер балаларға *Әлихан* есімін қою үрдісі кең таралған. «Алаш» мәдени және даму институты оның көптомдық еңбектерін жарыққа шығарды. Оның құрметіне республикалық және халықаралық конференциялар өткізіліп тұрады. 2016 жылы елімізде Ө. Бөкейханның 150 жылдық мерейтойы аталып өтті.

1. Ұлттық баспасөздің қоғамдық-саяси сананы оятудағы рөлі қандай?
2. Ұлттық мүдделерді қорғауда қандай іс-әрекеттер жасалды?
3. Мерзімді басылымдардың қоғамдық-саяси ойды жаңғыртудағы рөлі неде?
4. Қазақ зиялыларының шығармашылық мұралары қоғамдық санаға қалай әсер етті?

5. Ұлт мүддесін қорғауда Әлихан Бөкейханның саяси көшбасшылық қызметі қалай көрініс тапты?

Алаш (ежелгі түркі сөзі – бауырластар, қандастар, туыстар) – көне заманда, түркі халықтары бөліне қоймаған қауым кезінде дүниеге келген ұғым. «Атамыз – Алаш, керегеміз – ағаш» деген қазақ халқы тәуелсіздік жолындағы күресінде ежелгі Алаш ұғымын бостандық пен бірліктің ұраны етіп алған.

Алаш қозғалысы – ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының отарлық билік жүйесіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық күрес.

Петиция (лат. *petitio* – сұрау) – ұжымдық үндеу (талап, тілектер, өтініштер). Мемлекет басшысына немесе жоғары өкімет органына көпшілік атынан тапсырылатын жазбаша өтініш.

«Қазақ» газеті – 1913–1918 жылдары шығып тұрған жалпыұлттық апталық басылым.

Әлихан Бөкейхан (1866–1937) – ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы аса ерекше тұлға. Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ұлт-азаттық және Алаш қозғалысының жетекшісі, Алашорда автономиялық үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы.

Шәймерден Қосшығұлұлы (1869/1874–1932) – діни және ағартушылық істерімен шұғылданған қайраткер. І, ІІ Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланған. Кеңес өкіметі тұсында молда ретінде қуғын көріп, саяси қыспаққа ұшыраған.

Шығармашылық тапсырма.

«ХХ ғасыр басындағы қазақ ұлтының әлеуметтік-саяси жағдайы», «Алаш» ұлттық идеясының тұжырымдамалық негіздері» тақырыбының бірін таңдап алып, мақала жазындар. *(Сөз саны: 150–200)*

Мақала критерийлері:

Кіріспе *(негізгі ойға қысқаша тоқталу)*

Негізгі бөлім *(кем дегенде 2 дәлел келтіру)*

Қорытынды *(өзіндік баға беру)*

«Қазақтың» жабылуы редакциялық ескертпе

Бүгін Орынбордан «Қазақ» газеті жабылды деген телеграмма алдық. Мұнан бұрын «Қазақ» басқармасындағы бір адамнан келген хатта мынандай сөз бар: «Орынборға большевиктер келді. «Қазақ» газетінің шығайын деп тұрған 220-нөмірін тоқтатып қойды. «Қазақты» жауып қойып, оның

орнына большевик бағытымен жаңа газет ашпақ. Олар «Қазақтың» баспаханасына келіп, есеп-қисабын сұрады. Ол уақытта Байтұрсыновтар Орынборда жоқ еді. Сол себепті оған есеп беретін ешкім болмады.

«Қазақ» газеті жабылды деген хабарды естігенде әрбір Алаш баласының жүрегі су етіп, қабырғасы қайысар. Біз бұған сенеміз. «Қазақ» газеті Алаштың қараңғы заманда жол көрсетіп тұрған шамшырағы, сасқанда ақыл айтып тұрған көсемі. Ол қарасы өшкен залым хукімет заманында Алаштың көз жасымен талай пәледен қалған еді. Оның бер жағында мынадай заман тұрған соң халық «өу» деп демін алып, енді «Қазаққа» деген пөле-жала құриды ғой деп тұрғанда мынау хабардың сап ете түсуі «мен Алашпын» дегеннің жанына қатты батады.

«Бірлік туы». – 1918. №22. – 20 ақпан.

1. «Қазақ» газетінің жабылуына қандай себептер әсер етті?
2. Бұл оқиғаны жергілікті халық қалай қабылдады?

§33–34. Алаш қозғалысы және қазақ революционер-демократтарының саяси көзқарастары

Оқу мақсаты:

- ✓ Қазақ мемлекеттілігінің даму жолдары туралы ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси көзқарастарын салыстыру;
- ✓ Қазақстандағы қоғамдық-саяси ойдың дамуына тарихи қайраткерлердің қосқан үлесін бағалау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Милиция	Милиция	Militsiya
Автономия	Автономия	Autonomy

Тақырыпқа шығу:

Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал харам боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты.

М. Дулатұлы

«Оян, қазақ!» өлеңінің жазылуына не себеп болды?

1. Алаш қозғалысы. Алаш қозғалысының қалыптасуы халықтың мыңдаған жылдық мемлекеттілігінің дәстүрін жаңғырту үшін күрес жолындағы ең маңызды кезең еді. Қазақ қоғамының көзі ашық, көкірегі ояу ұлтжанды азаматтары ұлттық идея төңірегінде топтасты. Алайда тарих тәлкегімен ХХ ғасырдың 30-жылдарынан 80-жылдардың аяғына дейін Алаш қозғалысы ғылыми тұрғыдан зерттелмей ұмыт қала берді, жарық көрген жарияланымдарда «ұлтшыл-буржуазияшыл» ретінде бағаланды.

Алаш зиялылары Ресей империясының алдыңғы қатарлы оқу орындарында білім алған парасатты азаматтар еді. Бұл жағдай Алаш жетекшілерінің идеологиялық және жеке тұрғыдан тұлға ретінде қалыптасуында зор рөл атқарды. Ресей губернияларында оқып және жұмыс істеп жүрген кезде олар саяси күресте тәжірибе жинақтап, алғашында бірқатар партиялар (эсер, кадет т.б.) қатарына қосылды. Алаш зиялылары қазақ дәстүрі негізінде Батыс Еуропа демократиясы тәжірибесін пайдаланып, болашақта ұлттық мемлекет құру идеясын ту етіп көтерді.

Ойды жалғастыр

Патша билігі Ресейде білім алған қазақ зиялыларын отаршыл үкіметке қызмет еткізу мақсатын ұстанған еді. Алайда ...

Алаш зиялылары партия құру әрекетін бірінші орыс революциясы кезінде ойластырды. 1905–1907 жылдардағы оқиғалар, Бірінші дүниежүзілік соғыс, Ақпан және Қазан революциялары сияқты ірі тарихи бетбұрыстар қазақ халқының қоғамдық-саяси санасының оянуына ерекше серпін, қуат берді. Қазақстанның барлық өңірлерінде, Омбы, Орынбор, Орал, Семей, Ташкент, Петропавлда социал-демократтық ұйымдар пайда болды. Бұл

ұйымдар жергілікті халықтың саяси өмірге тартылуын тездетті. Революциялық қозғалысқа қатысқандарды полиция аяусыз жазалап, жер аударды, абақтыға жапты. Олардың арасында қазақ халқының көрнекті өкілдері болды. Мысалы, Ө. Бөкейханның қызметі Ресей империясы полициясының бақылауына сонау 1897 жылдан бастап алынған еді.

Дала генерал-губернаторының арнайы қаулысы бойынша революция кезеңінде жарық көрген демократиялық бағыттағы мерзімді басылымдар мен әдебиеттерді таратуға қатаң тыйым салынды. Алайда шапшаң қозғалатын икемді, дала тұрғындары жаңа уақыт ағымы туралы хабарды тез таратты. Бұл туралы Ө. Бөкейхан былай деп жазды: *«Қазақтардың шапшаң қозғалатындығының арқасында манифест қысқа мерзім ішінде күллі далаға тарап ұлгерді. Барлық жерде қазақтар үлкенді-кішілі съездерге жиналды, манифесті оқыды. Мемлекеттік думаға болашақта сайлау жүргізу мәселелерін талқылады. Ең алыс болыстардан қазақтар қыр қалаларына топ-тобымен аттанды, онда өтіп жатқан қала митингілеріне қатысты».*

1905 жылы желтоқсанда Орал қаласында бес облыстан келген қазақ делегаттарының съезі өтті. Ондағы мақсат кадеттер үлгісімен қазақтың саяси партиясын құру еді. Партия 1905 жылы қазандағы ІІ Николай жариялаған Манифест бойынша қазақ халқының ұлттық мүдделерін қорғауға тиіс болатын.

1906 жылы ақпан айында Семей қаласында қазақтардың кезекті ІІ съезі шақырылды. Осы жылы мамыр айында кадет партиясының қырғыз (қазақ) бюросын құруға шешім қабылданды. Онда қабылданған негізгі бағдарламаға маңызды толықтырулар енгізіліп, қоныс аудару саясатын тоқтату, Дала өлкесіне жергілікті халықтың меншігі құқықтық мәртебесін беру, қазақ балалары үшін ұлттық мектептер ашу т.б. талаптары қойылды.

Ресейде Мемлекеттік Думаға сайлаудың басталуы, бірінші орыс революциясының жеңілуі кадеттік үлгідегі жалпыұлттық қазақ партиясын құруға кедергі келтірді. Партияның сенімді әлеуметтік тірегі мен қазақ тілінде шығарылатын баспасөз органы да болмады. Далалықтардың саяси мәдениетінің демократиялану негізі әлі де әлсіз еді. Пар-

Есіңе түсір

Бірінші орыс революциясы қазақ халқына қалай әсер еткен еді?

тияның мақсаттары мен міндеттері кеңінен насихатталмауы себебінен өлке халқы үшін түсініксіз болып қала берді. Жергілікті халық өкілдері Ресейдің Мемлекеттік Думасына қатыстыруды батыл талап етті. Өлкенің бүкіл аймағын түгел қамтып өткен демократиялық үдерістер толқыны қазақтардың петициялық қозғалысын елеулі түрде күшейтті. Патша үкіметі халықтың талабына құлақ асуға мәжбүр болды.

Ойлан

Егер қазақтар сайлау құқығынан айырылмай, III және IV Мемлекеттік Думаларға қатысқанда жағдай қалай болар еді?

1906–1907 жылдары Алаш зиялыларының саяси белсенділігі арқасында қазақтар Ресей Мемлекеттік Думасына қатысатын болып шықты. Депутаттыққа сайланған өлке азаматтары өз қызметтерін адал атқарып, халқының көзін ашып, саяси санасын ояту жолында зор игілікті істер атқарды. Газет шығаруға әрекеттер жасалды. Орыс либерал-демократиялық баспасөз беттерінде қазақ зиялыларының мақалалары жиі жарияланып тұрды. I және II Мемлекеттік Думада Дала өлкесінің депутаттары халықтың мүддесін қорғап белсенді жұмыс жасады. Мемлекеттік Дума мінберінде сөз сөйлеп, патша өкіметінің өлкедегі отаршылдық саясатын өткір сынады, жер мәселесін батыл көтеріп, аграрлық реформаларға қатысты өз жобаларын ұсынды.

1907 жылғы реакцияшыл сайлау заңы бойынша қазақтар сайлау құқығынан айырылды. Мемлекеттік Думаға өз өкілдерін сайлауға рұқсат етілмеді. Сондықтан бұл жағдайда Ө. Бөкейхан бастамасымен Алаш басшылары мұсылман, кадет фракцияларымен келісімдер жасауға кірісті.

Алаш көсемдері билік тарапынан қуғынға ұшырап, түрмеге жабылды, каторгаларға жіберілді. 1913 жылы «Қазақ» газетінде Алаш қозғалысының белсенді идеологі М. Дулатұлы: *«1905 жылдан бастап біздің халық басқа халықтар сияқты дербестігін, ұлттық тұтастығын ойлай бастады. Бостандыққа ұмтылған сол жылдары Семей облысындағы қозғалыс жетекшілері мен елді даму жолына бастаушы ұлт зиялылары қудаланды, олардың біразы қамауға алынып, түрмеге жабылды, басқалары Сібірге айдалды. Қалғаны сенімсіз ретінде танылды»*, – деп жазды.

Бұл дағдарыс қабілетсіз өкіметке қарсы наразылық туғызып, 1917 жылы Ақпан революциясына ұласты. Петроград жұмыс-

шылары мен солдаттарының қарулы көтерілісі жеңіспен аяқталды. Патша үкіметі құлатылғаннан кейін Уақытша үкімет Ресейдегі бүкіл заң шығарушы мен атқарушы билікті қолына алды. Ақпан революциясының жеңісін ұлттық демократия өкілдері отаршылдық езгіден құтылатын сәт туды деп қуанышпен қарсы алды.

Алайда жаңа үкіметтің басқару әдістері мен саяси бағыты революцияға дейінгі патша үкіметінің саясатын жалғастырды. Уақытша үкімет жергілікті халықтың жағдайын жақсартпады. Дегенмен біраз оң шараларды жүзеге асырды: тыл жұмысына алғандарды елге қайтару, қазақтардан облыстық комиссарларды тағайындау; Қазақстанға жіберілген жазалау отрядтарын кері қайтару т.б. Ұлт зиялылары саяси белсенділігінің арта түсуіне облыстық съездер үлкен әсер етті. 1917 жылы сәуірде Орынборда қазақ съезі шақырылды. Онда Бүкілқазақ съезін ұйымдастыруға шешім қабылданды. Съездің жер, дін, мәдени, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және басқа да мәселелерді шешу жолдарын анықтауда маңызы зор болды. Алаш қозғалысының жетекшілері Қазақстан аумағына келген басқа ұлт өкілдері теңдігін қорғады. Алаш зиялылары жалпыұлттық бірлік пен келісімді сақтау және нығайтуда елді біріктіруші күшке айналды.

Алаш идеясы халықтың жаршысына айналған «Қазақ» газетін өмірге әкелді. Газет 1913–1918 жылдары шығып тұрды. Ұлттық зиялы қауым «Қазақ» газеті шығуымен біртұтас саяси күшке айналды. «Қазақ» газеті ұлттық мемлекеттікті қалпына келтіру идеясын барлық өңірлерге таратып, халықтың ұлттық сана-сезімінің оянуына түрткі болды. Газет өз Отанына адал берілген ұлтжанды азаматтарды тәрбиеледі.

1911 жылы Санкт-Петербургте Алаш қозғалысы көрнекті қайраткерлерінің бірі Барлыбек Сыртанұлы болашақ мемлекет Конституциясы «Қазақ елінің жарғысы» деп аталатын жобасын әзірледі. 1918 жылғы қаңтарда қоғам қайраткері, жазушы Ж. Аймауытов «Абай» журналының беттерінде Алаштың өнұранын жариялады.

Қазақ халқының мүддесін қорғауда Алаш көшбасшылары белсенді саяси күрес арқылы бейбіт жолды таңдады. Ө. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы және т.б. азаматтар қолға қару алып көтеріліс жасау халық үшін тек зиян келтіреді деген оймен жүйелі реформалар арқылы мақсатқа жетуді жоспарлады.

2. А. Байтұрсынұлының қоғамдық-саяси көзқарасы. Ахмет Байтұрсынұлы Алаш қозғалысы көшбасшыларының бірі және ХХ ғасыр басындағы көрнекті қоғамдық-саяси қайраткер болып табылады. Бірінші орыс революциясы (1905–1907) кезінде ол ерекше белсенділігімен көзге түсті. Мысалы, Қарқаралы петициясының құрастырылуына және оны билікке жеткізуге тікелей қатысты. 1907 және 1909 жылдары өзінің саяси белсенділігі үшін қуғынға ұшырады.

1913–1918 жылдар аралығында ол өзінің серіктестерімен бірге Орынбор қаласында жалпыұлттық «Қазақ» газетін шығарып тұрды. «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметін құруға қатысқан ұйымдастырушылардың бірі саналады.

Көптеген Алаш қайраткерлері сияқты, әбден шиеленіскен жер мәселесін шешуге басымдық берді. Оның пікірінше, қазақ ата-бабаларынан қалған жерін әрқашан құрметтеуі тиіс. Ол жерлестерін жерді мемлекет меншігіне өткізудің белгілі бір пайдасы бар екендігіне сендірді. Себебі ол жағдайда жерді ешкім сата да, жалға да бере алмайды.

А. Байтұрсынұлы қазақ тілі мен ұлттық әдебиетін белсенді түрде насихаттады және болашақта қалпына келтірілетін қазақ мемлекетінде лайықты орын алуы тиіс деп бағалады: *«Өз тілінде сөйлейтін және төл әдебиеті бар халық қана дербес өмір сүруге ұмтылуға қақылы екенін еш уақытта ұмытпау керек».*

Мемлекеттік құрылыс мәселелерінде ол білім беру мен тәрбие ісіне көп көңіл бөлді. Осы орайда былай деп жазды: *«Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді».*

Ол ана тілінің тазалығына ерекше мән берді. Бастауыш сыныптарда оқушыларды тек ана тілінде оқытуға шақырды: *«Біз де тіліміз бұзылмай сақталуын тілесек, өзгелерше әуелі ана тілімізде, сонан соң басқа тілде оқытуға тиіспіз».*

Алдағы уақытта жаңа ұлттық мемлекет құратын жастарды білім алуға, қажетті мамандықты игеруге және бірлікке ұмтылуға үндеді: *«Басқадан кем болмас үшін біз білімді, бай һәм кәшті болуымыз керек. Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек. Кәшті болуға бірлік керек. Осыларға жету үшін көп жұмыс істеу керек».*

3. Міржақып Дулатұлының қоғамдық-саяси көзқарасы. Мыржақып Дулатұлы ұлт-азаттық қозғалыстың белсенді қатысушы-

ларының бірі болды. 1904 жылы Омбы қаласында Ө. Бөкейхан және А. Байтұрсынұлымен кездесіп, қоғамдық-саяси жұмыстарға белсене араласты.

1907 жылы Санкт-Петербургте «Ульфат» татар газетіне қосымша ретінде «Серке» газетін шығарды. 1907 жылы қазақтарды Мемлекеттік Думаға қатысу құқығынан айыратын патша жарлығына қарсы шықты. Ол «Қазақ» газетін шығаруды ұйымдастырушылардың бірі болып, 1917 жылы жалпы қазақ съездерін шақыруға қатысты. 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарк» баспасынан оның әйгілі «Оян, қазақ!» өлең жинағы жарық көрді.

Замандастары бұл кітапты «ұлттық манифест» деп атады. Автор поэтикалық түрде халықтың ауыр ахуалын көрсетіп, сонымен қатар осы қиын жағдайдан шығу жолдарын ұсынады. Ақын барлық жерде мешіттер мен медреселер салуды, жастарды исламды, халықтық салт-дәстүрлерді құрметтеу рухында тәрбиелеуді маңызды деп санады. Ол жергілікті тұрғындардан жер тартып алушы патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы шықты. Қазақ тұрғындары тұратын жерлерге миссионерлерді жібермеуге шақырды.

Осы кітапшаның жарық көруі жөнінде Семей округтік сотының прокуроры былай деп жазды: *«Оян, қазақ» кітапшасы мазмұны бойынша мемлекеттегі қалыптасқан қоғамдық құрылысты құлатуға шақыратын, қырғыз (қазақ) жастарына үндеу болып табылады».*

Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» кітапшасы қазақ халқының арасында өте танымал болды. Бұл туралы патша агенттері 1911 жылғы наурызда Верный қаласындағы іздестіру пунктiнiң меңгерушiсiне былай деп жазады: *«Өткен 1910 жылы съезд барысында Пішпек уездік басқармасының аудармашысы қырғыз (қазақ) ... Тынымбай Серікбаев ... Пішпек уезінің барлық болыстық басқарушыларына көшпелі тұрғындарға тарату үшін Дулатов деген кісінің «Оян, қазақ» деп аталатын шығармаларын берді».* Міржақып қамауға алынып, тергеу басталды. Ақын кітапшасын жариялауға Петербург цензурасы рұқсат бергенін айтып, кінәсін мойындамады. Тергеу оның бір жарым жылға абақтыға отырғызылуымен аяқталды. Өлеңнің отаршылдыққа қарсы мазмұны, сонымен қатар автордың халық арасында танымалдығы үшін кітаптың барлық таралымы төркіленді. Басылым М.Дулатұлы

Торғайға оралғаннан кейін 1911 жылы қайта басылып шықты. Кітапша ұлттық сананың қалыптасуында үлкен рөл атқарды және кейінгі қоғамдық-саяси үрдістердің барысына әсер етті.

4. Алаш қозғалысы қайраткерлерінің 1916 жылы қазақтарды тыл жұмыстарына алуға көзқарасы. 1916 жылы жазда қазақтардың ұлт-азаттық қозғалысы басталды. Далалық облыстардың барлығында дерлік бас көтерулер көрініс тапты. Көтерілісшілер тыл жұмысына алынатындардың тізімін жасаған болыс басқарушыларына наразылықтарын білдірді. Патша үкіметі көтерілісшілерге қарсы жазалаушы әскер шығарды. Алаш басшылары қарулы көтеріліске қарсы шығып, босқа қантөгіске ұшырамау үшін сабырлыққа шақырды.

Ресей империясының жоғары органдарымен келіссөздер жасасып, халықтың аман қалуын ойлаған Алаш жетекшілері тыл жұмыстарына алуды (шөп шабу мезгілі, күзгі егінді жинап алу т.б. үшін) кейінге қалдыра тұрып, тиісті өзірлік жұмыстарын жүргізу қажеттігін айтты.

Ойлан

Тәуелсіздік жолындағы күрестің бейбіт түрінің ерекшелігі неде?

Халықтың қарулы көтерілісі Алаш қозғалысы жетекшілерінің идеясына және ұстанымдарына сәйкес келмеді. Қазақ зиялылары эволюциялық жолды таңдап, бейбіт жолмен ұлттық автономияға қол жеткізуді қолдады.

Алаш зиялылары жағдайды талдай келе, тыл жұмыстарына баруға келісуді ұсынды. Олай болмағанда ел ішіне патшаның жазалау әскері шығып, халықты қырып-жоятындығын білді. Уақыт көрсеткендей, көтеріліс барысында қарусыз халық өкіметтің жазалау шараларының құрбаны болды, мыңдаған жазықсыз адам қаза тапты, мал-мүлкінен айырылды.

Алаш қайраткерлері халықты әскерге баруға, тыл жұмысына қатысуға үгіттеді.

1916 жылы желтоқсанда Алаш элитасы (студент, дәрігер, мұғалім, фельдшер, аудармашылар) штабы Минск қаласында орналасқан Батыс майданның тыл жұмысындағы жігіттермен кездесті. Олар тыл жұмыстарына шақырылғандардың құқығын қорғап, азық-түлік, дәрі-дәрмектерін жеткізіп, қолдан келген көмектерін жасады.

Ойлан

Не себепті Алаш қайраткерлері халықты тыл жұмысына баруға үгіттеді?

1917 жылы ақпан айында Ө. Бөкейхан Минскідегі Батыс майданның земство және қала одақтары жанынан ашылған бұратаналар бөлімін басқарды. Тыл жұмысындағылардың жағдайы туралы Ө. Бөкейхан былай деп жазады: *«Ол жақта қазақ тілін білетін дәрігердің де, фельдшердің де көмегі өте маңызды»*. Батыс майданның және империяның басқа аудандарында жалпы 200 мыңдай қазақ еңбек етті.

5. «Алаш» партиясының құрылуы. Саяси партия құрылуының алғышарты 1917 жылы ақпан революциясынан кейін қалыптасты. Ақпан революциясын қазақтар түсіністікпен қарсы алды. Революция қазақтарға қантөгіссіз патша үкіметі қанауынан азаттық әкелді, өзін-өзі басқару үмітін оятты. Осындай жағдайда ұлттық элита саяси партия құру туралы шешімін қабылдады.

Кадет партиясы қазақ автономиясын құруға қарсы болғандықтан, халықтың үміті ақталмады. Бұл 1917 жылы Ө. Бөкейханның кадет партиясынан шығуына алып келді. Алаш зиялылары ұлттық партия құруға кірісті. Орынборда 1917 жылы шілдеде өткен Бірінші жалпықазақ съезінде «Алаш» ұлттық саяси партиясы құрылды. Толық емес деректер бойынша «Алаш» партиясының құрамына 5 мыңға жуық адам тіркелген. Қазақ зиялыларының демократиялық идеялары өз уақытынан озық еді.

«Алаш» партиясы қазақ қоғамының өзекті мәселелерін шешуге бағытталған бағдарлама әзірлеген тұңғыш саяси ұйым болды. Бұл тарихи съезде «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы қабылданып, 1917 жылы қараша айында «Қазақ» газетінде жарияланды. «Алаш» партиясы, ең алдымен, ұлттық саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуының өзекті мәселелерін алға тартып, туған жерін сақтап қалуды мақсат етіп қойды. Қырғыз жерінде (Пішпекте) «Алаш» партиясының бөлімшесі құрылды. Оның жұмысына Ы. Жайнақов, А. Садықов, И. Арабаев, Н. Айдарбеков, В. Сооромбаев т.б. белсене қатысты.

«Алаш» партиясынан басқа өлкеде Түркістанның діни бағыттағы елеулі «Шура-ислами» және «Шура-улема» саяси ұйымдары құрылды. Діни ұйымдардың ықпалы республиканың оңтүстік өңіріне таралды. Қазақстанның ірі қалаларында эсерлер мен кадет және социал-демократиялық топтар әрекет етті.

1917 жылдың соңында қазақтың ұлттық, демократиялық бағыттағы саяси ұйымы «Үш жүз» партиясы құрылды. Партия

мүшелері өз ұйымын «Қазақтың социалистік партиясы» деп атады. Партияның орталық комитетінің орналасатын жері Омбы қаласы болып белгіленді. М. Әйтпенев – партияның төрағасы, орынбасары – К. Төгісов, мүшелері Ш. Әлжанов, Ә. Досов, Ы. Көбеков және т.б. болды. Кейіннен партияның төрағалығына К. Төгісов сайланды. Баспасөз органы «Үш жүз» газеті 1917–1918 жылдары Петропавл қаласында шығып тұрды. Партия құрамына зиялы топ өкілдерімен қатар қазақ кедейлері де енді. «Үш жүз» партиясының бағдарламасында қазақ халқын отырықшылыққа көшіру, оларға шаруашылықпен айналысу үшін жеткілікті жер бөліп беру, кедейлер мен жарлыларға көмектесу, өлкеде оқу-білім тарату және т.б. мәселелер атап көрсетілді.

Қазақтың демократиялық-радикалды топтарының мүдделерін қорғай отырып, олар «Алаш» партиясына қарсы идеялық-саяси күрес жүргізді. «Үш жүз» партиясы большевиктерді қолдап, оларға өлкеде кеңестік билікті орнатуға көмектесті. Қазақ халқының ұлттық мүдделерін басшылыққа алғанмен «Үш жүздіктер» әлеуметтік-экономикалық және саяси мәселелерде большевиктердің ықпалында болды. 1918 жылы партия таратылды.

Большевиктердің ұлттар мен ұлыстарға теңдік пен бостандық беру жөніндегі уәдесі ұлттық аймақтардағы халықтарға Кеңес өкіметі жағына өтуге септігін тигізді.

6. «Алаш» партиясының негізгі бағдарламалық ұстанымдары.

Алаш қозғалысының жетекшілері ұлттық және мемлекеттік құрылыстың негізгі тұжырымдамаларын әзірледі. «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасын Ә. Бөкейхан бастаған Алаш қозғалысының көрнекті өкілдері дайындады.

Бағдарлама жобасы 10 тараудан тұрды: мемлекет қалпы, жергілікті бостандық, негізгі құқық, дін ісі, билік һәм сот, ел қорғау, салық, жұмысшылар, ғылым-білім үйрету, жер мәселесі.

«Алаш» партиясы бағдарламасында социал-демократтық идеялар нақты көрініс тапты. Бағдарламада тегін білім беру және медициналық қызмет көрсету; демократиялық сайлау, соның ішінде әйелдердің тең құқықтығы жарияланып, халықтық *милиция* және өкімшілік мекемелер құру мәселелері

Деректермен жұмыс

Оқулықтың хрестоматиясында келтірілген «Алаш» партиясының бағдарламасымен танысындар. Бағдарламада қазақ мемлекеттілігін қалпына келтіру қалай көрініс тапқанын анықтаңдар.

қарастырылды. Алаш қайраткерлері әзірлеген партия бағдарламасы мемлекеттің құқықтық негізгі құжаты ретінде халықтың қолдауына ие болды. «Алаш» идеяларының маңыздылығы мен өміршеңдігін 1995 жылғы Тәуелсіз Қазақстан Конституциясы растады.

7. Алашорда автономиясы. Ө. Бөкейхан және оның серіктестері қазақ автономиясын құруда Қазақ мемлекетінің тәуелсіздігін көздеді. Алайда уақытша одақтастарымен немесе қарсыластарымен жүргізген пікірталастарында ол туралы ашық айтпады. Алаш көшбасшылары қалыптасқан жағдайда тәуелсіз ел болу үшін қажетті шарттар әлі толық пісіп-жетілмегендігін, сондықтан алдымен федеративті Ресей құрамындағы автономия құруға қол жеткізу керек екенін жақсы түсінді.

1917 жылғы қазан төңкерісінен кейін Ресей мемлекетінің бүліншілікке ұшырап, халықтың күннен-күнге күйзеле түсуінен қауіптенген Алаш жетекшілері қазақ халқының мемлекеттілігін қалпына келтіруді ойластырды. Алашорда автономиясын жариялау мәселесі «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ұран», «Жас азамат» газеттерінде кеңінен насихатталды. Алаш көсемдері ұлттық мемлекеттілікті құру принципіне ұлттық бірлікті, ұлттың біртұтастығын негіз етіп алды.

Ө. Бөкейхан ұлттық мемлекеттілікті құру болашақта жүзеге асатынына нық сенім білдірді: *«Тірі болсақ, алдымызда үлкен той. Алаштың баласы бұл жолы болмаса, жақын арада өз тізгіні өзінде бөлек мемлекет болар»*. Алаш қайраткерлерінің түпкі мақсаты, ең алдымен, ұлттық автономияға қол жеткізу, одан кейін – толық тәуелсіз мемлекет құру еді. Қазақстан 1920 жылы – автономиялық республика, 1936 жылы – одақтас республика, 1991 жылы – тәуелсіз мемлекетке айналды. Алаш идеяларының көрегендігін тарихтың өзі дәлелдеп берді.

«Алаш» партиясы қоғамның әртүрлі өкілдерін біртұтас Алаш идеясы, Алашорда автономиясын құру мәселесінде топтастырды.

Қазақ ұлттық интеллигенциясы 1917 жылы желтоқсанда Орынбор қаласында өткен Екінші жалпықазақ съезінде қазақ мемлекеттілігі туралы мәселе қарастырды. Съездің күн тәртібінде өзекті – Ресей құрамында ұлттық автономия, ұлттық үкімет құру міндеті тұрды.

Алашорда басшылары ұлттық автономия құруда негізгі ұстанымы ретінде басқа ұлт өкілдерінің мүддесімен санасатын ұлттық

бірігуді көздеді. Съезд «Алаш» атауымен қазақ автономиялы үкіметінің құрылғаны жөнінде мәлімдеді. Алашорда (Алаш автономиясының үкіметі) деген атпен *Уақытша халықтық кеңес* – үкімет құрылғаны айтылды. Уақытша халықтық кеңес 25 адамнан тұрса, оның 10-ы өлкедегі басқа халық өкілдері еді. Бұл Алашорда үкіметінің демократиялық сипатын айқын танытты.

Съезде Алашорданың аймақтық бөлімшелерін, облыстық кеңестер мен комитеттер құру туралы қаулы қабылданды. Алашорда үкіметіне елдегі атқарушы билікті қолына алу тапсырылды. Қазақ автономиясының төрағалығына көпшілік дауыспен Ө. Бөкейхан сайланды. Алашорда мүшелігіне У. Танашев, Х. Досмұхамедов, А. Тұрлыбаев, М. Тынышбаев, А. Бірімжанов және т.б. енді.

Алашорда автономиясының аймақтық бөлімшелері жанынан соттар мен милиция органдары құрылды. Жетісу жерінде Алашорда милициясын құрып, жасақтауда Отыншы Әлжанов зор еңбек сіңірді. О. Әлжанов большевиктермен кескілескен қан майданда 1918 жылы тамыз айында ерлікпен қаза тапты.

Азамат соғысы большевиктердің жеңісімен аяқталысымен, Алашордалықтар ұлы мұраты қазақ автономиясына қол жеткізу үшін бірте-бірте Кеңес өкіметі жағына өте бастады.

8. Кеңес өкіметінің Алаш қайраткерлеріне саяси рақымшылығы. Азамат соғысы кезінде Алаш қайраткерлері ақтармен бірге болды. Кейіннен Алашорданың большевиктермен қарым-қатынастары ымырашылдық сипат алды. 1919 жылы большевиктер алашордалықтарды өздерінің жағына тарту мақсатында РКСФР БОАҚ-і Алашордаға рақымшылық жасау туралы шешім қабылдады. А. Байтұрсынұлы жетекшілігімен алашордалықтардың Торғай бөлімшесі больше-

Алашорда Батыс бөлімшесінің мөрі

М. Тынышбаев

Пікірің қажет

Кеңес үкіметі Алашордалықтарға неліктен кешірім жасады?

виктердің жағына өтті. Біртіндеп қазақтардың басқа топтары да осы жаққа өте бастады.

Кеңес өкіметі кейін Алашорданы таратты. Большевиктер Қырғыз (Қазақ) АКСР-ін 1920 жылы таптық тұрғыда және пролетариат диктатурасы негізінде құрды.

1919 жылғы сәуірдегі БОАК қаулысымен Алашорда үкіметінің мүшелеріне кешірім жарияланып, оның беделді мүшелері кеңес өкіметі қызметіне тартылды. А. Байтұрсынұлы Қырғыз (қазақ) әскери-революциялық комитеті құрамына енгізілді. Алашордалықтар әкімшілік органдарда, дәрігер, адвокат, мұғалім ретінде халыққа қызметін жалғастыра берді. Алайда бұл уақытша еді. 1921 жылы күзде «бұрынғы алашордалықтар арасында контрреволюциялық ұйым» анықталды деген хабар таратылды. Алаш қайраткерлері Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінен аластатылып, Ө. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Шоқай т.б. қудалана бастады.

1. Қосымша материалдарды пайдаланып, өз облыстарыңда ғұмыр кешкен Алаш қозғалысының көрнекті өкілдері туралы айтып беріңдер.
2. Алашордалықтардың ақтармен уақытша одақ құрып, кейін большевиктер жағына өткендерін қалай түсіндіруге болады?
3. Тарихи қайраткерлердің қоғамдық-саяси ойдың қалыптасуына қосқан үлестеріне баға беріп, қорытынды жасаңдар.

Автономия – бір мемлекеттің шеңберіндегі жеке ұлттың саяси жағынан өзін-өзі билеуі, жеке басқарушылық.

Милиция – қоғамдық меншікті, азаматтардың қауіпсіздігін, дүние-мүлкін қорғайтын, тәртіп сақтайтын құқық қорғау органы.

Отыншы Әлжанов (1873–1918) – көрнекті қоғам қайраткерлерінің бірі. «Алашорда» үкіметінің мүшесі, Алаш идеясы үшін қолына қару алып күрескен.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. GREAT формуласы бойынша Алаш ұлттық автономиясының жариялануының тарихи маңызын талдаңдар.

G (*Groundbreaking*) – елеулі/бетбұрысты

R (*Remembered*) – барлығының есінде сақталған

E (*Events*) – кең таралған оқиға

A (*Affected*) – болашаққа әсер еткен

T (*Terrifying*) – қорқынышты

2-тапсырма. Берілген сызба бойынша әңгіме құрастыр.

Сәкен Сейфуллиннің «Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды» мақаласынан:

«Ахмет Байтұрсынұлы қарапайым кісі емес, оқыған кісі. Оқығандардың арасынан шыққан, өз заманында патшаның арам қулықты атарман-шабармандарының қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып, дауысын шығарған кісі. Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттың арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары губернатор, соттарға күшін сатып тілмаш болып, кейбір оқығандары арларын сатып ұлықтық істеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызметін қылды. «Қырық мысал», «Маса» кітаптарын, «Қазақ» газетіне редакторлық еткен еңбектерін оқып, Алаш кезеңін, артынан компартияға кірген уақытына түгел шолып, мынандай түйін түйесің: Қалай болса да жазушының қазақ жырларына оқу һәм тіл құралдарымен қылған қызметі таудай... Елуге келген Ақаңды шын көңілден құттықтап, өмірінің ұзақ болуын тілеймін».

«Еңбекші қазақ» (1923 жыл, 30 қаңтар).

1. А. Байтұрсынұлын халық ағартушысы деп бағалауға қалай қарайсыңдар?
2. С. Сейфуллиннің Кеңес өкіметі мен партия қайраткері бола отырып, Ахмет Байтұрсынұлы туралы осындай пікір айтқанын қалай түсіндіруге болады?

Сегізінші тарау

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ – XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫН БІРІКТІРУШІ НЕГІЗ

§35–36. «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының тарихи негізі

Оқу мақсаты:

✓ «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының тарихи негіздерін анықтау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Идея (ой)	Идея	Idea
«Мәңгілік Ел»	«Мәңгілік Ел» (Вечная страна)	Mangilik El (Eternal Country)

Тақырыпқа шығу:

«Мәңгілік Ел» – түркі жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк негізін қалаған идея...»

Түркітанушы, ғалым Қ. Сартқожаұлы

Автордың пікіріне қатысты өз ойыңды білдір.

1. Ұлттық идеяның маңызы. Отандық және халықаралық тәжірибе көрсеткеніндей, өзінің тарихи даму жолының әрбір кезеңінде елді біріктіруде ұлттық *идея* маңызды рөл атқарады. Мысалы, XX ғасырдың басында «Алаш» идеясы өзекті еді.

Кеңес одағы ыдырағаннан кейін елімізде жаңа қоғамды орнатудың маңызды бөлігі болуға тиіс жаңа ұлттық идея қағидаларын қалыптастыруға әрекеттер жасалды. Коммунистердің кеңінен жариялаған «жарқын коммунистік болашақ құру» идеясы социалистік лагерьдің және тоталитарлық жүйенің құлдырауымен келмеске кетті. Коммунистік кезеңнен кейін енді елімізде жаңа мемлекеттік идеологияны анықтау мәселесі күн тәртібіне қойылды. Кез келген қоғамның жалпыұлттық идеологияға мұқтаж екені анық. Қоғамды біріктіруші идеяның жоқтығы әлеуметтік, экономикалық, саяси, конфессиялық және мәдени қайшылықтарға әкелуі мүмкін. Халыққа біртұтас идея, алға өрлейтін бағыт керек.

Қазіргі кезеңде әлемде кең етек алып отырған экстремизм материалдық қана емес, рухани мешеуліктің салдарынан да таралады. Жастарға түрлі секталық ағымдар үлкен қауіп төндіруде. Жалған діни бірлестіктер үгіт-насихат жасап, жастардың санасын уландырып, көптеген отбасының бұзылуына әкеп соқтырады. Кейбір діни секталар мемлекеттің тұтастығы мен тұрақтылығына нұқсан келтіреді. Жандану жағдайында еліміз халықаралық қатынастар жүйесінде қандай орын алады? Біз көршілерімізбен қарым-қатынасты қалай орнатамыз? Мұның бәрі жалпыұлттық идеяға және оның мазмұнына байланысты. Ұлттық идея этникалық, діни, тілдік тегіне, саяси көзқарасына қарамастан ұлттық құндылықтар арқылы елде барша халықты ортақ мүддеге топтастыра алады.

Есіңе түсір

Алаш ұлттық идеясының негізгі тұжырымдамалары қандай еді?

2. Ұлттық идея төңірегіндегі пікірталас. Жалпыұлттық ауқымдағы идея мәселесі төуелсіз Қазақстанда ХХ ғасырдың 90-жылдары әсіресе ХХІ ғасырдың басында көтеріліп, бірнеше үлгілер ұсынылды. Ұлттық идея төңірегінде қызу пікірталастарға көрнекті ғалымдар, қоғам және мемлекет қайраткерлері: Ә. Кекілбаев, М. Жолдасбеков, А. Сейдімбек, С. Қасқабасов, М. Әшімбаев, Ә. Нысанбаев т.б. қатысты. Ұлттық идеяны анықтауда әртүрлі нұсқаулар мен көзқарастар ұсынылды.

Ә. Кекілбаев

Ұлттық идея елді және бүкіл қоғамды топтастырушы фактор болуы тиіс. Ол Қазақстанның жаһандық дүниеге лайықты кірігіп, әлемдік күрделі үрдістерге оңтайлы қатысуына жағдай жасауы керек. Жаһандану жағдайында ұлттық идеяны іске асыру барысында бүкіл қоғам мен әрбір қазақстандықтың игілігі тұрғысынан еліміздің одан әрі өркениетті дамуын қамтамасыз ету қажет. Ұлттық идея адамзаттың жиынтық болмысынан дараланып тұратын ерекше ұлттық мазмұнға ие бола отырып, әлемдік қауымдастыққа оның толыққанды мүшесі ретінде енуді көздейді.

Көрнекті жазушы Ә. Кекілбаев ұлттық идеяның өзегі ретінде тұтас қазақ болмысын зерделеуге және ұлттық сананы жандандыруға айрықша көңіл бөлді. Оның тұжырымы бойынша, ең алдымен, отаршылдық ой-пікірден арылып, халық санын көбейту үшін елімізде бала туу көрсеткіштерін жоғарылату қажет. Сондай-ақ ұлттық мемлекет құру, халықтың санасын жаңғырту, шетелдердегі қазақтарды елге оралту, батыс демократиялық құндылықтары мен либерализм т.б. мәселелерді көтеріп, қазақ халқының тарихи-рухани келбетін ашып көрсетуге ұмтылды.

ҚР ҰҒА академигі С. Қасқабасов ұлы ақын, ойшыл А. Құнанбайұлының поэзиясы мен философиясына сүйеніп, «ұлттық идея» ұғымын «мемлекеттік идея» мағынасында қабылдауды ұсынды. «Мемлекеттік идеяны» жүзеге асыру – тәуелсіздікті сақтау; ұлттық сана-сезімін жетілдіру; салиқалы сыртқы және ішкі саясат; қазақ халқының ауызбірлігі мен ұлттық менталитеті; елімізде тұратын басқа этникалық ұлттар өкілдерінің қазақтармен және өзара бір-бірімен тату тұруы болып табылады.

3. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың ұсыныстары. Қазақстанның тәуелсіздігін нығайтып, елімізде мекендейтін әртүрлі ұлт пен дін өкілдерін ұйыстыратын ұлттық идеяны қалыптастыруда ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың еңбегін айрықша атап өту керек. 2001 жылы ұлттық идеяның бес қағидаты ұсынылды: 1. Полиэтникалық Қазақстан халқының теңдігі; 2. Қазақ халқы – ұлт пен мемлекет құраушы этнос; 3. Діни төзімділік; 4. Заңға бағынатын азаматтарды тәрбиелеу; 5. Орта және кіші бизнесті дамыту.

2005 жылы Елбасы Н.Ә. Назарбаев ұлттық идея ретінде тәуелсіздік және азаматтардың әл-ауқатын арттыру сияқты негізгі ұғымдарды ұсынды. Одан кейін ұлттық идея негізінде еліміздің индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы белгіленген болатын. Елбасы өз ұсыныстарында заман талабы мен халықтың мақсат-мүддесін толық ескерді. Ұлттық идеяны талқылауда елдің белгілі азаматтарына да өз пікірін білдіруге мүмкіндік берілді.

2014 жылы *«Мәңгілік Ел»* ұлттық идеясының жаңа нұсқасы ұсынылды. Елбасы оны ұлттық идея деп атай отырып, барша қазақстандықтарды *«Қазақстан–2050»* Стратегиясын жүзеге асыру жұмыстарына белсене атсалысуға шақырды. *«Мәңгілік Ел»* халық арасында түсіністік пен қолдау тапты. Оны кеңінен талқылап, көпшілікке ұсыну үшін ЕҰҰ-нің базасында бірнеше жылдардан бері үштілді көптаралымды *«Мәңгілік Ел»* журналы шығарылып, бірқатар елдерге таратылады.

4. «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идея. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2014 жылы *«Қазақстан жолы–2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ»* атты Жолдауында жаңа біріктіруші *«Мәңгілік Ел»* ұлттық идеясын ұсынды: *«Біздер, қазақстандықтар – бір халықпыз! Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің «Мәңгілік Ел», лайықты әрі қылы Қазақстан!»*

«Мәңгілік Ел» – жалпықазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы. Егеменді дамудың 22 жылында барша қазақстандықтарды біріктіретін, ел болашағының іргетасын қалаған басты құндылықтар жасалды».

Қазақстан–2050
«МӘҢГІЛІК ЕЛ»

Ойлан

Неге «Мәңгілік Ел» идеясы «Қазақстан–2050» Стратегиясымен бірге ұсынылды?

«Мәңгілік Ел» салтанат қақпасы,
Нұр-Сұлтан қаласы

Шындығында, біздің ежелгі жерімізде қазақ халқының көп ғасырлық мемлекеттігінің тарихи тәжірибесі қалыптасқаны анық. Тәуелсіздігін алған Қазақстан ұлттық мемлекеттілігін нығайту жолына шықты. Бұл туралы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев: *«Менің арманым, ойым – Қазақстанның мәңгілік болуы. Сондықтан «Мәңгілік Ел» деген идеяны ұсындым. «Мәңгілік Ел» болу үшін бәрін жасап жатырмыз. Қазақстанның ең үлкен патриоты да, елді алға сүйрейтін де солар болады деп сенемін»*, – деді. Бұл идеяның бастауы тым тереңде жатыр. Орта ғасырда Моңғолияның Өтікен жерінде арғы бабаларымыз – түркілердің тарихы тасқа мәңгілікке қашалып, жазылып қалған. Тарихи «Мәңгілік Ел» ұғымы Қазақстанның тәуелсіздік рухымен үндес келеді. Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтап, ұрпаққа қалдыруымыз керек.

Ұлттық құндылықтар арқасында біз әрдайым жеңіске жеттік. Бұл идея – қазақ елінің ғасырлар бойы армандаған мақсаты, тәуелсіздік жылдарында уақыт сынынан өткен Қазақстандық тарихи даму тәжірибесі.

5. Ұлттық идея қабылдаудың тарихи маңызы. «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын қабылдаудың тарихи маңызы зор. Елбасы барлық азаматтарға түрлі этникалық және дін өкілдеріне бірегей ұлттық идеяны ұсынды. Ол қоғам алдында тұрған стратегиялық міндеттерді орындау әлемдегі дамыған 30 елдің қатарына кіру үшін халықты біріктірудің маңызды құралы мен қуатты тетігі ретінде қабылданды.

ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасының айтуынша: *«Ұлттық идея қоғамның өзінде пісіп-жетіледі. Онда сырттан таңылған сипат болмайды»*.

Жер көлемі жағынан республикамыз әлем елдерінің ішінде 9-орын алады. Мыңдаған жылдардан астам уақыт бойы Қазақ мемлекеттілігі сақ, гүн, түркі, қыпшақ-қазақ негізінде қалыптасқанын білеміз. Өртүрлі тарихи дәуірлердегі мемлекеттік құрылымдар әркелкі аталып келді. Жергілікті тұрғындардың тілі, антропологиялық келбеті, ділі, діни сенімі, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлері, шаруашылық-мәдени жүйесі өзіндік дәстүрлі ерекшеліктерін сақтап қалды.

Қазіргі таңда бүкіл Батыс Еуропа немесе бес Францияны қамтитындай орасан зор аумақты қорғап қалу тек рухы мықты, жауынгерлік қасиетке ие тұрғындар, берік идеологиясы бар қуатты мемлекеттің ғана қолынан келеді.

«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының негізіндегі маңызды жалпы-ұлттық 7 құндылық:

Біріншіден, бұл – Қазақстанның тәуелсіздігі мен Астанасы.

Екіншіден, бұл – қоғамымыздағы ұлттық бірлік, бейбітшілік пен келісім.

Үшіншіден, бұл – зайырлы қоғам және жоғары руханият.

Төртіншіден, бұл – индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсім.

Бесіншіден, бұл – Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамы.

Алтыншыдан, бұл – тарихтың, мәдениет пен тілдің ортақтығы.

Жетіншіден, бұл – еліміздің ұлттық қауіпсіздігі, бүкіләлемдік, өңірлік мәселелерді шешуге жаһандық тұрғыдан қатысуы.

Біз мыңдаған жылдарды артқа тастап, тағдыр соқпағынан сүрінбей өтіп, мемлекеттігіміз, тіліміз, мәдениетіміз бен жазуымызды сақтай отырып аман қалдық. Келешекте осы құндылықтарымызды ғасырлар мен мыңжылдықтар бойы жоғалтпай, «Мәңгілік Ел» идеясын болашақтың бағдаршамы ретінде ұстанатын боламыз.

Ұлттық идея қоғамның өзекті мәселелерін шешуге бағыттталып, ұлтпен бірге өмір сүреді. Келешекте еліміздің ұлттық идеясы заман талабына орай өзгерістермен толықтырылуы мүмкін, ал қазіргі уақытта ол халық арасында кеңінен қолдау тауып отыр.

1. «Ұлттық идея» мағынасын қалай түсінесіңдер?
2. «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын жүзеге асыруда қандай ұсыныстарың бар?

Идея – ілім, ой, теориялық жүйені, логикалық құрылымды анықтаушы түсінік. Адам санасындағы бір нәрсенің бейнесі, сол нәрсе туралы таным, ұғым.

«Мәңгілік Ел» – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы Жолдауында ұсынылған ұлттық идея.

Жолдасбеков Мырзатай (1937) – мемлекет және қоғам қайраткері, ғалым, филология ғылымының докторы, профессор.

Кекілбаев Әбіш (1939–2015) – көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, Қазақстанның халық жазушысы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақстанның Еңбек Ері.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. «Қазақстан – Мәңгілік Ел!» тақырыбында 80–100 сөзден тұратын эссе жазыңдар. Тірек сөздер: *Тәуелсіздік, ұлттық идея, автономия, «Мәңгілік Ел», татулық, болашақ.*

2-тапсырма. GROW әдісін қолданып, «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының тарихи негізіне талдау жасаңдар.

Goal – мақсаты

- Бағдарламаның негізгі мақсаты неде?
- Нәтижесінде неге қол жеткізуді қалайсыңдар?
- Мақсатқа қол жеткізу үшін қанша уақыт бересіңдер?
- Мақсатқа қол жеткізген соң біз қандай боламыз?

Reality – іске асырылуы

- Қазіргі уақытта не іске асырылып жатыр?
- Бағдарламаның жүзеге асырылуын қалай басқаруға немесе өзгертуге болады?
- Бағдарламаның жүзеге асырылуына қосымша қандай ресурстар қажет?

Options – мүмкіндіктері

- Бағдарламаның жүзеге асырылуында қандай ішкі қайшылықтар туындауы мүмкін?
- Ұзақ мерзімді бағдарламаны қабылдау қандай мүмкіндіктер береді?
- Егер сендерде уақыт пен материалдық құралдар, басқа да әдістер жеткілікті болса нені өзгертер едіңдер?

Way forward – алға қарай әрекет ету

- Сендерді қандай іс-әрекеттер қанағаттандырды?
- Жетістікті қандай критерийлер бойынша өлшейсіңдер?
- Алға қарай әрекет ету үшін қандай қолдау қажет деп санайсыңдар?

3-тапсырма. Қосымша деректерді пайдалана отырып, Орталық Азияның басқа мемлекеттерінде қандай жалпыұлттық идея бар екенін анықтаңдар. Салыстырыңдар.

«Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құратын, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық.

Мен қоғамда «Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік Ел идеясы. Тәуелсіздікпен бірге халқымыз Мәңгілік Мұраттарына қол жеткізді. Біз еліміздің жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі – Мәңгілік Елордамызды тұрғыздық. Қазақтың Мәңгілік Ғұмыры ұрпақтың Мәңгілік Болашағын баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – Мәңгілік Қазақтың Перзенті. Ендеше, Қазақ Елінің Ұлттық Идеясы – Мәңгілік Ел!

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен гөрі, оны ұстап тұру әлдеқайда қиын. Бұл – әлем кеңістігінде ғұмыр кешкен талай халықтың басынан өткен тарихи шындық. Өзара алауыздық пен жан-жаққа тартқан берекесіздік талай елдің тағдырын құрдымға жіберген. Тіршілік тезіне төтеп бере алмай жер бетінен ұлт ретінде жойылып кеткен елдер қаншама. Біз өзгенің қателігінен, өткеннің тағылымынан сабақ ала білуге тиіспіз. Ол сабақтың түйіні біреу ғана – Мәңгілік Ел біздің өз қолымызда. Ол үшін өзімізді үнемі қамшылап, ұдайы алға ұмтылуымыз керек. Байлығымыз да, бақытымыз да болған Мәңгілік Тәуелсіздігімізді көздің қарашығындай сақтай білуіміз керек.

«Қазақстан–2050» – Мәңгілік Елге бастайтын ең абыройлы, ең мәртебелі жол. Осы жолдан айнымайық, сүйікті халқым! Әрбір күніміз мерекелі, әрбір ісіміз берекелі болсын! Дамуымыз жедел, келешегіміз кемел болсын! Жарқын іспен күллі әлемді таң қылып, Жасай берсін, Елдігіміз Мәңгілік!»

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың Жолдауынан, 2014 жыл, 17 қаңтар, Нұр-Сұлтан қ.

1. Идея неге «Мәңгілік Ел» деп аталады?
2. «Мәңгілік Ел» идеясының біріктіруші рөлі неде?

§37–38. Қазақстан қоғамының жалпыұлттық құндылықтары

Оқу мақсаты:

- ✓ «Мәңгілік Ел» идеясының біріктіруші құндылықтарының маңыздылығын анықтау;
- ✓ «Мәңгілік Ел – патриоттық актісін» және «Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасын» зерттеу негізінде мемлекеттің идеология саласындағы саясатын түсіндіру.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Толеранттылық (төзімділік)	Толерантность	Tolerance
Бата беру	Дать благославение	To give a blessing

Тақырыпқа шығу:

Қазақстан қоғамын қандай жалпыұлттық құндылықтар біріктіреді?

1. «Мәңгілік Ел» идеясы Қазақстан қоғамын біріктіруші құндылық. Қазіргі кезде Қазақстанда өзіндік бірегей құндылықтар қалыптасып, жалпыұлттық мағынаға ие болды. Олардың қатарында «Мәңгілік Ел» идеясының құндылықтары, этносаралық келісім, ашықтық, үлкенді құрметтеу, қонақжайлылық, өзара көмек көрсету, әдептілік пен сыпайылық т.б. аса маңызды орын алады.

Бейбітшілік пен тыныштықта өмір сүруге ұмтылу қазақ халқының асыл қасиеттерінің бірі екені белгілі. Қазақстанның көпұлтты халқының татулығы мен ынтымақтастығы, өзара сыйластығы – еліміздің басты байлығы. Бүгінде Қазақстан – бейбітшілік пен келісім сақталған, түрлі ұлт өкілдері жарасты өмір сүріп жатқан бірегей мемлекет.

Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту. 2015 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен «Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту және дамыту тұжырымдамасы» бекітілді. Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті мәдени, этностық, тілдік және діни әралуандылыққа негізделген жалпыұлттық құндылықтар құрайды. Ол әрбір азаматтың этностық тегіне қарамастан өзінің тағдыры мен болашағын Қазақстанмен байланыстыруына негізделеді. Ортақ тарихымыз, бүгінгі тіршілігіміз, болашаққа деген жауапкершілігіміз қоғамды біртұтастыққа бастайды. Тұжырым бойынша азаматтық қағидаттары, үштілділік сияқты құндылыққа ерекше мән берілді.

«Мәңгілік Ел» идеясының негізгі мазмұны жеті құндылықтан тұрады. 1991 жылы алған тәуелсіздігіміз барлық қазақ-

ЕҚЫҰ саммиті. 2010 жыл. Нұр-Сұлтан қаласы

стандықтарды біріктіретін қоғамдық келісімнің басты, өзекті нысаны саналады.

«Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясында қоғамдағы ұлттық бірлікті сақтау, сондай-ақ бейбітшілік пен келісімді одан әрі нығайту жобасы көрініс тапқан. Сонымен қатар индустрияландыру мен инновацияларға негізделген экономикалық өсуге, өмір сапасын жақсартуға бағытталған жалпыға ортақ еңбек қоғамын орнықтыруға, республикамызда тұратын барлық ұлттардың тілдерін дамытуға жағдай жасауға және бейбітшілік пен келісім мәселесіне зор көңіл бөлінген.

Жалпыұлттық идея сонымен қатар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге және Қазақстанның жалпы әлемдік мәселелерді шешуге қатысуына ықпал етуге бағытталған. Республикамыздың астанасында экономикалық және рухани келісім форумдардың өтуі – еліміздің осы істерді табысты жүзеге асырып жатқандығының дәлелі.

«Мәңгілік Еліміздің» ұлттық мақтанышы Нұр-Сұлтан қаласы республикамыздың ғана емес, Еуразия құрлығының саяси, мәдени және рухани орталығына айналды. 2010 жылы Нұр-Сұлтан қаласында ЕҚЫҰ саммиті өтті.

2. Қазақстан тұрғындарының ашықтығы мен жарқын мінезі. Мейірімділік, адамгершілік, жанашырлық, ашықтық, төзімділік сияқты қасиеттер Ұлы даланы мекен еткен қазақ халқының ұлттық болмысында ерекше танылған. Қазақ халқының ғасырлар бойы жинақтаған дәстүрі мен мәдени құндылықтары бейбітшілік пен тыныштықты сақтауға мүмкіндік беріп отыр. Ш. Уәлиханов: *«Қазақтар – дүниежүзіндегі ең мейірімді халық»*, – деп жазады. Қазақтардың арғы ата-бабалары – ежелгі сақ, үйсін, қаңлы, ғұндар, ортағасырлық түркілер мейірімділік, рақымшылық, адамгершілік қасиеттерімен ерекшеленді. Сақтар досқа адал, дұшпанға қатал болған. Ғұндардың мықты да қуатты болуы себептерінің бірі олардың төзімділігі тіпті басқа дін мен бағыныштыларына жұмсақ мінез танытып отырды.

Ұлтымыздың мінезіндегі ғасырлар бойы қалыптасқан үлкенді сыйлау, сөзге беріктік, әйелді құрметтеу сияқты қасиеттер құндылықтарымыздың берік тұғыры саналады.

Өртүрлі ұлт өкілдері қазақ жеріне түрлі жағдаймен қоныс аудару барысында орналас-ты. Басқа ұлт өкілдері қазақтармен етене ара-ласып, қазақ тілі мен мәдениетін меңгеруге ұмтылды. Тәуелсіздік жылдары өз елдеріне көшіп кеткен неміс, орыс, украин ұлттарының өкілдері арасынан өз отанына айналған Қазақстан жеріне қайта оралуы да орын алды.

Ойлан

Далалықтар мінезінің қалыптасуына географиялық факторлардың әсері қандай?

3. Жасы үлкендерге құрмет көрсету. Дәстүрлі қазақ қоғамында жасы үлкен адамдарды құрметтеу рәсімі ежелден бар болатын. Ондай құрмет жасы үлкен кісінің қай рудан, қай жүзден, қай ұлттан екендігіне қарамай көрсетілетін. Олар барлық мерекелерде, жиын-тойларда құрметті орындарға, төрге шығарылды. Жиналыстарда елеулі рөл атқарды. Жастар олардың айтқан сөзін жерге тастамай, мүлтіксіз орындайтын. Жас жігіт үшін үлкен табақтан ақсақалдың өз қолынан ет асау ең жоғары марапаттың белгісі саналатын. Кіші іні үлкен ағаның рұқсатынсыз дастарқан басына өз бетінше ешқашан отырмайтын.

Ойталқы

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары тарихи отанына көшіп кеткен өзге ұлт өкілдері не себепті Қазақстанға қайта оралды?

Жас адамның үлкен кісінің алдын кесіп өтуі көргенсіздік саналатын. Жасы кішілердің үлкендерге дауыс көтеруіне барып тұрған әдепсіздік ретінде үзілді-кесілді тыйым салынатын. Өңгіме үстінде жасы үлкен кісінің сөзін бөлуге ешқашан рұқсат етілмейтін.

Пікірің қажет

Қазіргі кезде үлкенге құрмет көрсету әдеби қаншалықты сақталған?

Жастар үлкендердің жолын кесіп өтпеген. Екі қазақ кездесе қалғанда жасы кішісі үлкеніне бірінші болып сәлем береді. Ақсақалдардың атын байлау тікелей жастардың міндеті саналды. Жастар алыс жолға аттанарда не үй болып, шаңырақ көтерерде жасы үлкен ақсақалдардың алдынан өтіп, ақ **бата-сын** алатын.

Жер дауы, жесір дауы, ру арасындағы болып тұратын күрделі дау-жанжалдарды шешуге ауыл ақсақалдары немесе рудың, ауылдың абыройлы азаматтары араласты. Үлкендерді құрметтеу барлық жағдайда орын алған. Саят құру кезінде жас аңшы бағалы

олжасын өзімен бірге аңға шыққан адамдардан жасы үлкен ақсақалдың қанжығасына байлайтын.

Дала тұрғындарына тән әдептілік пен сыпайылық, кішіпейілділіктің бір көрінісі – үлкен кісінің есіміне «әке» немесе «еке» сияқты жұрнақ сөз қосып айту. Мәселен: Дайыр – *Дәке*, Қазбек – *Қазеке*, Еркін – *Ереке* сияқты айтылады. Жастар жасы үлкен адамдарды атын атамай, қоғамдағы қызметі немесе дәрежесі бойынша атады: Би-аға, Батыр-аға, Болыс-ағай т.б.

Жасы үлкен кісілерді құрметтеу дәстүрі мындаған жылдар бойы қанымызға әбден сіңген қасиет ретінде көпұлтты Қазақстан елімізде әлі күнге дейін сақталып, ұлттық құндылықтарымыздың бірі саналады. Қазақ үшін үлкенге құрмет көрсету – жазылмаған заңдылық.

4. Ұлы дала тұрғындарының қонақжайлылық қасиеті. Ұлы дала тұрғындарына дәстүрлі қонақжайлылық қасиет ежелден тән. Олардың бұл қасиеті көптеген ғасырлар барысында қалыптасқан.

Қорқыт Ата өсиеттерінің қай заманда болмасын ескірмейтін асыл мұра болып табылатын сөздерінде қонақжайлылық дәстүрін берік ұстануға нұсқау берілген: «*Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған тұз артық*». Қазақ халқы дәулеттің арқасында қонаққа тегін дастарқан жайып, қонақжайлылығымен әлемді мойындатқан

жұрт. Қонақасы – қазақтың бөлінбеген еншісі. Қарапайым қонақты тіпті күшті билеушілер де ренжітпей күтіп, қамқорлық білдіретін.

XIX ғасырдың аяқ кезінде Ресей зерттеушісі Виктор фон Герн былай деп жазған болатын: *«Жалпы алғанда, қазақтар осы уақытқа дейін жылы жүзділігімен, қайырымды ақкөңілділігімен және қонақжайлылық қасиетімен таңғалдырады. Мұның өзі олардың сүйегіне ежелден сіңіп кеткен керемет асыл қасиет».*

Үйге келген қонақ әрқашан үй иесінің қамқорлығы мен қорғауында болады. XIX ғасырдағы неміс зерттеушілерінің бірі Ф. фон Хелльвальд та былай деп жазады: *«Қыргыз қайсақтар (қазақтар – авт.) барынша қонақжай мейірімді келеді. Олардың киіз үйіне кіріп жайғасқан кез келген жатжерлік адамның өзімді біреулер тонап немесе өлтіріп кетеді-ау деп қауіптенбей, алаңсыз ұйықтай беруіне әбден болады».*

Қазақ халқының қонақжайлылық қасиеті мен дәстүрі қазақ даласында болған шетелдік саяхатшылар, ғалымдар және қызмет бабымен келген адамдарды таңғалдырған. Француз зерттеушісі Ш.Е. Ужвальд де Мезе-Ковезд Ұлы дала тұрғындарының тамаша қасиеті туралы былай деп жазады: *«Адамгершілік қасиеттері бойынша қазақ көңілді, ашық, ақылды, адал және қонақжай болып келеді. Олар шетелдіктерді керемет қонақжайлылықпен күтеді».* XIX ғасырдың соңында ағылшын кен кәсіпорындарының акционерлік қоғамында қызмет еткен американдық инженер Э. Нельсон-Фелл қазақтардың қонақжайлылығы туралы жылы сезіммен баяндайды: *«Бұл тамаша заң, оны барлығы ұстанады. Басқа заңдар мен әдет-ғұрып бұзылса да, бұл заң бұзылмайды».*

Қазақ *«Қырықтың бірі – Қыдыр»* дейді. Қонақпен бірге еріп құт-береке кіреді. Далалықтарда үйіне келген адамға міндетті

Қазақтар. XVIII–XIX ғ.

М.В. Горелик

Ізден

Қазіргі қоғамда қонақжайлылық дәстүрі сақталған ба?

түрде тегін қонақасын беру, оған жайлы төсек-орын салып, қондырып жіберу әдет-ғұрпы ежелден орын алған. Күтпеген жерден келіп түсетін қонақты қазақ *Құдайы қонақ* деп оған айрықша құрмет көрсеткен. Егер үй иесі қонаққа ондай құрмет көрсетудің дәстүрлі әдет-ғұрпынан бас тартса, әлгі бейтаныс жолаушы үй иесінің үстінен биге барып, шағым айтуға құқылы болған. Ал би қонақжайлылық әдет-ғұрпын бұзған үй иесіне ат-тон айып (*ат-тон немесе шапан көлемінде салынатын айып түрі* – авт.) салатын. Әдетте, мұндай келеңсіз оқиға қазақ арасында өте сирек ұшырасқан. Мұндай айып төлеу түрі туралы *А. Гейнс* те жазады: *«Әрбір жолаушыны мүмкіндігінше күтеді. Үй ішіне кіргізбеген және қонақасын бермеген үй иесі ат және шапан түрінде айып төлеуі тиіс»*. Үйіне келген қонаққа қонақасын бермеген адамды айналасындағы ел-жұрт та сыйламайтын болған.

Қазақтарда ежелден келе жатқан әдет-ғұрыптың бірі – *дәм ауыз тию*. Үйге бас сұққан кез келген адамды дәмнен ауыз тигізбейінше, батасын алмай жібермейтін. Қазақ даласына жер аударылған поляк жазушысы *А. Янушкевичтің* қазақтардың қонақжайлылығы туралы: *«Егер экватор сызығын бойлап ылғи қазақ ауылдары қонып отырған болса, мен Жер шарын бір тиын ақша жұмсамай айналып шыққан болар едім»* деген сөзі өте дәл айтылған.

Бұл дәстүр адамдар арасындағы өзара байланыстарды нығайтып, жалпы қоғамның бүтіндігін бекемдеген. Қазақтардың қонақжайлылығы бұрынғы КСРО-ның миллиондаған азаматтарын саяси қуғын-сүргін, жаппай депортация мен эвакуация жылдары аштықтан және қиын-қыстаулардан аман сақтады. Бұл жағынан қазақтар басқалардан көш ілгері тұрған.

5. Әдептілік пен сыпайылық әдет-ғұрпы. Дала тұрғындарына тән әдептілік пен сыпайылық отбасы тәрбиесінен бастау алады. Бұл қасиеттер адам баласының бойында сарқылатын болса, ол қоғамның рухани тоқырауына әкеледі. Отан отбасынан басталатындығын дана халқымыз терең ұғынып, әрқашан жадында ұстап келген. Бұл атам заманнан халқымыздың сүйегіне сіңген қадір-қасиеттерінің бірі болып табылады.

Қазақ дәстүрінде үлкеннің атын атамайды. Жасы кіші үлкендерді немесе бөтен танымайтын кісіге «Сіз» деп құрметтеп

«аға», «ағатай», «ата», «ана», «көке», «жеңге» деп атаған. Кіші үлкенді сыйласа, үлкен өз тарапынан кішінің кішілігін сыйлауы – халқымыздың қанына сіңген абзал әдет.

Жас келіндер ер-азаматты ерекше құрметтеудің белгісі ретінде күйеуінің жақын туысының атын атамаған. Күйеуінің әкесі мен шешесін *ата, ене* деп құрметтеген. Күйеуінің іні-қарындастарын *шырақ, жарық, айнама, гүлім, бауырым* деп еркелете ат қоятын, өзге туысқандарына да жаңа әрі жарасымды ат ойлап табатын.

Ойыңды білдір

Қазіргі қазақ қоғамында жас келіндер күйеуінің жақын туыстарының атын тікелей атамау салтын сақтайды ма?

Қазақтар екіқабат әйел мен жасы үлкен адамның алдын кесіп өтуді әдепсіздік санаған. Келіндер атасының, қайын ағаларының көзіне түспеуге тырысқан. Отағасы үйде жоқ кезде ересек ер адамның жақын туыс-бауыры болмаса, үйге түсуіне рұқсат етілмеген. Қазақтар үйге кірер алдында қару-жарағын әрқашан тыста қалдыратын. Ханның алдына қамшы ұстап кіруге де болмайтын.

Ауыл ақсақалдары тамақ үстінде үлкен табақтан жасы кішілерге *асату* жасайтын.

Дала тұрғындарында бір-біріне қуанышты хабарды «*Сүйінші!*» деп жеткізу әдет-ғұрпы болған. Қуанышты хабарды жеткізген адамға жылы сөздерін айтып, сыйлық жасаған. «Сүйінші» деп сәби дүниеге келгенде, ұл бала әскерден аман-есен оралғанда, тағы да басқа елеулі қуанышты хабарды айтады.

«*Батырдан – сауға, аңшыдан – сыралғы*», – дейді қазақ. *Сауға* деп жауға шапқан батырдың жорық олжасынан алынатын затты айтады. Мысалы, қазақ-жоңғар соғыстарында алыс әскери жорықтардан олжалы келген батырлар туған-туыстарына сауға ретінде мал, әшекей бұйымдарын т.б. беретін болған. Олжалы келе жатқан аңшыдан *сыралғы* сұраған. Аңшылар сыралғы сөзін жерге тастамайды, қалаған нәрсесін берген.

Осы әдет-ғұрыптардың бәрі Қазақстан халқының тұтастығын сақтауға мүмкіндік беріп, жылы қарым-қатынас орнатты, қоғамдағы моральдық-психологиялық ахуалды айтарлықтай жақсартты.

6. Қазақтардың өзара көмек жөніндегі әдет-ғұрыптық ережелері. Ұлы дала елінде өзара көмек, кез келген қамкөңіл жандарға

қол ұшын созу дәстүрі ертеден келе жатқан әдет-ғұрыптарға жатады. Халық бұқарасы ішінде мұндай көмектің орын алуы қазақ қоғамында кедейлердің болмауына септігін тигізген. Қазақ халқы ауызбіршілігінің арқасында жақындары мен туыстарына жанашырлықпен жәрдем беріп отырды.

Қазақ халқында кездейсоқ жағдайда үйі өртеніп кеткен немесе жаудың шабуылынан, қатал қыстың ауыртпалығынан, су тасқынынан, аштықтан зардап шеккен отбасыларына, ауылдас немесе туысқан адамдарға жұмылып көмек көрсеткен. Олар зардап шеккен жандардың алдына қолдарынан келгенінше мал салып береді, киім-кешек, көрпе-төсек, ыдыс-аяқ жағынан көмек көрсетеді, үй салуына жәрдемдеседі. Мұның өзі зардап шегіп, қиналған ағайынға жаны ашығандықтың, қамқорлық жасағандықтың көрінісі еді. Мүмкіндігі бола тұрып, ондай көмек көрсетуден бас тартқан ағайын-туыс ру ішінен қуылып, аластатылатын. Ал мұндай жазаға кесілгендер өз руының тарапынан жанашырлық, жақсылық дәмете алмайды.

Қазақ даласында *жұртшылық* деген әдет-ғұрып та кеңінен тараған. Оның мәні белгілі бір себеппен белшесінен қарызға батып, оны төлеуге жағдайы жоқ туысқан адамға рулас ағайын-туғандарының көмек көрсетіп, қарызынан құтылуына жәрдемдесуі болып табылады. Мұндай көмек ауыл ақсақалдары кеңесінің шешімі бойынша көрсетіледі. Қазақтардың ауызбірлігінің, өз жақындары мен туыстарына жанашырлықпен жәрдем жасауының бір көрінісі міне осындай.

Ойлан

Өзің тұратын өлкеде «асар», «жұртшылық» дәстүрлері кездеседі ме?

Дала тұрғындарының дәстүрлі әдет-ғұрыптарының бірі – *асар*. Онда ауыл тұрғындары ешқандай ақы алмастан бірлесе жұмылып, біреудің белгілі бір жұмысын бітіріп береді. Мәселен, олар біреудің қысқы баспанасын немесе мал қорасын салып беруге, сондай-ақ құдығын қазып беруге жұмыла көмектеседі. Асар ауылдас отырған рулас адамдардың туысқандығы мен ынтымақ бірлігінің жарқын көрінісі болып табылады. Асарға шақырылғанда оған бармай қалу әдепсіздік саналатын. Қазақтар XX ғасырдың бас кезінде осы әдет-ғұрыпты пайдаланып, көптеген жерлерде мектептер және мешіттер салды.

Әрбір қазақ қайғылы жағдайға ұшыраған адамға көмектесуге, қиналған адамның өтінішін орындауға, шөлдеген адамға сусын беруге міндетті болды. Рулас адамдар жоғалған немесе ұрланған малды бірлесе іздеген. Дала тұрғындары өте мұқтаж, кейінге қалдыруға болмайтын шұғыл міндетті орындау қажеттілігі туған жағдайда кез келген қазақтың жылқы қосынан ат ұстап, мініп кете беруге құқықты болған. Бұл үшін ат иесінен рұқсат сұрау міндетті емес-ті. Ондай кезде көлік беруден бас тартқан адамға ат шапан айып салынған және ол туралы жағымсыз қоғамдық пікір қалыптасқан.

Сонымен, мыңдаған жылдық тарихымызда ұлттық бірегей дәстүр мен әдет-ғұрып қалыптасты. Бұл құндылықтар «Мәңгілік Ел» идеясында халықтың ынтымағы мен бірлігін нығайтуға зор әсер етті.

1. «Далалықтардың жазылмаған заңдары» деген сөз тіркесін қалай түсінесіңдер?
2. Жасы үлкенге құрмет көрсету хақында қандай гибратты сөздер мен мақал-мәтелдер білесіңдер?
3. Бұрынғы салт-дәстүрлер уақыт өте өзгерістерге ұшырады ма?

Толеранттылық (лат. *tolerantia* – төзімділік, көнбістік) – басқа ойға, көзқарасқа, наным-сенімге, іс-әрекетке, әдет-ғұрыпқа, сезім-күйге, идеяларға төзімділік, жұмсақтық көрсете білу қасиеті.

Асар – жабылып жұмыс істеуге, көмекке шақыру.

Бата беру – жақсы тілек білдіру.

Гейнс Александр Константинович (1834–1892) – Ресей зерттеушісі, саяхатшы, этнограф.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. «КСРО билігі халықтардың бірегейлігін жою мақсатымен ұлттық саясатты қатаң жүргізді. Соның салдарынан салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрыпымыздан айырылып қалдық». Берілген пікірге байланысты ойыңды ПТМС формуласы арқылы білдіріңдер.

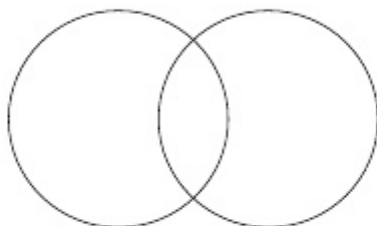
П – позиция (*Мен осылай деп ойлаймын...*)

Т – түсіндіру (*Себебі...*)

М – мысал (*Мен мұны мынадай мысалдармен дәлелдей аламын...*)

С – салдар (*Қорытындысында...*)

2-тапсырма. Қазіргі және дәстүрлі қазақ қоғамының құндылықтар жүйесін салыстырыңдар.

3-тапсырма. Хрестоматияда берілген «Мәңгілік Ел» патриоттық актісінің толық нұсқасымен танысып, мемлекеттің идеология саласындағы рөліне баға беріңдер.

«Қырғыздардың (қазақтардың) ерекше қабілетке ие екендігінде еш күмән жоқ. Бұл халық бүгінгі күні өзінің бірегейлігін сақтап қалған. Халық шығармашылығының үлгілері: мақал-мәтелдер, ән-күй, ертегілер, жұмбақтар, тарихи әңгімелер мен т.б. туындылар бұл халықтың бай тарихының бар екенін айғақтап, сонымен қатар оның болашақ дамуының кепілі болып табылады. Бостандыққа сүйіспеншілігі, кішіпейілділігі, сенімі мен білімге құмарлығы – қырғыздарға (қазақтарға) тән қасиеттер...»

Васильев А.В. Татарлар мен қырғыздардың (қазақтардың) өзара қатынасы туралы сипаттау материалдарына алдын ала қысқаша очерк. Орынбор, 1898, 28–29-беттер.

1. Автор қазақ халқының бірегейлігін қалай байқаған?
2. Зерттеуші А. Васильев қазақ халқының қандай қасиеттерін ерекше бөліп көрсетеді?

Үшінші бөлім бойынша тест тапсырмалары

1. Ғұндардың атақты билеушісі:

- A) Йолық-тегін
- B) Күлтегін
- C) Мөде
- D) Сұлу қаған
- E) Боғра хан

2. «Диуани хикмет» («Даналық кітабы») еңбегінің авторы:

- A) Жүсіп Баласағұни
- B) Әл-Фараби
- C) Махмұт Қашғари
- D) Қожа Ахмет Ясауи
- E) Мұхаммед Хайдар Дулати

3. Мұхаммед Хайдар Дулатидың әйгілі еңбегі:

- A) «Құтты білік»
- B) «Бақытқа жету»
- C) «Диуани лугат-ат-түрік»
- D) «Диуани хикмет»
- E) «Тарих-и-Рашиди»

4. «Өз билігін Дешті Қыпшаққа таратты. Бұл жұртта Жошы ханнан кейін, одан құдіретті хан болған емес». Бұл жерде қазақтың қай ханы жайлы айтылған?

- A) Есім хан
- B) Жәңгір хан
- C) Қасым хан
- D) Тәуке хан
- E) Жәнібек хан

5. Тәуке ханның тұсында жасалған заңдар жинағы:

- A) «Қасқа жол»
- B) «Жеті жарғы»
- C) «Билік кесім»
- D) «Жаңа билік»
- E) «Ескі жол»

6. «Көмекей өулие» атанған әйгілі жырау:

- A) Доспамбет жырау
- B) Марғасқа жырау
- C) Ақтамберді жырау

- D) Бұқар жырау
- E) Үмбетей жырау

7. «Зар заман» атауын енгізген заңғар жазушы:

- A) Жүсіп Баласағұни
- B) Жүсіпбек Аймауытов
- C) Мұхтар Әуезов
- D) Сәбит Мұқанов
- E) Әбдіжәміл Нұрпейісов

8. Қазақ халқының аса көрнекті ғалымы, ағартушы, Шыңғыс тұқымы:

- A) Абай Құнанбайұлы
- B) Ыбырай Алтынсарин
- C) Шоқан Уәлиханов
- D) Санжар Асфендияров
- E) Мұхаммед Хайдар Дулати

9. «Алаш» партиясының құрылған жылы:

- A) 1913 жыл
- B) 1916 жыл
- C) 1917 жыл
- D) 1918 жыл
- E) 1919 жыл

10. «Мәңгілік Ел» идеясы жаңа нұсқасының ұсынылған жылы:

- A) 2010
- B) 2012
- C) 2014
- D) 2015
- E) 2017

Үшінші бөлім бойынша зерттеу жұмысы:

Қоғамдық-саяси ойдың біріктіруші рөлі.

Үшінші бөлімге қорытынды

Қоғамдық-саяси ойдың бастауында атақты билеушілер, ойшылдар, ірі мемлекет және қоғам қайраткерлері тұрды. Олар Ұлы даладағы мемлекеттік бірлестіктердің әлеуметтік-саяси, экономикалық және мәдени өмірінде маңызды рөл атқарды. Халық мүддесінің жаршылары қатарында тек қағандар мен хандар ғана емес, сонымен қатар жыраулар, билер, ақындар және Алаш зиялылары болды.

XX ғасырдың басында ұлттық сана-сезімнің оянуына түрткі болған – Алаш зиялыларының мемлекеттілікті қайта қалпына келтіру тұжырымдамалық үндеулері еді. Ө. Бөкейхан сияқты Алаш арыстарының төңірегіне топтасқан ұлтымыздың білімді де сауатты, зиялы азаматтары дербес мемлекет құру үшін күресті.

1920 жылы Қазақ АКСР-і құрылып, ол 1936 жылы одақтас республикаға, 1991 жылы Тәуелсіз Қазақстан Республикасына айналды. Бұл Алаш қайраткерлерінің көрегендігі мен ұлт-азаттық күресінің жеңісі болып табылады.

Бүгінгі тәуелсіз елімізде халықты біріктіретін ұлттық идея ортақ мақсатқа топтастыру үшін де аса қажет. XXI ғасырдың басында Қазақстан халқын бір арнаға тоғыстыратын «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы қабылданды. Қазақстандық қоғамның ұлттық құндылықтары: этносаралық келісім мен бейбітшілік, ашықтық, толеранттылық сияқты қасиеттері қазіргі кезде шешуші рөл атқарады.

IV БӨЛІМ

БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ

Тоғызыншы тарау

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ

§39–40. Ортағасырлық Қазақстандағы ғылымның дамуы

Оқу мақсаты:

- ✓ тарихи кезеңдердегі ғылымның жетістіктерін анықтау;
- ✓ Қазақстанда ғылымның дамуына ортағасырлық ғалымдардың қосқан үлесін зерттеу.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Руна жазуы	Руническая надпись	Runic inscription
Трактаттар	Трактаты	Treatise

Тақырыпқа шығу:

Ортағасырлық Қазақстанда ғылымның дамуына қандай тарихи-мәдени оқиғалар ықпал етті?

1. Ежелгі түркі жазуының қалыптасуы. Ерте орта ғасыр кезеңінен Қазақстан жерінде күрделі тарихи оқиғалар орын алып, саяси жағдай өзгере бастады. Осы кезде түркітілдес халықтар этникалық және саяси үстемдікке ие болды. VI ғасырдың ортасында «түркі» аталатын тайпа одақтарының мемлекеті – Түрік қағанаты құрылды.

Алып далалық империя VII ғасырда Батыс Түрік және Шығыс Түрік қағанаты болып екіге бөлінді. Батыс түркілердің мемлекеті Орта Азияны, Жоңғарияны және Шығыс Түркістанның біраз бөлігін қамтыды. Сарыарқа Батыс Түрік қағанатының аумағына

енді. Түркі қағанаттарының қарамағына отырықшы, көшпелі де халықтар енді. Орта ғасырларда Түрік, Батыс Түрік, Түргеш, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ, Қарахан, Қыпшақ мемлекеттері құрылғанын білеміз.

Күшті мемлекеттік құрылымдардың қалыптасуы, әкімшілік және елшілік қызметтер, мемлекеттік басқару ісіне қажетті жазудың шығуына әкелді. Бұл көне түркі өркениеті ұлы жетістіктерінің бірі еді. Орта ғасырларда Түркі қағанаттарының құрамына кірген Орталық Азия мен Қазақстанның және төменгі Еділ бойы, Дон өлкесі, Солтүстік Кавказда Хазар мемлекетін құрған түркі тайпалары өздеріне тән жазуларын пайдаланды. Елшілер арнайы грамоталармен қамтамасыз етілді. 568 жылы Константинопольге, император Юстиниан сарайына келген түркі елшісі қаған атынан жазылған хат әкелген.

Ежелгі түркілердің ділі мен тілі, даналығы Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінде көрініс тапқан. Йолығ-тегін мен «Тоныкөк» жазбалары ауыз әдебиеттің алғашқы үлгілері саналады. Бұл жазба ескерткіштер ежелгі түркі тайпаларының жоғары тіл мәдениеті мен дүниетанымын көрсетеді.

VII ғасырдың бірінші жартысында пайда болған түркі әліпбиі ағаш пен тасқа ойып жазуға қолайлылығымен ерекшеленді. Көне түркі жазуын алғаш рет XVIII ғасырдың 20-жылдарында неміс ғалымы Д. Мессершмидт пен шведтің тұтқын офицері И. Страленберг Енисей аңғарынан тапты. Скандинавияның руналық жазуымен ұқсастығына байланысты түркі жазуын «руналық» деп атады. Ғылымда осы атау орнығып қалды. Осыдан кейін басқа да жаңалықтар

Есіңе түсір

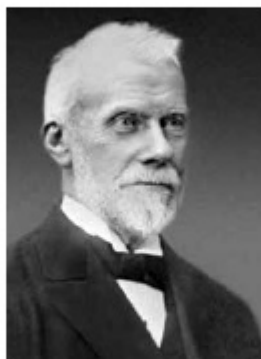
Әлемдегі ең алғашқы әліпби (жазу) қай жерлерде пайда болды?

Орхон-Енисей таңбалары	Дыбыстық мағынасы	Орхон-Енисей таңбалары	Дыбыстық мағынасы
𐰇 𐰆 𐰅	а э (е)	𐰇 𐰆 𐰅	м м'
𐰇 𐰆 𐰅	ш л (с)	𐰇 𐰆 𐰅	н
𐰇 𐰆 𐰅	о у	𐰇 𐰆 𐰅	н'
𐰇 𐰆 𐰅	о у	𐰇 𐰆 𐰅	н (нн)
𐰇 𐰆 𐰅	б	𐰇 𐰆 𐰅	к к'
𐰇 𐰆 𐰅	б'	𐰇 𐰆 𐰅	п п'
𐰇 𐰆 𐰅	г	𐰇 𐰆 𐰅	р
𐰇 𐰆 𐰅	г	𐰇 𐰆 𐰅	р'
𐰇 𐰆 𐰅	д	𐰇 𐰆 𐰅	с
𐰇 𐰆 𐰅	д'	𐰇 𐰆 𐰅	с'
𐰇 𐰆 𐰅	з з'	𐰇 𐰆 𐰅	т
𐰇 𐰆 𐰅	я	𐰇 𐰆 𐰅	т'
𐰇 𐰆 𐰅	я'	𐰇 𐰆 𐰅	ч ч'
𐰇 𐰆 𐰅	к	𐰇 𐰆 𐰅	ш
𐰇 𐰆 𐰅	к о к' у к	𐰇 𐰆 𐰅	ш'
𐰇 𐰆 𐰅	к' у к	𐰇 𐰆 𐰅	л т, л' т'
𐰇 𐰆 𐰅	к	𐰇 𐰆 𐰅	н т, н' т'
𐰇 𐰆 𐰅	к о к' у к	𐰇 𐰆 𐰅	н ч, н' ч'
𐰇 𐰆 𐰅	л	𐰇 𐰆 𐰅	р г
𐰇 𐰆 𐰅	л'	𐰇 𐰆 𐰅	

Көне түркі әліпбиі (алфавиті)

Есіңе түсір

Түркілердің руналық жазуы Білге қаған мен Күлтегін жазбаларында не жайлы айтылады?

В. Томсен

ашылып, руна жазуларын оқудың кілтін дат ғалымы *В. Томсен* тапты.

Түркілердің руналық жазулары Енисей аңғарынан басқа Моңғолия, Жетісу, Шығыс Қазақстан, төменгі Еділ бойы, Дон өлкесі, Солтүстік Кавказ жерлерінен де табылған. Олардың ең әйгілілері – Білге қаған мен оның інісі, қолбасшы Күлтегіннің және Тоныкөк құрметіне тұрғызылған ескерткіштер. Ертедегі түркілердің *руна жазуы* XI–XII ғасырлардан кейін қолданыстан шығып қалды. Кейін бұл жазуды ислам дінінің ықпалымен араб

әліпбиі ығыстырып шығарды.

2. Қимақтар мен қыпшақтардың жазба деректері. Қазақстанның далалы аймақтарында Сырдария мен Балқаштан солтүстікке қарай VIII ғасырдан орталығы Ертісте болған қимақтар күшейе түседі. Қимақ билеушісі түркілердің ең жоғары «қаған» атағын қабылдайды. X ғасырда ғалым әл-Хорезми былай дейді: *«Хақан – түркілердің патшасы. Хақан – көсемнің көсемі, парсылардың шахиншах, яғни хандардың ханы деген сөз»*. Жанақ ибн Хақан әл-Қимақи кітап жазып, оны XII ғасырда араб географы әл-Идриси қимақ елін сипаттаған еңбегінде пайдаланған. Араб ғалымы өз еңбегінде қимақтардың қалаларда тұратын билеушілерінің болғанын жазады. Қимақтардың қола айналарындағы бедерлер, олардың IX–X ғасырларда ежелгі түркі жазуын пайдаланғанын көрсетеді.

Талас жазуы

Араб тілді грек ғалымы, тарихшы Йақұт әл-Хамауи өзі аралап көрген қимақ тайпалары туралы айта келіп: *«Кейін біз қимақ аталатын тайпаға жеттік. Жазық жерде алтынды кесек күйінде шығаратын кеніш бар. Сол сияқты*

өзеннің ағысынан алмас та табылады. Ол жерде жазуға арналған қалам жасайтын қамыс өседі», – деп жазады.

XI ғасырдан бастап өлкедегі билік қыпшақтарға өтеді. Сырдарияның төменгі сағасы мен Балқаш көлінен Дунай жағалауына дейінгі ұлан-байтақ дала араб және парсы жазбаларында *Дешті Қыпшақ (Қыпшақ даласы)* деп аталады. Қыпшақ дәуірі басталып, қыпшақ тілі таралады.

Қазақстан аумағын ғылымда *Шығыс Дешті Қыпшақ* деп атау қабылданған. XIII ғасырда Шыңғысхан шапқыншылығымен қыпшақ мемлекеті құласа да, қыпшақ тілі орныға түсіп, жаулап алушылар тіліне айналып, кең тарала бастады.

Орта ғасырларда «Кодекс Куманикус» атты бірегей сөздік, қыпшақтардың әдеби ескерткіші жазылды. Еңбектің жазылған жері мен авторы белгісіз. Сөздік екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде латын, парсы, қыпшақ тіліндегі сөз тіркестері мен сөйлемдердің лексикалық мағыналары беріледі, екінші бөлім діни уағыздарды қамтиды. Кодексте жинақталған сөздер қазіргі қазақ тілімен үндеседі: *азамат, аяз, айна, айран, айып, ашу, ат, ата* т.б. Бүгінгі күні қолданыста жүрген парсы сөздері де келтірілген: *сауап, халал, харам* т.б. Бұл сөздік қыпшақ дәуірінің құнды ғылыми жәдігері болып табылады.

3. Ортағасырлық ғылым дамуындағы араб тілінің рөлі. Ұлы далада сауда, қала мәдениетінің өркендеуімен қатар, ғылым да дамыды. Ислам дінінің түркі қағанаттары аумағына таралуымен ғылыми еңбектер араб тілінде жазыла бастады. Сауда халықтардың өзара байланысын кеңейтіп, ғылым және өнер жетістіктерімен алмасуға әсерін тигізді. Мұсылман саудагерлері жергілікті халықпен сауда-саттық жүргізу арқылы дін таратуға да өз үлестерін қосты.

Ислам алғашқыда отырықшы түркілер арасына еніп, қалалар мен ірі елді мекендерге тарайды. Белгілі ғалым **В. Бартольд** түркілер ислам дінін VIII ғасырдың алғашқы жартысында қабылдай бастады дейді. Саманилер дәуірінде, Қарахан мемлекетінің тұсында түркілер жаппай ислам дініне өткен. X ғасырдың басында Тараз қаласында Сатұқ Боғра хан исламды қабылдады, ал оның ұлы Мұса 960 жылы исламды мемлекеттік дін етіп жариялады. Ислам ежелгі түркі мемлекеттерінің халқын әлемдік өркениеттің рухани құндылықтарымен таныстыруда зор рөл атқарды. Араб тілі арқылы олар басқа халықтардың әдебиеті, философиясы және тарихымен танысты. Мұсылман ғұламалары еңбектерін араб тілінде жазды.

Ойлан

«Кодекс Куманикус» сөздігі қандай мақсатпен құрастырылды?

В.В. Бартольд

Ойлан

Ислам діні орта ғасырларда ғылымның дамуына әсер етті ме?

Араб мәдениеті әлем өркениетінің орталығына айналды, ежелгі дүниенің жетістіктері араб тіліне аударылды. Араб тілінің үстемдігі исламның таралуына септігін тигізді.

Исламның таралуы, түркі халықтарында ортақ тілдің болуы біртұтас мәдениет кеңістігінің қалыптасуына ықпал етті. Қалалар ислам діні, білім мен ғылым, мәдениеттің орталығына айналды. Қазақстан қалаларына жазба және ауыз әдебиеті, ғылыми білім кеңінен тарала бастады.

Орта ғасырларда көшпелілердің астрономия, география және басқа да жаратылыстану ғылымдары бойынша білімдері ғылыми *трактаттар* түрінде жазылды. Түркі тайпалары алуан түрлі диалектілерде сөйледі. Тіл білімі саласы жақсы дамыды. Араб тілінің таралуы жазба әдебиеттің қалыптасуына игі әсер етті. Араб өркениеті өз заманында әйгілі энциклопедист-ғұлама ғалымдарды қалыптастырды. Түркілерден шыққан аса көрнекті ғұламалар, данышпан ойшылдар бүкіләлемдік ғылым мен мәдениеттің өркендеуіне зор үлес қосты.

4. Ортағасырлық ғұламалардың Қазақстан ғылымын дамытуға қосқан үлестері.

Әл-Фараби. Орта ғасырдағы көрнекті тұлғалардың бірі, қазақ даласынан шыққан Әбу Насыр әл-Фараби өзінің білімділігі арқасында «екінші ұстаз» атанған ұлы ғұлама. Энциклопедист-ғұлама Фараб (Отырар) қаласында дүниеге келген. Алғашқы білімін Отырарда алып, кейін Шаш (Ташкент), Самарқан және Бұхарада оқуын жалғастырады. Бұдан соң өз заманының аса маңызды ғылыми орталықтары Исфахан, Хамадан, Дамаск, Бағдад, Халеб (Алеппо), Каир шаһарларында оқыды. Ол араб, грек, парсы тілдерін жетік меңгерген.

Ұлы ойшыл ғылымның әртүрлі салалары бойынша 160-қа жуық трактат жазып, өшпес мол мұра қалдырды. Оның «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы», «Ғылымдар тізбегі», «Музыканың ұлы кітабы», «Бақытқа жол сілтеу», «Азаматтық саясат», «Поэзия өнері туралы», «Риторика» т.б. еңбектері бар.

Әл-Фараби математика, физика, медицина, астрономия, философия, педагогика, психология, саясаттану т.б. ғылым салаларында аса ірі жетістіктерге жеткен. Пифагор, Аристотель, Евклид, Архимед, Платон және басқа да ежелгі грек ғалымдарының еңбектерін

зерттеді әсіресе философиялық ойларымен әлемдік ғылымға өзіндік із қалдырды. Әл-Фараби ғылымды көбінесе өз бетінше меңгерген. Ұлы ойшылды қоғам мен қалаларды (мемлекеттерді) басқаратын жақсы адамдарды тәрбиелеу сияқты мәселелер қатты толғандырды. Ол ізгілікті қоғам болмысын жан-жақты талдап зерделеді.

Әл-Фараби ғылым дамуының қоғам өміріндегі маңызына ерекше мән берді: *«Ғылымы жоқ елдің болашағы бұлыңғыр»*, – деген тұжырымын айтты. Ғұлама-ойшыл шығармашылығында білім алу, адам болу мәселесі тәрбиемен тығыз байланыстырылады: *«Ғылым үйренуге кіріспекші кісі ... тәрбиелі, адамгершілігі мол, адал, қулық-сұмдықтан және басқа жағымсыз мінезден аулақ болуы қажет»*, – деп түйіндейді. Ғылыммен айналысам деген адамның мақсаты – ақиқат пен адалдыққа қызмет етуі қажет. Ғұлама-ойшылдың пайымдауынша, осы қасиеттер бойында бар тұлға ғана басқаларға үлгі бола алады.

Қазақстанның белгілі ғалымы, академик Ақжан Машани әл-Фараби туралы былай дейді: *«Орта ғасырдың басында-ақ әл-Фараби Платон, Аристотель және басқа да антикалық ғалымдарды зерделеген ғұлама... Әл-Бируни, Авиценна және басқасы оны өзіне ұстаз тұтқан»*.

Ұлы ғалым Дамаск қаласында өмірден өтеді, сонда жерленген. 2020 жылы елімізде ЮНЕСКО-ның шешімімен әл-Фарабидің 1150 жылдығы атап өтілді. Ғұламаның суреті ұлттық теңгемізде бейнеленген. Алматыда әл-Фарабидің құрметіне ескерткіш орнатылды. Оның есімімен Қазақстанның көптеген қалаларында көшелер аталған.

Махмұт Қашғари. Орта ғасырдың әйгілі және танымал ғалымдарының бірі Махмұт Қашғари Қарахан мемлекетінің аумағында дүниеге келген. Алғашқы білімін медреседе алып, кейін Бұхара, Самарқан, Мерв қалаларында оқуын жалғастырды.

Махмұт Қашғари талай ел кезіп, деректер жинастырды, ұзақ жылдар бойы жүргізген ғылыми ізденістері нәтижесінде *«Диуани луғат-ат-түрік»* (Түркі тілдерінің сөздігі) еңбегін жазып шықты. Бұл шығармада тарихи-мәдени, этнографиялық және лингвистикалық материалдардың үлкен қоры жинақталған. *«Диуани луғат-ат-түрік»* – Орталық Азия түркі халықтарының тілі, тарихы, этнография, география, астрономия, медицина, әскери

ісі, мәдениеті, діні, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы ақпарат беретін құнды тарихи дерек. Өзі айтқандай, еңбекті жазып шығу үшін түркілер мекен еткен барлық шаһарлар мен аймақтарды аралап қарлұқ, қанғар, оғыз, қыпшақ, қырғыз тайпаларының өлеңдерін, мақал-мәтелдері мен аңыз-әңгімелерін жинаған. Автор өзінің шығармасында былай деп жазады: *«Түрік, түрікмен, оғыз, жікіл, яғма, қырғыз тайпалары сөздерінің мағынасын анықтап шығып, қажетіме жараттым. Олардың әрбірінің тілі менің көкейіме ұялап, берік сақталып қалды»*. «Сөздік» түркі халықтарының географиясы туралы да құнды деректер береді. XI ғасырдағы түркітілді халықтар мен тайпалардың мекенжайы белгіленген картада сол замандағы қала, ауылдар, өзен-көлдер және мемлекеттердің шегарасы көрсетіліп, атаулары жазылған. Сонымен қатар сөздікте Қазақстан мен Орта Азия түркілерінің малшаруашылығы, егіншілігі және қолөнері мен саудасы туралы мағлұматтар көп кездеседі.

Махмұт Қашғари еңбегінде адамгершілік, парасаттылық жайлы мақал-мәтелдер мен нақыл сөздер жинақталған. Ғалым оқырмандарын *«Ауырлықта ерік-жігер танытып, шыдамды бол»*, – деп тағдырдың кез келген күтпеген сынақтарына төтеп беруге дайын тұруға және сабырлы болуға шақырады.

Махмұт Қашғари түркі халықтарының ғылымы, тарихы мен мәдениетіне елеулі үлес қосқан көрнекті ортағасырлық ғалым ретінде тарихта қалды. Оның зерттеулері баға жетпес құнды еңбек болып табылады.

Жүсіп Баласағұни. Орта ғасырдың көрнекті ғұлама, ойшыл және ақындарының бірі Жүсіп Баласағұни Қарахан мемлекетінің әкімшілік орталығы Баласағұн қаласында дүниеге келген. Ол Бұхара, Қашғар қалаларында білім алып, араб, парсы тілдерін жетік меңгерді.

Ж. Баласағұни XI ғасырда түркі тілінде «Құтты білік» («Құт негізі – білік») атты іргелі тарихи-әдеби шығарма жазды. Бұл еңбек түркі тілінде жазылған алғашқы туынды.

«Құтты білік» дастанында Ж. Баласағұни өмірдегі ең өзекті мәселелерді көтереді. Мұнда ол жеке адамның қоғамдағы орны мен рөлін сипаттайды, сонымен бірге сол дәуірдегі түркілердің саяси тұжырымдамаларын қамтиды. Баласағұни ескерткендей, білім мен парасат адам мен қоғам өмірінде кездесетін зұлымдықтардың ал-

дын алу үшін қажет. Білім – адамның өмірдегі өз орнын табуға және қайырымдылыққа жол ашады. Ғұлама өз еңбегінде ел басқаратын басшы мен оның қол астындағы қызметкерлері, диқан мен малшы, қолөнершілер арасында өзара қарым-қатынас қандай болу керек деген сұраққа жауап береді. Адамдарды бірін-бірі құрметтеуге, ізет көрсетіп, өзара сыйласу, парасаттылық сияқты адамгершілік қасиеттерге шақырады. Ұлы ғұламаның философиялық ойларында ақыл, танымның шексіздігі мен сарқылмайтындығы туралы мәселелер ерекше орын алған. Ғұлама *«Игіліктің барлығы – ғылымда, ал ұлылық – танымда»* деген тұжырымға келген. Жүсіп Баласағұн еңбектері – түркі елдеріне ортақ мұра.

1. Ерте орта ғасырларда түркілердің жазуын алғаш кімдер зерттеген?
2. Арабтардың Оңтүстік Қазақстан жеріне енуімен қандай өзгерістер орын алды?
3. Орта Азияның басқа елдерінен (өзбек, тәжік, түрікмен т.б.) ортағасырлық қандай ғұламаларды білесіңдер?

Руна жазуы – көне түркі ру-тайпалардың таңбалары негізінде жасалған, ертеде пайда болған жазудың бір түрі.

Трактат – белгілі бір ғылым саласы бойынша түбегейлі зерттеп баяндайтын ғылыми еңбек.

Бартольд Василий Владимирович (1869–1930) – ғалым, шығыстанушы. «Қырғыздар (қазақтар). Тарихи очерк», «Орта Азиядағы түркі халықтарының тарихы жөніндегі он екі дәріс» т.б. еңбектердің авторы.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. «Ғылымның дамуына ортағасырлық ғұлама әл-Фарабидің қосқан үлесі» тақырыбында ой-толғау жазыңдар.

2-тапсырма. Қосымша материалдарды пайдаланып, орта ғасырлардағы Қазақстан мен Батыс Еуропа елдерінің ғылыми жетістіктеріне салыстырмалы талдау жасаңдар.

XIII ғасырдың басында араб Марверуди түркілер арасына білім мен ғылымның таралуы туралы былай деп жазды: «Түркілерде жазу болды: олар сиқыршылық құпиясын және аспан денелерін білді. Балаларын сауаттылыққа үйретті».

Ермұханов Б. Қазақстанның өткені жазба деректерде. Алматы, 2006. – 46-бет.

Осы қысқа үзіндіден қандай қорытынды жасауға болады?

Оныншы тарау

XVIII–XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ

§41–42. XVIII–XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы зерттеулер

Оқу мақсаты:

- ✓ XVIII–XX ғасырдың басында Қазақстандағы ғылыми зерттеулердің негізгі бағыттарын түсіндіру;
- ✓ XVIII–XX ғасырдың басындағы зерттеушілердің еңбектерін зерделеу негізінде Қазақстандағы ғылымды дамытуға қосқан үлесін бағалау.

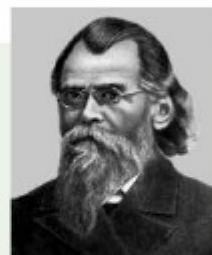
Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Шығыстанушылар	Ориенталисты	Orientalists
Экспедиция	Экспедиция	Expedition
Орыс географиялық қоғамы	Русское географическое общество	The Russian Geographical Society

Тақырыпқа шығу:

«Ғалымдардың Ұлы дала тұрғындарын зерттеуге деген селкостығы ғылымның дамуына кедергі келтіруде».

Автордың пікірінен қандай қорытынды шығаруға болады?

Г.Н. Потанин

1. Ресей ғалымдарының Қазақстанды ғылыми зерттеуі. Қазақстан Ресей империясының құрамына қосылғаннан бастап өлкеде ғылыми зерттеу үдерісі басталды. Зерттеу жұмыстарымен ғылыми мекемелерден басқа, жеке адамдар да айналысты. Ресейлік көптеген

зерттеушілер қазақ фольклоры, генеалогиялық (шежірелік) және этнографиялық материалдар негізінде іргелі еңбектер жазды.

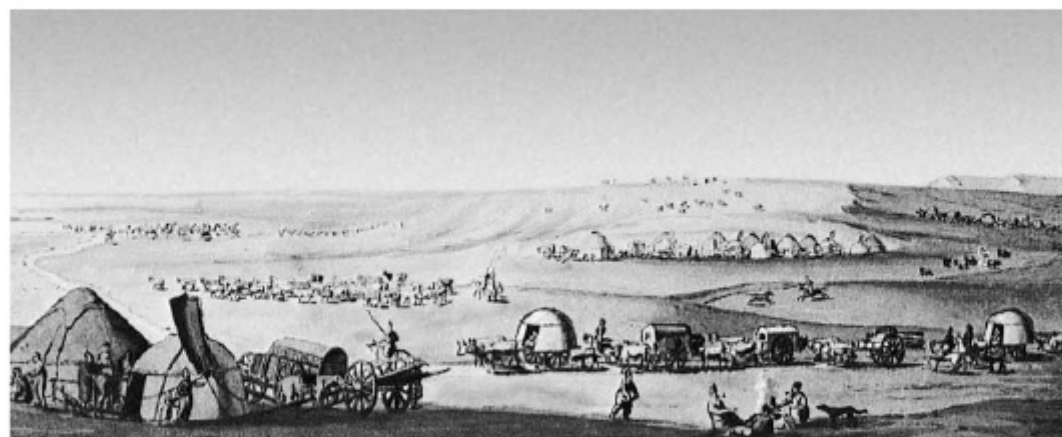
Ресей ғалымдары өз зерттеулерінде өлкені отарлау мүддесін басшылыққа алды. Қырғыз-қайсақ экспедициясын құрған И.К. Кириллов «Қырғыз-қайсақ және қарақалпақ ордaları туралы» атты еңбек жазды. Онда автор қазақ пен қарақалпақ жерін егжей-тегжейлі сипаттады: табиғат жағдайын, пайдалы қазба байлықтарын және сауда жолдарын көрсетіп берді. Ол Ресейдің Орта Азия халықтары және қазақтармен сауда-экономикалық байланыстар орнатудың мүмкіндіктері мен оның пайдалы екенін дәлелдеді.

Қазақстанды XVIII ғасырда кешенді зерттеудің алғашқы әрекеттері М.В. Ломоносовтың есімімен байланысты. Ол өлке аумағын зерттейтін ғылыми экспедициялар ұйымдастырудың және географиялық карта жасаудың бастамашысы болды.

1768–1774 жылдары Қазақстанға жіберілген алғашқы *экспедициялардың* бірін академик, табиғат зерттеушісі П.С. Паллас басқарды. Экспедиция бағыты Солтүстік-Батыс, Солтүстік және Солтүстік-Шығыс Қазақстан жерлері арқылы өтті. Бұл экспедиция жұмысының нәтижесі ретінде П.С. Палластың «Ресей империясының әртүрлі провинциялары бойынша жасалған саяхат» атты үш бөлімнен тұратын еңбегі жарық көрді (СПб., 1773).

Ойлан

Қырғыз-қайсақ экспедициясы өлкені отарлауға алғышарт болды ма?

Көш. П.С. Палластың еңбегінен

Еңбекте қазақ халқының тарихы мен этнографиясы жөнінде құнды материалдар бар. П.С. Паллас қазақтардың тұрмысы мен шаруашылығы туралы: *«Олар негізінен ауқатты тұрады. Малдары да көп, сондықтан тұрмыстары да жақсы... Қазақтардың байлығы, негізінен, олардың малы»*, – деп жазады.

Зерттеуші И.Г. Георги Қазақстан аумағына дербес экспедиция ұйымдастырды. 1796 жылы ол «Ресей мемлекетін мекендейтін барлық халықтардың тұрмыс салттары, тұрғын жайлары, киімдері және басқа да есте қаларлық дүниелерінің суреттемесі» атты еңбегін жариялады. Кітапта қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, мәдениеті, әдет-ғұрыптары мен салт-жоралары, сондай-ақ шаруашылық өмірінің ерекшеліктері туралы құнды деректер келтірілген. Қазақтарды *«ақыл-ой жағынан қызыққыш және білуге құмар»* деп сипаттайды.

Кіші жүз аумағының табиғи байлықтарын зерттеуде Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі П.И. Рычков құнды еңбектер жариялады. Өзінің іргелі еңбектерінің арқасында «Орынбор өлкесінің Колумбы» деген даңққа бөленді. Ол кезде Орынбор өлкесіне Кіші жүз жерлері де қарайтын. П.И. Рычков «Орынбор тарихы» және «Орынбор губерниясының топографиясы немесе сипаттамасы» атты құнды еңбектерін жазды. Ол еңбектерде қазақтардың Еділ-Жайық өңіріне Хақназар ханның билігі тұсында келгені жөнінде, Кіші жүз қазақтарының Ресейдің құрамына өтуінің барысы туралы баяндайтын деректер бар.

Ойлан

Ресей ғалымдары қазақ жерін зерттеуге неге ерекше көңіл аударды?

Автор Орынбор қаласының, Жайық пен Орынбор шегаралық шептерінің салынуын, Ресейдің Орта Азия және қазақ даласымен сауда-саттық байланыстарының қалай орнағанын бастан-аяқ баяндайды. Ол Орынбордан Бұхараға бара

жатқан көпестерге жергілікті халықтардың тарихы жөнінде, тіпті араб тілінде жазылған болса да, әдебиеттер ала келуге тапсырыс беретін.

XVIII ғасырдың аяқ кезінде орыс офицері И.Г. Андреевтің «Орта жүз қырғыз-қайсақтарының сипаттамасы» еңбегі жарық көрді. Автор Сібір шегаралық шебінде ұзақ уақыт қызмет етіп, қазақ халқының өмірі мен тұрмысын зерттеген еді. Өзінің кітабында Орта жүздің тарихы мен шегарасы туралы мәлімет қалдырды. Онда далалықтардың әдет-ғұрыптары мен салт-жоралары кеңінен

суреттеледі. Сондай-ақ қазақтардың Ертістің оң жағалауына қашан өткені туралы айтылады.

Ресейлік көптеген зерттеушілер Г.Ф. Миллер, В.И. Татищев және басқалар қазақ халқы туралы іргелі еңбектер жазды. Мәселен, Г.Ф. Миллердің «Сібір тарихында» құнды деректер кездеседі.

2. XIX–XX ғасырлардың бас кезіндегі ғалымдардың қазақ өлкесін зерттеуге қосқан үлесі. XIX–XX ғасырлардың бас кезінде Қазақстанды ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмысы қарқын алды. Қазақстанды зерттеумен алдыңғы қатарлы орыс зиялы қауымының өкілдері, *шығыстанушылар (ориенталистер)*, саяси жер аударылып келгендер, сондай-ақ қазақ қоғамының білімді тұлғалары айналысты. Бұл салада шетелдіктер – ағылшындар, немістер, француздар да елеулі із қалдырды.

Қазақстанның тарихы мен географиясы, этнографиясы және мәдениетін зерттеуде Ресей ғалымдары мен әскери офицерлердің еңбегі зор болды. Ресей зиялы қауымының Қазақстан аумағына саяси себептермен жер аударылып келген өкілдері көптеген ғылыми еңбектер жазып қалдырды. Олар әртүрлі кәсіп пен мамандық иелері: ақындар мен жазушылар, тарихшылар мен географтар, әскери қызметкерлер мен дәрігерлер болатын. Сонымен қатар олар қазақ өлкесін отарлау саясатын ғылыми тұрғыдан негіздеуге де қызмет етті.

Қазақстанды зерттеушілердің басым көпшілігі Орынбор, Омбы, Ташкент қалаларында шоғырланды.

1830 жылы «Отечественные записки» журналында орыс офицері Б.С. Броневскийдің «Орта жүз қырғыз-қайсақтары туралы жазбалар» атты жұмысы жарияланды. Онда Солтүстік-Шығыс Қазақстан қазақтарының тарихынан, өмірі мен тұрмыс-тіршілігінен құнды деректер келтірілген.

Белгілі тарихшы *А.И. Левшин* «Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» атты үш бөлімнен тұратын зерттеу еңбегін жазды. Автор зерт-

Пікірің қажет

Зерттеушілер көпшілігінің қалаларда орналасуы себебі неде болуы мүмкін?

А.И. Левшин

Анықта

Қосымша деректерді пайдаланып, А.И. Левшин еңбегінің маңызын анықта.

теулерінде қазақ өлкесінің тарихы мен этнографиясы, географиясы туралы аса маңызды мәліметтер келтіреді.

Торғай облысының мал дәрігері А.И. Добросмыслов қыруар мол дереккөздері негізінде

«Торғай облысы. Тарихи очерк» атты үш томдық іргелі еңбек жазып қалдырды. Онда Кіші жүздегі қазақ хандықтарының тарихы мен саяси оқиғалары толық сипатталған. Автор XIX ғасырдың 60-жылдарындағы әкімшілік реформалар барысын және қалай жүргізілгенін толық баяндаған.

В. Радлов

Ресей шығыстанушысы, этнограф В. Радлов қазақ өлкесі тұрғындарының мәдениеті, тілі, тарихына байланысты түбегейлі зерттеулер жүргізді. Оның «Сібір қазақтарының этнографиясы туралы» іргелі еңбегі түркология ғылымының дамуына зор ықпал етті.

Қазақ өлкесі туралы құнды деректер қалдырған көрнекті зерттеушілердің бірі, географ П.П. Семенов-Тянь-Шанский. Ол Алтай, Жетісу, Орта Азия жерлеріне *экспедиция* ұйымдастырып, «Қырғыз өлкесі» және «Түркістан өлкесі» деген іргелі еңбектер жазды.

Қазақстан тақырыбы әйгілі орыс зерттеушісі Г.Н. Потанин еңбектерінде де маңызды орын алды. Оның зерттеулерінде қазақтардың мәдениеті мен тұрмысы, қазақ-орыс қатынастары, Ертіс өңіріндегі қазақ тұрғындары жан-жақты суреттеледі. 1862 жылы ол алғаш рет Жайық даласына ғылыми экспедицияға аттанады. Келесі жылы Зайсандағы экспедицияға қатысып, Көкпектіде, Марқакөлде өлкенің тұрмысын, шаруашылығын және географиясын зерттеп қана қойған жоқ, сонымен қатар кептірілген өсімдіктер топтамасын жинады. Кейін ол біраз жылдар бойы Омбы генерал-губернаторлығында татар және қазақ тілінен тілмаш болып қызмет жасады. Одан кейін Томскіде статистикалық комитетте хатшы міндетін атқарды. Ол бұл жерде *Орыс географиялық қоғамының* Шығыс бөлімін басқарды. Егде жасқа келгенде «Сібір өлкесін және тұрмысын оңалту» қоғамын құрды.

XIX ғасырдың 70–90-жылдары Потанин Сібір өлкесі, Қазақстан, Орталық Азиядағы толық зерттелмеген аймақтарына саяхат жасап, олардың тарихы, этнографиясы, географиясы, ботаникасы мен экономикасына байланысты құнды деректер жинады. Ол Алаш қайраткерлерінің қолдау көрсетуімен Семей облысы Қарқаралы уезі ауылдарын аралады. Г.Н. Потанин алғашқылардың бірі болып қоныс аударушы орыстар мен жергілікті қазақтар арасындағы өзара түсіністік жайлы айтқан. «Сібір әскерлері туралы жазбаларында» орыс казактардың арасында қазақ тілі ауызекі сөйлеу құралы ретінде кең таралғанын жеткізеді. Сонымен бірге орыс казактары қазақ дәстүрінің көбісін үйренгенін баяндайды. Олардың әсіресе Коряков және Жәмішев станицалары өңірінде өзара тығыз қарым-қатынас жасайтындығына тоқталған.

Есіңе түсір

Орыс географиялық қоғамына мүше болған қандай қазақ ағартушыларын білесің?

Оның «Қазақ-қырғыз және Алтай аңыздары мен ертегілері», «Қазақ ханзадасының киіз үйінде», «Шоқан Уәлиханов туралы биографиялық мәліметтер» атты еңбектерінде Қазақстан мен қазақ халқы туралы көптеген мәліметтер жазылған. Ол жан-тәнімен қазақ даласын және оның халқын жақсы көрді. Олардың өткені мен бүгінін белсенді түрде зерделеумен айналысты. Жергілікті халықпен тығыз араласа отырып, орыс қоғамын қазақ халқымен жан-жақты таныстырды. Далалықтарға менсінбей қарайтын оқымыстыларға көңілі толмайтын. Ол көшпелі халықтың әлемдік мәдениетке қосқан үлесін жоғары бағалады.

Қазақ тарихы мен этнографиясын зерттеуші ғалымдардың бірі *Әбубәкір Диваев* болды. Ол Орынбор қаласында дүниеге келген, ұлты башқұрт. Орынбор кадет корпусында оқып жүріп, қазақ халқының тарихы мен этнографиясына қызығушылық танытады. XIX ғасырдың 80-жылдарының аяқ кезінде отставкаға шыққан ол өз өмірін далалықтардың тарихы мен мәдениетін зерттеу ісіне арнады. Әуесқой археологтардың Түркістан үйірмесінің, сондай-ақ Орыс географиялық

Ә. Диваев

қоғамының мүшесі болды. 1917 жылға дейін Ө. Диваев 100-ден астам тарихи-этнографиялық еңбектер жариялады. Ғалым Қазақстан тарихын жазу кезінде фольклорлық материалды пайдаланудың маңызды екенін атап көрсетті. Ө. Диваев орыс ғалымдарымен қосылып, қазақтың 4000-ға жуық мақал-мәтелін жинады.

3. Саяси жер аударылғандардың Қазақстанды зерттеуі. XIX ғасырдың орта кезіне қарай Қазақстан саяси жер аударылғандар тұратын мекенге айнала бастады. Декабристер, петрашевшілдер үйірмесінің мүшелері, Польшадағы ұлт-азаттық көтерілістерге қатысқандар жер аударылып келді.

Орыс ақыны А.Н. Плещеев 1850–1859 жылдары он жылға жуық Қазақстанда саяси айдауда болды. Ол Ақмешітте жүрген кезінде қазақтармен бірге болып, Қоқан хандығына қарсы жорыққа қатысты. А.Н. Плещеев қазақтарға зор құрметпен қарады, олар туралы былай деп сүйсіне жазды: *«Қазақтарға қызыға қараудан көз тоймайды. Жарқын жүзді, жомарт жүректі жандар. Оларды сыйламау мүмкін емес...»*

Ойталқы

Қазақстан аумағын зерттеген тағы қандай жер аударылған ғалымдарды білесіңдер?

Қазақстанға жер аударылып келген Польшаның революционер-демократы Адольф Янушкевич XIX ғасырдың 40-жылдарында Орталық Қазақстанға жасалған ғылыми экспедицияға белсене қатысты. Сол сапары кезінде күнделік жазды. Кейін ол күнделік поляк тілінде жарық көрді. А. Янушкевич өзінің күнделігінде қазақ даласы тұрғындарының тарихын, тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрлерін суреттейді. Ол өзінің бір хатында қазақ халқы туралы: *«Құдіреті күшті құдай осыншама қабілетті етіп жаратқан бұл халықтың адамзат өркениетінен тыс қалып қоюы мүмкін емес... жергілікті көшпелі номадтардың күткен күні ертең-ақ туады, сөйтіп, олар өздеріне қазір жоғарыдан менсінбей қарайтын өзге халықтардың арасынан лайықты да құрметті орнын ойып тұрып алатын болады»,* – деп жылы лебіз білдіреді.

4. Қазақстан аумағындағы ғылыми мекемелер мен кешенді зерттеулер. Қазақстанды ғылыми тұрғыдан зерттеуде Орыс географиялық қоғамы елеулі рөл атқарды. Қоғамның Қазақстанда,

онымен шегаралас аумақтарда – Орынборда, Омбыда, Семейде және Ташкентте бөлімдері мен бөлімшелері ашылды.

XIX ғасырдың 70-жылдары Қазақстан аумағында облыстар құрылғаннан кейін олардың барлығында да статистикалық комитеттер пайда болды. Олар Қазақстан халқының тарихы, мәдениеті және шаруашылығы жөнінде құнды деректер мен мәліметтер жинастырды. Материалдар облыстарда жыл сайын шығып тұратын «Шолуларда» және «Естелік кітапшаларда» жарияланып тұрды.

Батыс Қазақстанның тарихын зерттеуде *Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясы* көп жұмыс атқарды. Ол 1887 жылы құрылған болатын. Комиссия мәжілістерінде мұрағаттық дереккөздері негізінде әзірленген ғылыми баяндамалар талқыланды. Материалдар «Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының еңбектері» деген атпен жарияланып тұрды.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде Қазақстанның далалық уездерін Ф. Щербина бастаған экспедиция зерттеді. Экспедицияға қатысушылар «Қырғыздардың жер пайдалануы туралы материалдар» деген атпен көптомдық еңбек әзірледі. Бұл топтың жұмысына Қазақстанның әртүрлі уездеріндегі білімді қазақтар да белсене қатысты. Сонымен қатар қазақ халқы туралы құнды деректер Ресей империясының 1897 жылы өткізілген алғашқы Бүкілресейлік халық санағы кезінде жиналды. Онда Қазақстанның шаруашылық қызметі, мәдениеті, тарихы, сондай-ақ халқының саны жөнінде аса маңызды мәліметтер жинақталды.

5. Ағылшын, неміс және француз зерттеушілері. XIX–XX ғасырлардың бас кезінде Қазақстан жөнінде неміс, ағылшын және француз ғалымдары құнды еңбектер жазды. Қазақстанның оңтүстік-шығыс аймағын ағылшын саяхатшысы әрі суретшісі Т. Аткинсон кеңінен зерттеді. Ол 1848–1855 жылдары Жетісу қазақтарының көші-қон жерлерін аралап, жергілікті халықтың өмірі жайлы бағалы деректер жинады. Көшпелі қазақтардың тұрмыс-тіршілігін бейнелейтін суреттер салды. Неміс географы, этнограф әрі тарихшы Ф. фон Хелльвальд «Орталық Азия. Жер бедері мен халқы» атты іргелі еңбек жазды. Ол еңбегінде қазақтардың тұрмыс-тіршілігін, көршілес

Ойталқы

Қазақстанды зерттеудегі Батыс Еуропа ғалымдарының мүддесі қандай деп ойлайсың?

Шормановтар отбасы

халықтармен өзара қарым-қатынасын жан-жақты сипаттады. Француз ғалымы Ш.Е. Ужвальди де Мезе-Ковез Оңтүстік Қазақстан қалаларын зерттеп, едәуір материалдар жинап, жариялады.

6. Қазақ зерттеушілері. XIX ғасырдың екінші жартысында білімді қазақтардың тұтас бір тобы туған өлкенің тарихы мен этнографиясын зерттеуге белсене араласты. Шоқан Уәлихановтың әкесі Шыңғыс Уәлиханов ұлының игілікті ісін жалғастырды. Ол Сібір әкімшілігіне қажетті тарихи-этнографиялық материалдар жинастырды.

Белгілі қазақ этнографы Мұса Шорманов маңызды этнографиялық зерттеулер қалдырды. М. Шорманов Омбы кадет корпусында оқып, аяқтағаннан кейін Баянауыл сыртқы округінің болысы, аға сұлтаны лауазымды қызметтерін атқарды. Орыс армиясының полковнигі шенін алады. Ол «Батыс Сібір қырғыздарының мал өсіру кәсібі туралы», «Қырғыздардың (қазақтардың) ұлттық дәстүрлері», «Павлодар уезінің қырғыздары (қазақтары) туралы жазбалар» деген мақалалар жариялады.

Мұхаммед-Салық Бабажанов қазақтың алғашқы этнографтарының бірі болды. Бөкей хандығының аумағында дүниеге

келген. Ол Орынбор кадет корпусында білім алды. Оны бітіргеннен кейін Ішкі Ордада бірқатар лауазымды әкімшілік қызметтер атқарды. 1862 жылы М.-С. Бабажанов Орыс географиялық қоғамының мүшесі болып сайланды және оның Үлкен күміс медалімен марапатталды. Оның «Нарын құмы туралы географиялық және этнографиялық деректер», «Ішкі Қырғыз ордасындағы саятшылық» т.б. құнды мақалалары жарық көрді.

М.-С. Бабажанов

Халық ағартушысы Ы. Алтынсарин өз замандастары арасында ғалым-этнограф ретінде кеңінен танылды. Ол Орыс географиялық қоғамы Орынбордағы бөлімінің толық мүшесі болды. Географиялық қоғамның тапсырмалары бойынша баяндамалар жасап тұрды, қазақ халқының этнографиясы жайлы мақалалар жариялады. Ы. Алтынсарин өзінің жұмыстан қолы босаған кездерін ауыл арасында өткізді, туған халқының тарихы, фольклоры, шежіресі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі туралы материалдар жинастырды. Бірқатар ғылыми мақалалары журналдар мен газеттерде жарияланды.

Қазақ тарихында *Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы* ғылыми ізденістерінің алар орны ерекше. Ол философия, медицина, астрономия, геология, география, этнография, фольклористика, лингвистика, педагогика ғылым салаларына арналған бірқатар еңбектер жазып қалдырды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы дін саласында бірқатар зерттеулер жүргізді. Оның бай дала мәдениеті туралы терең ойлары мен көзқарасы аса құнды. Ақын жастайынан ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен айналысты. Ол «Ер Олжабай батыр» жырын Сақау ақынның айтуымен жазып алған. Жас кезінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Абылай хан, Қазыбек би, Бөгенбай батыр сияқты атақты тұлғалар туралы тарихи деректерді жинастырып қағазға түсірді.

М.Ж. Көпейұлы

Мәшһүр Жүсіп Омбы, Павлодар, Семей, Петропавл, Атбасар, Ақмола сияқты қалалардың маңындағы қазақ ауылдарын көп

Ойлан

Қазақстанды зерттеуші қазақ және орыс ғалымдарының мақсаттары бір болды ма?

аралады, Оңтүстік және Батыс Қазақстан жерлеріне барып қайтты. Ел аралап жүрген сапарларында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы Мейрам қажы Жанайдарұлы, Кенесары хан ұрпақтарымен, Ақан сері және Саққұлақ би сияқты танымал тұлғалармен кездесіп, айтқандарын қағазға түсіріп алды. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы тамаша өлкетанушы да еді. Атап айтқанда, ол қазақтың ұлы жырауларының бірі Бұхар Қалқаманұлының жерленген жерін анықтап, көрсетіп кетті.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинауға ынталықпен кірісуінің арқасында көптеген тарихи аңыздар, этнографиялық материалдар, хандар мен сұлтандардың, батырлар мен би, қожалардың шығу тегі туралы құнды деректер бүгінгі күнге дейін сақталған.

М.Ж. Көпейұлының еңбектері тарихи тұлғаларымызды ғана емес, жалпы қазақ тарихына қатысты мәселелерді де жан-жақты қарастыруымызға мол мүмкіндік береді.

Қазақтардың тарихы мен этнографиясын зерттеумен көрнекті қоғам және мемлекет қайраткерлері Ө. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, Ө. Ермеков, С. Асфендияров, М. Жұмабаев, Қ. Кемеңгеров, А. Сейітов және басқалар шұғылданды. Өз елінің тарихы мен мәдениетін зерттеуге қатысу олардың халықтың аяншыты ауыр халін неғұрлым тереңірек түсінуіне жәрдемдесті. Болашақта олар өз халқының жағдайын жақсарту үшін белсенді күрес жүргізе бастады.

Сапалы білім мен ұзақ жылдардағы ғылыми-тәжірибелік жұмыс тәжірибесі Ө. Бөкейханның көрнекті ғалым-энциклопедист болып қалыптасуына, Қазақстан мен оған шегаралас елдердің тарихы мен мәдениетін және экономикасын терең меңгеруіне ықпал етті. Ол тұңғыш абайтанушы да болды. Еліміздегі мал және егіншаруашылығын ғылыми тұрғыдан зерттеген алғашқы бірегей ғалым. Ө. Бөкейхан қазақ халқының ауылшаруашылығын дамытуға зор көңіл бөлді. Ол қазақтардың ірі қара малы мен қой тұқымы жайында бірқатар еңбектер жазды. Ө. Бөкейханның ғылыми еңбектері бүгінде құндылығы мен маңызын сақтап, өзектілігі арта түсті. Ол императорлық Орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің мүшесі болды. 1902 жылы Орыс

географиялық қоғамы Семейдегі бөлімшесінің ашылуына өз үлесін қосты. «Известия», «Записки» және «Отчеты» басылымдарына мақалалар жариялады. Ф.А. Брокгауз бен И.А. Ефронның «Жаңа энциклопедиялық сөздігі» жұмысына қатысты. Оның алғашқы ірі монографиялық ғылыми еңбегі қазақ халқының көне заманнан бүгінгі күнге дейінгі тарихына арналды.

1903 жылы Петербургтен «Ресей. Өлкеміздің толық географиялық сипаттамасы» деген көптомдық басылымының он жетінші томы басылып шықты. Еңбекте Ө. Бөкейхан қаламынан көптеген тарихи-этнографиялық туындылар, атап айтқанда, «Қырғыздар» (қазақтар – авт.), «Сұлтан Кенесары Қасымұлының тарихына қатысты материалдар», «Қарқаралы уезі қырғыздарының (қазақтарының) рулық құрылымы», «Абай (Ибраһим) Құнанбаев», «Қырғыздардың (қазақтардың) ас беруі жайында» тағы басқа зерттеулері жарық көрді.

Ойталқы

Ө. Бөкейханның қазақ жерін зерттеудегі мақсаты қандай болды?

7. Қазақтардың медицина саласындағы зерттеулері. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде медицина саласында да қазақ ғалымдары шыға бастады. Жұқпалы аурулардың таралып, өз отандастарының өлім-жітімге ұшырауы қазақ дәрігерлерін бейжай қалдырған жоқ. Олар өз халқының денсаулығын сақтауға барынша аянбай еңбек етті. Қазақтың алғашқы дәрігер-ғалымдары қатарында Мұхамеджан Қарабаев, Халел Досмұхамедов, Бақтығали Бисенов, ағайынды Асылбек және Мұсылманбек Сейітовтер т.б. болды.

Х. Досмұхамедов Санкт-Петербургтегі әскери-медицина академиясын бітіріп, денсаулық сақтау саласында ұзақ жылдар еңбек етті. Ол Орал облысының Темір уезінде дәрігер болды. Жалпыұлттық «Қазақ» газетінің беттерінде оның «Ауру-сырқаулар жөнінде», «Жұқпалы аурулар түрлері» сияқты т.б. бірқатар мақалалары жарияланды.

А. Сейітов Томск университетінің медицина факультетін бітіріп, әуелі Омбы қаласында, одан соң Баянауыл мен Семейде жұмыс істеді. Семей облысында жұқпалы ауруларға қарсы жүргізілген шараларды басқарды. Оның медицина саласында жазылған мақалалары әлі күнге дейін ғылыми-тәжірибелік маңызын жоғалтқан жоқ. XX ғасырдың 30-жылдары жаппай ашаршылық етек жайған кезде жұбайы Нафия екеуі жерлестерін ажал аузынан аман алып қалды.

1. «Қазақстан аумағына жіберілген әскери және ғылыми экспедициялар патшалық Ресейдің отарлау саясатының бір бағыты» деген тұжырыммен келісесіңдер ме? Пікірлеріңді дәлелдеңдер.

2. XVIII–XX ғасырлардағы зерттеушілердің еңбектері Қазақстандағы ғылымның дамуына қаншалықты әсер етті?

Шығыстанушылар – шығыс елдерін зерттеуші ориенталист ғалымдар.

Экспедиция – жұмыс бабындағы бірнеше адамның белгілі бір мақсатпен бір жаққа шыққан сапары.

Орыс географиялық қоғамы – 1845 жылы Санкт-Петербург қаласында құрылған географиялық қоғам.

Георги Иоганн Готлиб (1729–1802) – белгілі неміс этнографы, географы, табиғат зерттеушісі әрі саяхатшысы. 1768–1774 жылы Орынбор экспедициясы құрамында Ресейдің оңтүстік-шығысында, Еділ бойы, Жайық, Солтүстік Қазақстан, Алтай, Байкалда болған.

Ломоносов Михаил Васильевич (1711–1765) – орыстың көрнекті ғалымы, ақын, суретші, филолог әрі тарихшы.

Рычков Петр Иванович (1712–1777) – Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, белгілі экономист, географ және Орынбор өлкесі тарихын зерттеуші.

Шорманұлы Мұса (1818–1884) – зерттеуші, этнограф, қазақ фольклоры үлгілерін жинаушы, Баянауыл сыртқы округінің 1853–1868 жылдардағы аға сұлтаны.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. XVIII ғасырға дейін қазақ жерінде ғылыми зерттеулер жүрді ме? Анықтаңдар. XVIII–XX ғасырлардағы зерттеулер өлкеге қандай өзгеріс алып келді? Осы сұрақтарға жауап бере отырып кестені толтырыңдар.

XVIII ғасырдағы зерттеулер	XIX–XX ғасырдың басындағы зерттеулер

2-тапсырма. Қосымша материалдарды пайдаланып, «*Менің ауылымның (қаламның) тарихы*» тақырыбына зерттеу жүргізіп, шағын әңгіме жазыңдар.

3-тапсырма. XVIII–XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы зерттеулердің мақсаты мен бағыттарын анықтаңдар.

«Еуропаша тәрбие алған қырғыз (қазақ – авт.) зиялыларының елдің бүкіл аумағында шашыраңқы жүруі қырғыздардың бірігуіне мүмкіндік бермейді. Олардың едәуір тобының шоғырланып, бас қосатын бірде-бір тұрақты орны жоқ. Сондықтан да зиялы қырғыздардың (қазақтардың)

орталығын құру жөнінде ойлану керек. Елін сүйетін патриот қырғыздар (қазақтар) өз жерінің табиғатын, халқын, оның халық ауыз әдебиеті үлгілерін терең зерттеуге кірісулері тиіс. Бұл қырғыз (қазақтар) зиялыларының ұлттық міндеті болуы шарт. Рас, қырғыздардың (қазақтардың) аңыз әңгімелерін жинастыруымен орыс ғалымдары да айналысуда. Бірақ олар бұл салада жергілікті байырғы тұрғындардың көмегінсіз еш нәрсе бітіре алмайды. Өйткені, біріншіден, орыс қоғамы белгілі бір дәрежедегі бөтен іске жеткілікті күш-жігер жұмсай алмайды. Екіншіден, жергілікті тұрмыс-тіршілікпен жан-жақты таныс қазақ зиялылары жиналған материалдарға ғылыми тұрғыдан талдау жасай алады. Олар аңыз-әңгімелердің күмәнді тұстарын оп-оңай түсіндіріп те береді».

Потанин Г.Н. Үш томдық таңдамалы шығармалары. Тарих, этнография және фольклор жөніндегі еңбектер. Павлодар, 2005, 3-том, 284-бет.

Автордың мұндай қорытынды жасауына не себеп болды деп ойлайсыңдар?

§43–44. XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы оқу орындарының қызметі

Оқу мақсаты:

- ✓ XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстан аумағында оқу орындардың дамуындағы өзгерістер мен сабақтастықты анықтау;
- ✓ XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы білім беру мекемелерін қызметтік ерекшеліктеріне сәйкес жіктеу.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Семинария	Семинария	Seminary
Училище	Училище	Specialized school
Зайырлы	Светский	Secular

Тақырыпқа шығу:

Суреттегі тұлға қазақ халқының ағарту ісін дамытуда қандай қызмет атқарды?

1. Қазақтардың дәстүрлі білім жүйесі. Қазақ халқының сан ғасырлық тарихи тағылымы олардың ертеден білімді де сауатты болуға ұмтылғандығын айғақтайды. Белгілі орыс тарихшысы А. Седельников қазақтар туралы былай жазады: «Қырғыз-қайсақтар (қазақтар – авт.) мәдениетті халық. Сондықтан олардың болашағы жақсы болмақ». Әрбір ата-ана баласына әдептілікті үйреткен, сауатты да білімді болуға баулыған. Бұған мысал ретінде қазақтар арасында «Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар» деген мақал кеңінен тараған. XIX–XX ғасырдың бас кезінде Қазақстанда халыққа білім беру ісі діни және **зайырлы** бағытта жүргізілді. XIX ғасырдың орта кезіне дейін қазақ балалары мұсылман мектептері мен медреселерде білім алды. Оларды негізінен молдалар оқытты. Оқу ата-аналарының қаржысы есебінен жүзеге асырылды. Мұсылмандар мектебінде, негізінен, ер балалар оқыды.

Анықта

Патша үкіметі медреселерге орыс тілін оқытуды не мақсатпен енгізді?

Халық арасында **медреселердің** беделі күшті болды. Олар молдалар мен мектеп мұғалімдерін даярлады. Оқу мерзімі 3-4 жылға дейін жалғасты. Медресе шәкірттері ислам дінінің негіздері бойынша бастауыш білім алумен қатар философия, математика, медицина, тарих, тіл білімі және астрономия жөнінде білім негіздерін меңгерді.

Діни оқу орындары басты міндеттерінің бірі – жастардың бойына әдептілік өнегесі мен адамгершілік қасиеттерді дарыту еді. 1870 жылдан патша үкіметінің бастамасы бойынша медреселерде міндетті түрде орыс тілін үйрету енгізілді.

Есіңе түсір

Медреселерде білім алған қандай қазақ зиялыларын білесің?

Медреседе бірнеше сынып бөлмелері болды. Олар шәкірттер тұратын, дәрет алып,

жуынатын, сондай-ақ тамақтанатын бөлмелер еді. Медреседе ұстаздыққа әдетте жасы 40-тан асқан тәжірибелі адамдар ғана қабылданатын. Олардан медресені бітіргендігі туралы диплом талап етілетін. Мектептегі оқуын аяқтаған баласын ата-аналар білімін жалғастыру үшін жаңа әдіспен оқытатын Уфадағы «Ғалия», Орынбор қаласындағы «Хусайния», Троицкідегі «Расулия» медреселеріне берді. Бірте-бірте патша үкіметі мұсылманша білім беретін оқу орындарын толық өз бақылауына алуға кірісті. Мектептер мен медреселерді ашу үшін уезд бастығының арнайы рұқсаты талап етілді.

2. Жаңа әдісті мектептер. XX ғасырдың бас кезінде дәстүрлі мектептер мен медреселер қоғамның өскелең талаптарын қанағаттандырмады. Мұсылман мектептерін реформалау қозғалысы басталды. Оны ұйымдастырушылар *жәдитшілдер* еді. XX ғасырдың бас кезінен жаңа әдісті мектептер қалыптаса бастады.

Мұсылман балаларына хат танытуда дыбыстық жүйеге негізделген әдіс қолданылды. Оқытудың бұл әдісінің негізін қалаушы белгілі түркі тілдес халық ағартушыларының бірі, қоғам қайраткері *И. Гаспринский* болды. Жәдитшілдер мектептерде арифметика, география, жаратылыстану, тарих сияқты басқа да зайырлы пәндерді оқыту қажеттігін дәлелдеді. Жаңа әдістемелік мектептерде білімді де білікті мұғалімдер сабақ берді, қажетті оқу құралдары мен жабдықтары жеткілікті болды. Оның үстіне оқыту әдістемесі әлдеқайда тиімді еді. Қазақстандағы ең алғашқы жаңа әдісті мектеп 1900 жылы Түркістан қаласында ашылды. Ондай мектептер кейін басқа да қалаларда пайда болды. Қазақ зиялыларының едәуір бөлігі жаңа әдісті мектептерде білім алып шыққандар болатын.

Алайда жаңа әдісті мектептер елге кең көлемде тарай алмады. Патша үкіметі жаңа әдісті мектептердің ашылуына барынша қарсылық көрсетті. Себебі ондай мектептерді *панисламизм* мен *пантүркизмнің* ошақтары деп санады. 1917 жылы Қазақстан аумағында 100-ге тарта ғана жаңа әдісті мектеп ашылды.

И. Гаспринский

Ойлан

Жаңа әдісті мектептердің көздеген мақсаты қандай деп ойлайсың?

3. Қазақ өлкесінде зайырлы мектептер мен оқу орындарының ашылуы. 1813 жылы Омбыда, 1825 жылы Орынборда әскери училищелер ашылды. Кейіннен олар Сібір және Орынбор Неплюев кадет корпустарына айналды. Бұл оқу орындарына қазақ балаларын қабылдауға едәуір шек қойылды. Ұлты қазақ кадеттер бірқатар құпия әскери пәндерді үйренуге жіберілмеді. Омбы кадет корпусын белгілі қазақ ғалымы, зерттеуші әрі ағартушы Шоқан Уәлиханов тамамдады.

Казак станицаларында, бекініс-қамалдарда діни шіркеулер және казактардың балалары оқитын мектептер ашылды. Олардағы оқыту деңгейі тым төмен еді. Мұғалімдердің басым көпшілігін шаласауатты *дьяктар*, сондай-ақ қызметтік міндетін өтеген солдаттар мен казактар құрады. Жалпы алғанда, Қазақстанда халыққа білім беру ісі мен сауаттылық деңгейі қанағаттанарлық болды деп айтуға келмейді. Зайырлы мектептер өте аз еді. Мұғалімдер жетіспеді. Көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты жағдайында тұрақты мектептер ашу қиыншылықпен жүзеге асырылды.

Қазақстанды өнеркәсіптік тұрғыдан игерудің басталуына байланысты сауатты да білімді адамдарға деген сұраныс арта түсті. Сондықтан да 1850 жылы Орынборда оқу мерзімі жетіжылдық жаңа үлгідегі мектеп ашылды. Онда, негізінен, хатшылар мен аудармашылар даярланды, орыс тарихы, математика, география, геометрия оқытылды. Осындай мектеп 1857 жылы Омбыда да ашылды.

1861 жылы Троицкіде, басқа да қалаларда орыс-қазақ мектептері ашылды. 1867–1868 жылдардағы әкімшілік реформалар енгізілгеннен кейін және қоныс аударушы шаруалардың арта түсуіне байланысты зайырлы мектептердің қатары көбейді. Олардағы оқу бағдарламаларын генерал-губернатордың өзі бақылап, Халық ағарту министрлігімен келісілді. Қазақ балаларының орыс поселкелері мен казак станицалары жанындағы мектептерде тегін немесе азын-аулақ ақы төлеп оқуға мүмкіндігі болды.

1883 жылы Орынбор губерниясының Ор қаласында тұңғыш рет қазақтарға арналған мұғалімдер мектебі ашылды. Ол мектептің ашылуына қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің қосқан үлесі орасан зор болды. 1885 жылдан бастап өлкенің барлық уездерінде ауылшаруашылық мектептері ашылды. Олар қазақ даласында

білім және қолөнер түрлерін дамытуға бағытталды. Барлық жерде бірдей болыстық орыс мектептері де пайда бола бастады. Торғай, Ақтөбе, Қостанай және басқа қалаларда қыз балаларға арналған бастауыш мектептер ашылды. 1892 жылдан бастап қазақ балалары үшін көшпелі ауыл мектептері ұйымдастырылды.

Қазақстандағы орыс тілді халықтың арасында сауатсыздықтың пайызы жоғары еді. Мұны 1897 жылғы халық санағы айқын көрсетті. Тұрғындардың 8,1% -ы ғана хат таныды. Орысша сауат ашқан қазақтардың пайызы бұдан да төмен болды. Ал мұсылманша оқып сауат ашқан дала қазақтарының саны көп еді. Бірақ олардың қанша пайызының сауатты екендігі халық санағын өткізу кезінде есепке алынбады.

XIX ғасырда ауылшаруашылық және фельдшерлік мектептері ашыла бастады. Олар орта білімді дәрігер мамандарын даярлап шығарды. Алайда Қазақстанда бірде-бір жоғары оқу орны ашылған жоқ.

Пікірің қажет

XIX ғасырдағы оқу-ағарту ісіне кері әсер еткен факторларды атаңдар.

Ресей империясы қазақтардың жоғары білім алуына жол бермеуге тырысты. Сауатты қазақтардың қатары өскен сайын ұлттық сана-сезімі тезірек оянады деген қауіп пайда болды.

4. Дала өлкесінде ауыл мектептерінің пайда болуы. 1901 жылғы маусым айында Дала генерал-губернаторы Н. Сухотин Ақмола және Семей облыстарының әскери губернаторларына орыс-қазақ мектептерін ашуға ұсыныс жасады. Алғашқыда бұл идеяға қазақтар сақтықпен қарады. Балаларын орыстандырумен қатар, шоқындырып жібереді деп қауіптенді. Сондай-ақ қазақтар орыс-қазақ мектептері арқылы балаларды орыс шаруаларына айналдырып, әскер қатарында міндетті қызмет атқаруға мәжбүрлейді деп шошынды.

Сондықтан Ақмола облысындағы Халық училищесінің директоры А.Е. Алекторов ел арасында жаңа мектептерді ашудың мақсат-міндеттерін түсіндірді. Орыс-қазақ мектептерінің материалдық базасын қамтамасыз етуге баса назар аударды. Оқудың қазақтардың ана тілінде жүргізілуі туралы айтты. Ауылдық мектеп мұғалімдері үшін арнайы әдістемелік құралдар әзірленді.

Қазақстандағы алғашқы мектептер

Олардағы оқу мерзімі екі жыл еді. Оқушылар қазақ және орыс тілдерін, арифметиканы оқыды. Кейіннен ислам дінінің негіздерін оқытуға рұқсат етілді.

Орыс зерттеушілері мен жиһанкездерінің бірқатары қазақ

Ойлан

Ресей империясының отарлы аймақтарда мектептер ашудағы мақсаты қандай еді?

балаларының әдепті мінезі мен білім алуға деген аса құштарлықтарын атап өтеді. Зерттеуші **Ф. Собысевич**: *«Қырғыз (қазақ – авт.) балалары өздерінің мінез-құлқы, оқуға ыждағатты ықыласы, білімді тез әрі жетік меңгеруге қабілеті жағынан қалай мақтауға да әбден*

лайық», – деп қазақ балаларының оқуға деген ынтасы мен қабілеті туралы тебірене жазады.

5. Омбы – Далалық өлкенің ірі білім орталығы. «Алаш» қозғалысы қайраткерлерінің бірі С. Сәдуақасовтың пікірінше, Омбы уезі Қазақстанның ең ірі ағартушы аймақтарының бірі болды. Ал Омбы қаласы іс жүзінде бүкіл Қазақстан үшін әйгілі білім орталықтарының біріне айналды. 1789 жылы Омбыда Азия мектебі ашылды. Ол отаршыл билік үшін шенеунік кадрлар даярлаумен айналысты. 1872 жылы Омбыда мұғалімдер *семинариясы* ашылды. Ол бүкіл Қазақстан үшін мұғалім кадрларын даярлайтын

орталыққа айналды. Онда бастауыш училищелер үшін мұғалімдер дайындалды.

Омбыда, сондай-ақ Көкшетау мен Ақмолада қазақ балаларына арналған интернаттар ашылды. Оларға жұмсалатын шығынды қазақтар қайырымдылық көмек есебінен өздері төлеп отырды. Оқуға әр қазақ болысынан жылына 2 баладан жіберу келісілді.

1882 жылы Омбыда техникалық *училище* ашылды. Ол зауыттар мен фабрикалар, сондай-ақ көлік саласындағы қызмет үшін орта білімді басшы маман кадрлар даярлауға тиісті болды. Омбы малдәрігерлік фельдшерлік мектебінде көптеген қазақ балалары оқыды. Бұл мектеп осы салада бүкіл Қазақстан үшін мамандар даярлайтын арнаулы оқу орны саналды. Сібірдегі таңдаулы оқу орындарының бірі *Омбы кадет корпусында* Ш. Уәлихановтың оқығанын білеміз.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде Омбы оқу орындарында қазақ халқының көрнекті өкілдері, мемлекет және қоғам қайраткерлері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Айдархан Тұрлыбаев, Отыншы Әлжанов, Райымжан Мәрсеков, Сейілбек Жанайдаров, ағайынды Асылбек, Мұратбек пен Мұсылманбек Сейітовтер, Мағжан Жұмабаев,

Ойталқы

Неліктен оқу орындарының көпшілігі Омбы қаласында ашылды?

Омбыдағы Сібір кадет корпусы

Қ. Кемеңгеров

Сәкен Сейфуллин, *Қошке Кемеңгеров*, Смағұл Сәдуақасов, Бірмұхамед Айбасұлы, Өміре Исин, Мұқан Әйтпенев, Нығмет Нұрмақов сияқты азаматтар оқыды.

Олардың бәрі де халық ағарту ісіне, Қазақ өлкесіндегі ұлттық-демократиялық қозғалысқа, сондай-ақ туып-өскен өлкені ғылыми тұрғыдан зерттеуге лайықты үлес қосты. Басым көпшілігі кейінірек, Кеңес өкіметі кезінде саяси қуғын-сүргінге ұшырап, атылып кетті.

6. Ресей империясының жоғары оқу орындарындағы қазақ студенттері. Бірінші орыс революциясының ықпалымен қазақтардың ұлттық сана-сезімі біршама өсті. Болашақты болжаған қазақтар балаларын Ресей мен шетелдердің орта және жоғары оқу орындарына оқуға жіберді. Олар білім алуды құқығын қорғаудың кепілі деп білді. Қазақ жастары көпшілігінің заң факультеттерін таңдауы осының айқын дәлелі.

XIX–XX ғасырлар тоғысында тек Қазан қаласының өзінде ғана (императорлық Қазан университетінде, Қазан малдәрігерлік институтында, Қазан мұғалімдер *семинариясында*) 100-ге жуық қазақ жастары оқыды. Көптеген қазақ жастары Санкт-Петербург, Мәскеу, Томск, Саратов, Киев, Тарту, Каир, Бомбей, Стамбұл және Варшава университеттерінде білім алды. Мәселен, Санкт-Петербург университетінің заң факультетін М. Шоқай мен А. Тұрлыбаев алтын медальмен бітірді. Ал Ә. Бөкейхан Санкт-

С. Асфендияров

Петербург Орман институтын, *С. Асфендияров* Санкт-Петербург әскери медицина факультетін, А. Сейітов Томск университетінің медицина факультетін, Ж. Досмұхамедов Тарту университетінің заң факультетін аяқтады. С. Жантөрин, Б. және Ә. Ниязовтар, С. Нұралыханов және басқалар С.-Петербург, Қазан, Томск, Мәскеу университеттерінің заң факультетінде оқып, жоғары білім алды. Басқа да көптеген қазақ студенттері болды.

Қарқаралыда туып-өскен Дінмұхамед Сұлтангазин өте сирек кездесетін талантты студент

Қазанда оқитын қазақ жастары. 1916 жыл

болды. Ол Томск университетінің медицина факультетін, Санкт-Петербург университетінің шығыстану және заң факультетін бітірді. Петербург медицина институтын Асфендиарова Гүлсім, кейін Асфендиарова Мәриям тамамдады.

Қазақтардың жаппай білім алуға көшуі олардың патша үкіметіне қарсы ұлт-азаттық қозғалысының күшейе түсуіне, өз алдына автономия алуға ұмтылысына жетеледі.

1. «Ресей империясы қазақ балаларын оқыту арқылы патша үкіметіне қызмет ететін шенеуніктерді дайындауды көздеді» деген пікірмен келісесіңдер ме?
2. Жәдиттік мектептердің басқа мектептерден айырмашылығы қандай?
3. Қосымша материалдарды пайдаланып, патша билігі тұсында Орталық Азияда ашылған зайырлы мектептерді атаңдар.

Жәдитшілдік – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтары арасында өріс алған қоғамдық-саяси және мәдени-ағартушылық қозғалыс.

Зайырлы білім – діни емес, ғылыми бағыттағы білім негіздері.

Дьяк – ескі Ресейдегі мемлекеттік мекемелерде хатшылық жұмысын атқаратын қызметкер, шенеунік.

Медресе – мешіт жанында ислам дінін оқытатын орта және жоғары дәрежелі оқу орны.

Панисламизм – барлық мұсылман қауымының біртұтас ислам мемлекетіне бірігуін негіздейтін діни-саяси идеология.

Пантүркизм – түркішілдік, XX ғасырдың басында пайда болған, Түркияның қамқорлығымен түркі тілдес халықтардың бір мемлекетке бірігуін көздейтін ағым.

Семинария – орта білім беретін арнайы оқу орны.

Училище – белгілі бір мамандық беретін орта және арнаулы оқу орны.

Гаспринский Ысмайыл (1851–1914) – белгілі түркі ағартушысы және Ресейдің қоғам қайраткері. Өзінің бүкіл өмірін Ресей империясындағы мұсылмандардың құқығын қорғауға арнады.

Тұрлыбаев Айдархан (1877–1937) – қоғам қайраткері, заңгер, «Алаш» қозғалысына белсене қатысушы.

Кемеңгеров Қошмұхамбет (Қошке) (1896–1937) – Алаш қайраткері, ғалым, жазушы.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. ПТМТ әдісі арқылы төмендегі тұжырымға қатысты пікірлеріңді дәлелдендер.

«XIX–XX ғасырдың басында Қазақстанда оқу орындарының көптеп ашылуы халық арасында өзгерістер әкелді».

Позиция – менің ойымша, оқу орындары ашылған соң ...

Түсіндіру – себебі ...

Мысалы – мынандай мысал келтіре аламын ...

Түйіндей келе ...

2-тапсырма. XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы білім беру мекемелері қызметінің ерекшеліктерін талдаңдар.

Дәстүрлі мектептер	Жаңа әдісті мектептер	Зайырлы мектептер

«Орынбор азаматтық гимназиясында, қырғыздар (қазақтар) үшін Троицкіде ашылған мектепте оқып жүрген балалардың оқуы қанағаттанарлық. Қырғыз (қазақ) халқының балаларына тән тамаша қасиеттер бар. Олар білім алуға аса ыждағаттылық және соншалықты ынта, қабілет танытады. Қырғыздардың (қазақтардың) оқуға деген ғажайып құштарлығын... балаларын Орынбор азаматтық гимназиясына орналастыру үшін күміс ақшамен 55 мың сомнан астам қайырымдылық көмек бергенінен де байқауға болады».

Түркістан өлкесі //Қазақтар. Көпшілікке арналған тоғыз томдық анықтамалық. Т. VII. Қазақстан һәм қазақтар хақында. Алматы, 1998. 23-бет.

Дала тұрғындарының білімге құштарлығын немен түсіндіруге болады?

§45–46. Кеңестік білім беру жүйесінің жетістіктері мен қайшылықтары

Оқу мақсаты:

- ✓ кеңестік білім беру жүйесінің даму ерекшеліктерін анықтау үшін «сауатсыздықты жою», «қызыл отау», «мұғалімдер институты», «мектептегі білім беру», «кәсіби білім беру», «жоғары оқу орындары» ұғымдарын пайдалану;
- ✓ Қазақстандағы кеңестік білім беру жүйесін реформалауды талдау, жетістіктері мен қайшылықтарын анықтау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Сауатсыздықты жою	Ликвидация неграмотности	Elimination of illiteracy
Қызыл отау	Красная юрта	Red yurt

Тақырыпқа шығу:

Кеңес үкіметінің билік басына келгеннен кейінгі білім саласындағы алғашқы реформасы қандай бағытта болды?

1. 1920–1930 жылдардағы Қазақстандағы сауатсыздыққа қарсы күрес: жетістіктер мен қайшылықтар. Большевиктер билікке келген алғашқы күндерінен бастап жаппай *сауатсыздықты жою* үшін күрес жүргізуге кірісті.

Кеңес үкіметінің жергілікті билік органдары Азамат соғысы жағдайында мүмкіндігінше мектептер ашты. Халықты ағарту арқылы большевиктер өздерінің идеологиясын сіңіруді және қарапайым адамдардың сеніміне кіруді көздеді.

1918 жылы шілдеде Түркістан АКСР-інде Халық ағарту комиссариаты (Наркомпрос), ал бұған дейін Қырғыз революциялық

комитетінде мектеп бөлімі ашылған еді. 1919 жылы желтоқсанда В.И. Ленин «РКФСР халықтары арасында сауатсыздықты жою туралы» Декретке қол қойды.

1920 жылдан бастап большевиктер Лениннің тапсырмаларын жүзеге асыра отырып, барлық жерде сауатсыздықты жою жөніндегі төтенше комиссиялар құруға кірісті. Олар хат танымайтындарды есепке алуды, мұғалім кадрларын даярлау, мектептер мен қысқа мерзімді курстар ұйымдастырумен айналысты. Курстарда оқу мен жазуды үйретумен шектелмей, табиғаттану, бухгалтерлік есеп, ән сабағы, сурет салу т.б. пәндерді оқытты. Белгілі бір дәрежеде идеология мәселесі де қатар жүргізілді. Осы мақсатта кеңестік билік органдары Алаш қайраткерлері мен халық ағартушыларын тартты. Мысалы, 1919 жылы Ақмола облысының Омбы уезінде ағарту курстарында жұмыс істеуге қоғамның сауатты азаматтары Мағжан Жұмабаев, Қошқе Кемеңгеров, Әміре Исин шақырылды.

Пікірің қажет

«Сауатсыздық жойылсын» қоғамының қызметі елде білімді жетілдіруде елеулі рөл атқарды ма?

2. Сауатсыздықты жою. Мемлекет ауылға жаппай мәдени жорық ұйымдастыруды жариялады. Сауатсыздықты жоюдың көшпелі пункттері, әйелдер арасындағы сауатсыздықты жою үшін қызыл отаулар, коммуна мектептері,

Сауат ашу курсы

мектеп-интернаттар, *рабфактар* (жұмысшы факультеттері) құрыла бастады.

Қазақстанда сауатсыздықты жою науқаны барысында көптеген кедергілер кездесті: қаражаттың жетіспеушілігі, мектеп үй-жайы және оқулықтар мен тәжірибелі мұғалімдер тапшылығы.

Осыған байланысты А. Байтұрсынұлы жаңадан ашылып жатқан мектептерге 20 мың мұғалім керек екенін айтты. Ал бөлінген қаржы көлемі 2616 мұғалім мен кітапханашылардың жалақысына ғана жететін еді. Сондықтан ол жергілікті билік органдарын мектептерді өз бетінше ашуға, оларды ұстауға өз қаражаттарын жұмсауға шақырды.

1921–1922 жылдары Қазақстанның барлық губернияларында аштық жайлаған кезеңде мектеп ісінің жағдайы өте ауыр еді. Республикада қараусыз қалған жетім балалардың саны айтарлықтай өсті, олар мектептен тыс қалды. Мәселен, 1921 жылы Қазақстанда 158 мың панасыз балалар болды, ал 1922 жылы олардың саны 333 мыңға жетті. Халыққа білім беру қажеттігіне бағытталған қаражат аштықтан зардап шеккен тұрғындарға жіберілді. Мұғалімдер жиі жалақы алмады. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар жетіспеді.

Сауатсыздықты жою күресінде «*қызыл отау*» аталатын білім ошақтары жұмыс істеді. Олар отырықшы халық арасында оқу үйі атқаратын міндеттерді орындады.

1924 жылдың ақпан айында «Сауатсыздық жойылсын» қоғамының қазақстандық бөлімі жұмысын бастады. 1925 жылы қоғамның 882 бастауыш ұйымында 77 800 мүше тіркелді. Сол жылдары ұлы ағартушы А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне бейімделген араб әліпбиін жасады. 1925 жылдан бастап халық ағарту ісіне жұмсалатын қаржы мөлшері арта түсті. Барлық үлгідегі жаңа кеңестік мектептердің желісі өсті. Соның арқасында оқушылар саны ұлғайды. Кітаптар шығару жыл сайын артып отырды. 1926 жылы сауаттылық деңгейі қазақ халқында – 6,9%, орыс халқының арасында 36% -ды құрады.

Қазақстанда кеңестік бірыңғай мектептер жүйесін құрудағы негізгі қиыншылықтар туралы мәселелер жыл сайын мұғалімдер конференциясында айтылды: мектептердің әлсіз материалдық-техникалық базасы; антисанитария; балалар арасында аурудың

Кеңестік Қазақстандағы сауатсыздықты жоюға бағытталған шаралар

Жылдар	Оқиғалар
1918 жыл	«Бірыңғай еңбек мектебі туралы Декларация» қабылданды.
1919 жыл	«Сауатсыздықты жою туралы Декрет».
1921 жыл	Сауатсыздықты жоюға арналған Орталық төтенше комиссия (Казграмчека) құрылды.
1924 жыл, ақпан	«Сауатсыздық жойылсын» қоғамы құрылды.
1930 жыл, тамыз	Жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқу енгізілді.

таралуы; білімді маман мұғалімдердің жетіспеуі; аудандық білім беру бөлімдері тарапынан мектептерге әдістемелік басшылық пен көмектің жоқтығы; оқытуда әртүрлі, ескі әдістердің қолданыста болуы; еңбек тәртібін бұзушылық жиі орын алып отырды. Оқу жоспарлары мен бағдарламалар жетіспеді, оқушылардың сабаққа қатысуы өте нашар, оқытушылардың жалақысы өте төмен болды. Оқу орындары көбінесе санитарлық-гигиеналық талаптарға сай келмейтін. Сыныптардағы оқушылар саны шамадан тыс көп, кейде 45 оқушыға дейін жетті. Бұл мәселелер орыс мектептерінде, қазақ тілінде оқытатын мектептерде де кездесті. Оқытушылар халық санақтарын жүргізуге, идеологиялық іс-шаралар мен жиналыстарға қатысып, сенбіліктерге шықты. Олар республика өмірінің барлық оқиғаларында белсенді қатысушылар мен ұйымдастырушылар қатарында болды.

«Сауатсыздық жойылсын» қоғамы жұмысына комсомол жастар белсене атсалысты. 1928 жылы олардың бастамасымен мәдени жорық ұйымдастырылды. 1930 жылы мәдени жорыққа 5 мың комсомол мүшелері қатысты.

Пікірің қажет

Кеңестік билікке «Сауатсыздықты жою» мәселесін көтеруге не себеп болды?

Сауатсыздықты жоюға 30-жылдардың басындағы аштық та өз әсерін тигізді. Жүздеген мың далалықтар көшіп кетуге мәжбүр болды. Кейінгі жылдары бірте-бірте жағдай дұрыстала бастады. 1939 жылы Қазақстанның 50 жасқа дейінгі халқының сауаттылығы 80% -ға жақындады. Қазақ халқының сауаттылығы – 54,5%, орыс халқының сауаттылығы – 70,4% деп анықталды.

3. Кеңес үкіметінің алғашқы онжылдығындағы жалпы білім беру жүйесінің қалыптасуы. Жаңа кеңестік билік бүкіл білім жүйесін қайта құруды талап етті. 1918 жылы Қазақстан аумағының едәуір бөлігін қамтитын РКФСР-да қабылданған «Бірыңғай еңбек мектебі туралы» ережесіне сәйкес бұрынғы бастауыш училищелер, гимназиялар, реалдық училищелер және басқа да оқу орындарының орнына 2 сатылы бірыңғай еңбек мектептері құрылды. Оның бірінші сатысында – 8-ден 13 жасқа дейінгі, ал екінші сатысында – 13-тен 17 жасқа дейінгі балалар оқиды деп бекітілді. 1918 жылғы қазандағы «Шағын ұлттар мектебі туралы» қаулыға сәйкес, барлық ұлттар, соның ішінде қазақтар өздерінің ана тілінде оқуды ұйымдастыра алады деп жарияланды.

1920–1921 оқу жылында республикадағы мектептердің саны 2410-ға жетті (1914–1915 оқу жылында – 2011). Мектептердегі білім беру деңгейі әлі де нашар еді. Балалар мен мұғалімдерге арналған оқулықтар мен оқу құралдары тапшы болды. Әсіресе қазақ мектептерінде оқулықтар жетіспеді. Сондықтан да Ө. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы бастаған Алаш зиялылары сауатты деген ел азаматтарын қазақ мектептері үшін оқулықтар жазуға шақырды. Балалар үйіндегі материалдық-техникалық жағдай сын көтермейтін, онда тіпті ауыстыратын киімдер мен төсек-орындар жетіспейтін. Ауылдық елді мекендер уезд және губерния орталықтарынан шалғайда орналасты. Қазақ мектептерінде әліппе оқулықтарының өзі де жетіспеді. Жоғары білімі бар білікті педагогтер өте аз еді. Мысалы, 1924 жылы Ақмола уезінде жоғары білімі бар бірде-бір қазақ болған жоқ.

Қазақтың ұлт зиялылары шығармашылық тұрғыда табысты еңбек етіп, мәдени құрылыс, халыққа білім беру саласын жеделдетуге зор үлестерін қосты. Қазақ тілінде оқулықтар жазылды. Мұндай оқулықтардың авторлары А. Байтұрсынұлы, Ж. Аймауытов, С. Сейфуллин, М. Жұмабаев, Ө. *Ермековтер* болды. Алгебрадан қазақ тіліндегі мектеп оқулығын Қаныш Сәтбаев, географиядан Әлихан Бөкейхан, Қазақстан тарихын профессор *Санжар Асфендияров* құрастырды. 1928 жылдың соңына қарай қазақ мектептері үшін 30-дан астам оқулық жарық көрді.

Анықта

1920-жылдардағы мектептердің материалдық-техникалық базасының әлсіздігін немен түсіндіруге болады?

1929 жылға дейін Қазақстанда араб жазуы пайдаланылды. XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы ұсынысымен қазақ фонетикасының ерекшеліктері ескеріліп, араб графикасына негізделген «төте жазу» жасалынды. 1929–1940 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпби жазу жүйесі енгізіліп, 1940 жылдан ол кирилл графикасымен ауыстырылды.

Ізден

Қазір Қазақстанда қанша мектеп бар?

Мектеп ісіне әліпбидің өзгертілуі үлкен қиындықтар туғызды. Азаматтарды қайта оқытуға даярлау курстары үлгермей жатты. 1930 жылы тамызда көшпелі халық тұратын мекендерде жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқу енгізілді. Алайда осы жылдары етек алған аштық мектептердің кеңінен ашылуына кедергі жасады. 1941 жылы республикада 7,5 мың мектеп жұмыс істеді, соның ішінде 5,1 мың бастауыш мектеп. Онда 1 миллионға жуық әртүрлі жастағы балалар оқыды. Жалпыға міндетті оқуға жататын мектеп жасындағы балалардың 98,9% -ы оқумен қамтылды.

Соғыс жылдарында мектеп саны көбейген жоқ: тек 1% ғана өсті, педагогикалық кадрлар құрамы 10%-ға азайды. Бастауыш сыныптарға жоғары сынып оқушылары немесе зейнеткерлер сабақ берді. Оқушылар саны 1 138 мыңнан 792 мыңға дейін азайды. Ер-азаматтар соғысқа кеткеннен кейін, тылдағы өмірдің қиындықтары әйелдер мен балалардың иықтарына түсті. Кейбір балалар аналарына көмектесіп, мектепке бармай қалатын.

1939 жылы жалпыға ортақ әскери міндеткерлік енгізілген соң, мектептерде әскери іс пәні оқытыла бастады. Гуманитарлық пәндер оқытуда әскери-патриоттық тақырыптарға көп көңіл бөлінді. Барлық мектептерде соғыстан жаралы болып қайтқан майдангерлермен кездесулер өткізіліп тұрды.

4. XX ғасырдың бірінші жартысындағы арнаулы орта және жоғары білім. Большевиктер билікке келгеннен кейін республикада жоғары оқу орындары мен *техникумдар* ашыла бастады.

Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі алғашқы жылдары жоғары білімі бар білікті кадрлар жетіспеді. С. Сейфуллин алғашқылардың бірі болып педагогикалық оқу орындарын дамытуға, студенттердің тұрмыс жағдайына ұдайы назар аударып отырды. Оның тікелей қатысуымен ҚазАКСР Халық Комиссарлары Кеңесі 1140 мемлекеттік стипендияны қазақ жастары үшін белгіледі. Республи-

ка Халық Комиссарлары Кеңесі қазақ мектептері үшін мұғалімдер даярлайтын Қазақстандағы бірден-бір жоғары оқу орны Орынбор қаласындағы Халыққа білім беру институтын қамқорлыққа алу жөнінде қаулы қабылдады. Қазақстан үкіметі шешімімен ана тілінде оқулықтар шығару үшін 25 мың сом бөлінді.

1928 жылы Қазақстанда алғашқы жоғары оқу орны Қазақ педагогикалық институты ашылды. Кейін оған ұлы Абай есімі берілді.

Кейіннен басқа да жоғары оқу орындары ашылды: Алматы мал-дәрігерлік институты (1929), Қазақ ауылшаруашылық институты (1930), Алматы медицина институты (1931), Орал педагогикалық институты (1932). 1934 жылы Қазақ мемлекеттік университеті ашылды. 1941 жылы республикада 20 жоғары оқу орны және 118 кәсіптік арнаулы оқу орындарында 40 мыңға жуық студент оқыды.

Республиканың жоғары оқу орындарында жергілікті халық арасынан шыққан профессор-оқытушы кадрлар жетіспеді, көптеген институттарда қазақ студенттерінің саны аз еді. Негізгі себептерінің бірі – жаппай сипат алған аштық пен саяси қуғын-сүргін салдары болды.

ҚазҰПУ-нің алғашқы ғимараты

Білікті профессор-оқытушы кадрлары тапшылығы мәселесін мамандарды басқа республикалардан (Ресей, Украина, Өзбекстан) шақыру арқылы шешуге тырысты.

Соғыс жоғары мектептің өміріне өзгерістер енгізді. Алматыға КСРО-ның еуропалық бөлігінен бірқатар ЖОО-лар көшірілді. Аса көрнекті ғалымдардың Қазақстанға көшіп келуі жоғары оқу орындарының ғылыми әлеуетін нығайтуға қолайлы жағдай жасап, жаңа ЖОО ашылуына мүмкіндік берді (Алматы шет тілдер институты, Қазақ мемлекеттік консерваториясы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институты, Қазақ мемлекеттік дене тәрбиесі институты). Студенттерді тегін тамақтандыру мен жатақханада тұруды мемлекет тарапынан қаржыландыру туралы шешім шығарылды.

Ойлан

Білім беру саласындағы реформалар сол уақытта қаншалықты маңызды болды?

1945 жылы республика жоғары оқу орынында 45 мың студент оқыды. Қазақстанда интеллектуалды әлеуетті елеулі түрде нығайтқан арнаулы орта және жоғары оқу орындарының жүйесі құрылды.

5. Соғыстан кейінгі жылдардағы білім беру жағдайы. 1950 жылдары жалпы білім берудің мазмұнын жетілдіру жұмыстары жүргізіліп, мектептегі политехникалық оқытуға ерекше мән берілді. 10 жылдық білім беру жүйесіне көшу басталды. Мектептерде машинатану кабинеттері, оқу-тәжірибе алаңдары ұйымдастырылды. Сонымен қатар елеулі қиындықтар да болатын. Сыныптардағы оқушылар саны шамадан тыс көп болды. Үлкен қалаларда мектептер үш ауысымда жұмыс істеді. Ауылдық мектептердегі мұғалімдердің педагогикалық жүктемесі нормативтік 18 сағаттың орнына 40–42 сағатты құрады. Бұл жағдай оқушылардың үлгеріміне кері әсерін тигізді. Мектептердің едәуір бөлігі ескі ғимараттарда орналасты. 1950–1960 жылдары кешкі мектептер ашыла бастады.

1959 жылғы санақ бойынша республикада жергілікті ұлт өкілдерінің саны халықтың 30% -ын ғана құрады. Қазақстанның солтүстік облыстарында қазақ тілінде оқытатын мектептер саны қысқарды. Облыс орталықтарында бір-бірден ғана қазақ мектептері жұмыс істеп тұрды. 1970 жылы қала халқының құрамындағы қазақтардың үлесі 17,2% ғана болды. Соның салдарынан қазақ мектептері жабылып, орыс тілінде оқытатын мектептерге айналды.

1972 жылы республика жалпыға бірдей орта білім беруге көшті. Білім беру және тәрбие жұмысының бағдарламасына өзгерістер енгізу үшін жаңа реформалар жүргізілді. Тарих, әдебиет, биология, химия, астрономия, география, еңбек және шетел тілдері пәндері бойынша жаңа оқу бағдарламалары әзірленді, жаңа оқулықтар шығарылды. Республика мектептерінде кабинеттік жүйе енгізілді. Олар бюджеттік және демеуші ұйымдар есебінен де жабдықталды.

1980 жылдары балаларды 6 жастан бастап мектепке қабылдау бағдарламасы іске қосылды. Үлкен қалаларда балабақшалардың жетіспеушілігі өзекті мәселе болып қала берді. Қалалық және ауылдық мектептердегі оқыту сапасында да айтарлықтай айырмашылықтар байқалды. Мектеп жүйесіндегі ауыр дағдарыс ауқымды деңгейде ХХ ғасырдың 80-жылдарының екінші жартысында басталды.

Ойлан

Білім беру саласындағы жүргізілген реформалардан қандай кемшіліктерді байқауға болады?

1. Кеңес үкіметінің алғашқы онжылдығында Орта Азияның басқа республикаларында мектеп ісінің жағдайы қандай еді?
2. «Жаңа латын әліпбиіне көшу» атты тақырыпта пікірталас өткізіндер.
3. Білім беру деңгейі елдің әлеуметтік-экономикалық даму қарқынымен байланысты ма?

Жұмысшы факультеті (рабфак) – КСРО-да 1919–1930 жылдары ересектерге арналып ашылған, жалпы білім берген оқу орындары.

Қызыл отау – Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарындағы қыз-келіншектердің сауатын ашу үшін ұйымдастырылған киіз үй.

Сауатсыздықты жою – кеңес өкіметінде сауатсыздықты жою бағытында жүргізілген іс-шара.

Техникум – халықшаруашылығының түрлі салалары үшін мамандар даярлайтын кәсіптік арнаулы орта оқу орны.

Асфендиаров Санжар (1889–1938) – мемлекет және қоғам қайраткері, медицина саласының білікті маманы, көрнекті тарихшы-ғалым. 1935 жылы «Қазақстанның өткені деректер мен құжаттарда» атты кітабы жарық көрді.

Ермеков Әлімхан (1891–1970) – қоғам қайраткері, «Алаш» партиясы мен Алашорда қозғалысы жетекшілерінің бірі, математик, ұстаз, ғалым. «Ұлы математика курсы», «Қазақ тілінің математика терминдері» (1935) атты еңбектердің авторы.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. Кеңестік білім беру жүйесінің артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетіп, қорытынды шығарыңдар.

Кеңестік білім беру	
Артықшылығы	Кемшілігі
Қорытынды:	

2-тапсырма. Берілген кілт сөздерді пайдалана отырып, Кеңестік білім беру жүйесінің дамуына қатысты пікіріңді білдір.

«Сауатсыздықты жою», «қызыл отау», «мұғалімдер институты», «мектептегі білім беру», «кәсіптік білім беру», «жоғары оқу орындары».

1940 жыл, 6–8 ақпан

ҚазКСР-і Халық ағарту комиссариаты коллегиясының қазақ әліпбиін енгізуді тездету шаралары туралы мәжілісінің хаттамасынан.

3. Тыңдады: Жаңа әліпбиді енгізуді тездету шаралары туралы. Қаулы: басшылық (директивалық) органдардың жаңа әліпбиге көшуді тездету және араб жазуынан барлық мемлекеттік және қоғамдық салаларда арылу туралы бұйрығына сүйене отырып, Қазақстанның 10 жылдығына ХАК-ның коллегиясы бұйырады:

1. ХАК-ның барлық бөлімдері мен органдарына дамуды күшейтіп, оқу-тәрбие, саяси ағарту, ғылыми, кітапхана, баспа және кеңсе жұмыстарының барлық жағы Қазақстанның 10 жылдығына дейін 100% жаңа әліпбиге көшірілсін.

Төраға Мамаев. Хатшы Соболев.

Қазақстандағы мәдени құрылыс (1918–1932 жж.) Құжаттар мен материалдар жинағы. Т.1. Алматы, – 1965. 75-б.

Коллегия қаулысының араб әліпбиіне деген көзқарасы қандай болды?

§47–48. Қазақ КСР Ғылым академиясы – КСРО-ның ірі ғылыми орталығы

Оқу мақсаты:

- ✓ Қазақстан ғылымын дамытудағы Қазақ КСР Ғылым академиясының рөлін анықтау;
- ✓ кеңестік кезеңдегі ғылымның дамуына Қазақстанның көрнекті ғалымдарының қосқан үлесін талдау;
- ✓ кеңестік саяси жүйе жағдайында Қазақстан ғылымы дамуының қиындықтарын және қарама-қайшылықтарын талдау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Академия	Академия	Academy
Қаныш Сәтбаев	Каныш Сатпаев	Kanysh Satpayev
Ғылыми-зерттеу институты (ФЗИ)	Научно-исследовательский институт (НИИ)	Scientific research institute (SRI)

Тақырыпқа шығу:

1. Бұл ғылым орталығы еліміздің қай қаласында орналасқан?
2. Оның Қазақстан ғылымын дамытудағы рөлі қандай?

1. Қазақ КСР Ғылым академиясы құрылуының алғышарттары. XX ғасырдың 20-жылдарынан бастап республикада КСРО ҒА ұйымдастырған бірқатар тұрақты және маусымдық ғылыми қоғамдар жұмыс істей бастады. Академиктер А.Е. Ферсман, А.Н. Самойлович, А.А. Григорьевтер жетекшілік еткен экспедициялар өлкеде ғылыми зерттеулер жүргізді. Олар пайдалы қазба орындары, өсімдіктер мен аңдар дүниесі және қазақ халқының тарихы мен этнографиясы жайлы құнды еңбектер жазды. Екінші дүниежүзілік

Академик Қ.И. Сәтбаев,
Н.Д. Оңдасынов және
қазақстандық ғалымдар

соғыс қарсаңында КСРО ҒА-ның қазақ бөлімшесінде 100 ғылыми қызметкер еңбек етті, оның үшеуі ғылым докторы, 14-і ғылым кандидаты еді. Аталған ғалымдар республиканың 11 ғылыми-зерттеу мекемелері мен тәжірибе секцияларында жұмыс істеді. Картографтар мен геодезистер Қазақстан аумағының 90 %-ына жуығын картаға түсірді. Геологтар жаңа кен көздерін ашты. Іргелі ғылыми ізденістердің барысында республика хром мен ванадий қоры жағынан әлемде 1-орын алды. Малшаруашылығы да өркендеп, қой мен ешкінің жаңа түрлері шығарылды.

1920 жылы Орынбор қаласында алғашқы ғылыми мекеме «Қазақстанды зерттеу қоғамы» құрылды. 1932 жылы Қазақстанда КСРО Ғылым академиясының ғылыми базасы ашылды. 1938 жылы база бірнеше секторлары бар КСРО Ғылым академиясының қазақ бөлімшесі болып қайта құрылды.

Есіңе түсір

Өзге ұлт ғалымдары Қазақстан ғылымын дамытуға қандай үлес қосты?

Ұлы Отан соғысы жылдарында бөлімшеде қоныс аударған КСРО-ның атақты ғалымдары И.П. Бардин, А.А. Скочинский, Л.Д. Шевяков, В. Обручев, Д.И. Прянишников, А.М. Панкратова, Н.М. Дружинин, И.И. Ме-

щаниновтар қызмет атқарды. 1943 жылы Алматыда «Көне заманнан бүгінге дейінгі Қазақ КСР тарихы» деп аталатын еңбек жарық көрді. Басылымның дайындалуына академик А. Панкратова және тағы басқа ғалымдар атсалысты.

2. Қазақстанның Ғылым академиясы құрылуындағы Қ.И. Сәтбаевтың рөлі. Қазақстан Ғылым академиясының ұйымдастырылуына Қ.И. Сәтбаев зор үлес қосты. Ол 1941 жылы ғалым Алматы қаласында ұйымдастыру ісін қолға алды. 1942 жылы КСРО Ғылым академиясы Қазақ бөлімшесі президиум төрағасы болып бекітілді. Бұл республикамызда дербес Ғылым академиясын ашуға серпін берді. Ол Мәскеумен хат алысып, келіссөздер жүргізді. Ғалым КСРО-ның еуропалық бөлігінен уақытша көшірілген ғалым-академиктерді жинады. Болашақ Ғылым академиясына ғимарат іздестірді. Республиканың көрнекті ғалымдарының әлеуметтік-тұрмыстық мәселелерін жақсартуға көмектесті. Өзі жанашырлық танытып, көптеген жас ғалымдарды кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғауға шақырды.

Ғылым академиясы – кез келген мемлекеттің дамуының көрсеткіші. Ғалымның бұл орайда атқарған еңбегі ұшан-теңіз. 1941 жылы Кеңес үкіметі шешімімен Ресей және КСРО Ғылым академиясының ғалымдары Қазақстан жеріне орналастырылды. Қ. Сәтбаев орталықтан бірқатар ғалымдарды тартып, республиканың бай табиғи қорларын игеруге күш жұмылдырды. Ұлы Отан соғысы қарсаңында бір ғана Геология институты ашылса, 1944 жылы КСРО Ғылым академиясының қазақ бөлімшесінде 6 институт және 4 сектор жұмыс істеп тұрды. 576 қызметкер, оның ішінде 2 академик, 4 КСРО ҒА корреспондент-мүшесі, 27 ғылым докторы еңбек етті. Соғыс жылдары ғылыми кадрлар құрамы үш есе өсті. Соғыстан кейін тау-кен, химия, металлургия, топырақтану институттары ашылды. 1944 жылы қаңтарда Қ. Сәтбаев республика басшылығына бір орталықтан үйлестірілетін Ғылым академиясын ашу қажеттігін айтып, қазақстандық ғылымның дамуы туралы хат жолдайды. Сол жылдың соңында ол үкімет тапсырмасы бойынша ҚазКСР Ғылым академиясын ашу жұмысына кіріседі. ҚазКСР Ғылым академиясын құру бойынша Үкіметтік комиссия жасақталды. Оның құрамына КСРО ҒА-ның 11 академигі және президенті С.И. Вавилов кіреді. Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылуына байланысты ұйымдастыру жұмыстарына сол кездегі Қазақ КСР-і Министрлер Кеңесінің төрағасы **Н. Оңдасынов** басшылық етті.

3. ҚазКСР Ғылым академиясы. Ұзақ дайындық жұмысынан кейін 1946 жылы маусымда Қазақ КСР Ғылым академия-

сы ашылды. Ғылым ордасы алғашқыда қазіргі микробиология институтының екі қабатты ғимаратында орналасты. Ғылым академиясының құрамында 18 ҒЗИ, 8 сектор, 7 тәжірибелік станция, 3 ботаникалық бақ болды. Қызметкерлердің саны 1400 адам, соның ішінде 57 ғылым докторы, 184 ғылым кандидаттары. Қ. Сәтбаев бастамасымен 11 жаңа ғылыми-зерттеу институттары құрылды.

Көп ұзамай Қазақстан Ғылым академиясы ғылыми зерттеулер көлемі мен деңгейі бойынша бүкілодақтық және украиналық академиядан кейін үшінші орынға шықты. Ғылым кандидаттары мен докторлардың саны артты.

КСРО-ның одақтас республикалармен ғылыми байланысы нығая түсті. Өндіріс орындарына ғылымның соңғы жетістіктері кеңінен енгізілді. Ғылымды қаржыландыру көлемі арта түсті. Бұл туралы академик Қ. Сәтбаев: «КСРО ҒА-ның қазақстандық базасын ұйымдастыру қарсаңында оның қаржылық қоры бірнеше мың санды ғана құраса, 1946 жылы ҚазКСР Ғылым академиясының бюджеті 45 млн сомнан асып түсті», – деп жазды. Жыл сайын ғылыми зерттеулер мен ғалымдардың жалақысына бөлінетін қаржы қоры өсіп отырды.

Д.А. Қонаев

Жаңа академия ғимаратының жобасын жасауда Қ. Сәтбаев өзі тікелей араласып бастама көтерді. 1951 жылы қазіргі Шевченко көшесі бойында құрылыс басталды. Алғашқы кірпішін Ғылым академиясы президентінің өзі қалады. Ғимарат белгілі архитектор Алексей Щусевтің жобасы бойынша салынып, 1957 жылы құрылысы аяқталды. Келесі жылы ғалымдар жаңа ғимаратқа орналасып, зерттеу жұмыстарын жүргізуге кірісті. Д.А. Қонаев Қазақстан ҒА-ның президенті кезінде ғылымның дамуына зор үлес қосты.

4. XX ғасырдың 50–80-жылдарындағы Қазақстанда ғылымның дамуы. XX ғасырдың 50–80-жылдарында республикада қазақстандық және орталыққа бағынатын ғылыми мекемелер жұмыс істеді. Орталыққа бағынатын мекемелер тікелей КСРО қорғаныс ведомствосына қарады.

Қазақстан ғалымдары геология, химия, география, медицина, ауылшаруашылық және басқа да салаларда едәуір табыстарға жетті.

Мысалы, 1956 жылы академик Қ.И. Сәтбаевтың басшылығымен ғалым-геологтар Орталық Қазақстанның болжамды-металлогендік кешенді картасын құрастырды. XX ғасырдың 60–80-жылдары мұнай кенорындары кеңінен игеріле бастады. Қазақстандық ғалымдар батыс өңіріндегі мұнай және газ кен орындарын зерттеуге қатысып, бірқатар еңбектер жариялады. Республика ғалымдары ғылыми ізденістерінің арқасында 1960 жылдары аса ірі су құрылысы Ертіс-Қарағанды каналы салынды. Бидайдың жаңа сұрыптары шығарылды.

Қоғамдық ғылымдар саласында зерттеу ауқымы кеңейтіліп, ғалымдар ірі жетістіктерге қол жеткізді. 1945 жылы Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің жарлығымен Тарих, археология және этнография институты құрылды. 1961 жылы Ш. Уәлиханов есімі берілді. Институтта Ә. Марғұлан, Е. Бекмаханов, А. Нүсіпбеков, Б. Сүлейменов, Г. Дахшлейгер, Х. Арғынбаев т.б. білікті ғалымдар еңбек етті. Осы ғылыми мекемеден еліміздің тарихы, этнографиясы мен мәдениетіне қатысты іргелі басылымдар жарық көрді. 1957–1959 жылдары «ҚазКСР тарихының» екі томдығы шықты.

Қазақстан
Республикасының
Ғылым академиясы,
Алматы қ.

Есіңе түсір

Қ. Сәтбаевтан басқа тағы қандай қазақ ғалымдары қудалауға ұшырады?

Ә.Х. Марғұлан

Е. Бекмаханов

Ағартушы-ғалымдар Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин шығармаларын жинап, жарыққа шығару қолға алына бастады. 1958 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының Философия және құқық институты, 1961 жылы Тіл білімі, әдебиет және өнер институттары ашылды. XX ғасырдың 50-жылдардың соңына дейін Қазақ КСР Ғылым академиясының құрамында 50 ғылыми-зерттеу мекемесі қызмет етті, 500-ге жуық аспирант оқыды. 1985 жылы республикада 40 мыңнан астам ғылыми қызметкер болды.

1940 жылдардың соңы – 1950 жылдардың басында саяси қуғын-сүргіннің жаңа толқыны басталып, ғылым идеологиялық қысымды қатты сезінді. Көрнекті тарихшылар *Е. Бекмаханов*, *Ә. Марғұлан*, *Б. Сүлейменов*, *Е. Ділмұхамедов* т.б. ғалымдарға ұлтшылдық айыбы тағылды. Олар Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуі, ұлт-азаттық қозғалыстар т.б. мәселелер аясында әдістемелік өрескел қателіктер жіберді деп айыпталды. Қ.И. Сәтбаев та саяси қуғынға ұшырады. М. Әуезов Мәскеуге кетуге мәжбүр болды. Қ. Сәтбаев Ғылым академиясынан қудаланып, «Едіге батыр» жырына алғы сөз жазғаны үшін «ұлтшыл» атанды. Кадр мәселелерінде дұрыс шешімдер қабылдамады деп айыпталды. Партия

қатарына қабылданған кезде шығу тегін жасырды деген де айып тағылды. Қ. Сәтбаев қызметінен босатылды. *Е. Бекмаханов* Кенесары Қасымұлы көтерілісін дәріптегені, «буржуазияшыл ұлтшылдық көзқарасы» үшін айыпталып, 25 жыл мерзімге бас бостандығынан айырылды.

1. Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылуына қандай алғышарттар ықпал етті?
2. Қазақ КСР Ғылым академиясы ғылымның дамуына қандай үлес қосты?
3. Қазақстан ғылымының дамуында кедергілер болды ма?

Академия – 1. Зерттеу жұмыстарымен айналысатын ең жоғарғы ғылыми мекеме. 2. Білімнің арнаулы бір саласымен байланысты жоғарғы дәрежелі оқу орны.

ҒЗИ – ғылыми зерттеу институты.

Нұртас Оңдасынов (1904–1989) – мемлекет және қоғам қайраткері. Ол жергілікті ұлт кадрларын дайындауға үлкен үлес қосты. Қазақ КСР-і Ғылым академиясы ғимаратының салынуына қажетті қаражат табуға көмектескен. КСРО ҒА-ның президенті В.Л. Комаровпен кездесуде Қаныш Сәтбаевты «Қазақ КСР Ғылым академиясының болашақ президенті», – деп таныстырған. Н. Оңдасынов жауапты қызметтерде жүріп шығармашылықпен де айналысқан. Арабша-қазақша, парсыша-қазақша түсіндірме сөздіктер жазған.

Қаныш Сәтбаев (1899–1964) – геолог-ғалым, минералогия ғылымдарының докторы, профессор, академик. Қазақ КСР Ғылым академиясын ұйымдастырушы және оның тұңғыш президенті, Қазақ КСР академиясының академигі, Кеңес одағы және Қазақстан металлогения мектебінің негізін қалаушы, қазақтан шыққан тұңғыш академик.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. GREAT формуласы бойынша Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылуының тарихи маңызын талдаңдар.

G (Groundbreaking) – елеулі/бетбұрысты	
R (Remembered) – есте қаларлық	
E (Events) – маңызды оқиға	
A (Affected) – болашаққа әсері	
T (Terrifying) – кездескен қиындықтар	

2-тапсырма. «Қазақ КСР Ғылым академиясы құрылуындағы Қ.И. Сәтбаевтың рөлі» атты тақырыпта 100–120 сөзден тұратын ой толғау жазыңдар.

3-тапсырма. 2 топқа бөлініп, «Кеңестік Қазақстан ғылымының дамуындағы қиындықтар мен қарама-қайшылықтар» атты тақырыпта пікірталас жүргізіңдер.

**Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумы,
Министрлер Кеңесі және Қазақстан КП(б) ОК-нің
«Қазақ КСР Ғылым академиясын құру туралы» қаулысы**

Алматы қ.

1946 ж. 1 маусым

Қазақстандағы ғылыми мекемелердің жемісті дамуы, кеңес жылдарында ғылыми кадрлардың өсуі мен бесжылдық жоспарға байланысты ғылыми-зерттеу жұмыстары саласындағы жаңа міндеттер КСРО Ғылым академиясының Қазақ бөлімшесін алдыңғы қатарлы ғылыми ой орталығы мен ғылыми кадрларды тәрбиелеу мектебі ретінде Қазақ КСР Ғылым академиясына қайта ұйымдастыру мәселесін күн тәртібіне қойды. КСРО ХКК 1945 ж. 26 қазандағы қаулысына сөйкес Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы, Министрлер Кеңесі және Қазақстан КП(б) ОК қаулы етеді:

1. Жұмыс істеп отырған КСРО Ғылым академиясының бөлімшесі негізінде Қазақ КСР Ғылым академиясын жасақтау;
2. Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылған күні ретінде 1946 жылғы 1 маусымды бекіту;
3. Қазақ КСР Ғылым академиясы Президиумының тұрақты орналасатын жері ретінде Алматы қаласын белгілеу;
4. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы, Министрлер Кеңесі және Қазақстан КП(б) ОК барлық партия, кеңестік, шаруашылық және қоғамдық ұйымдарды Қазақ КСР Ғылым академиясына, оның шығармашылық жұмысына жан-жақты көмек көрсетуге шақырады. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы, Министрлер Кеңесі және Қазақстан КП(б) ОК ғылыми ойдың бірегей орталығына біріккен республика ғалымдарының Қазақстандағы ғылым мен мәдениеттің одан ары дамуына күш-жігерлері мен білімдерін аямайтындарына ... көміл сенімін білдіреді.

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Президиумы төрағасы **А. Қазақбаев**
Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы **Н. Оңдасынов**
Қазақстан КП(б) ОК хатшысы **Ж. Шаяхметов**

ҚР ПА. 708-қор. 10-т. 72-іс. 6-9 пп. Түпнұсқа.

1. Деректі оқып шығып, 1946 жылға дейінгі КСРО Ғылым академиясының Қазақ бөлімшесіне қандай баға беруге болады?
2. Қазақ КСР Ғылым академиясын Алматы қаласында ашудың себебі неде деп ойлайсындар?

Он бірінші тарау

БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ ЖҮЙЕСІ

§49–50. Қазақстан Республикасы білімі мен ғылымы дамуының мәселелері мен болашағы

Оқу мақсаты:

- ✓ Қазақстан Республикасының стратегиялары мен бағдарламаларын зерттеу негізінде білім және ғылым жүйесін жаңартудың алғышарттары мен маңызын талдау;
- ✓ әлемдік білім және ғылым кеңістігіне ену үшін инновациялық ғылыми және білім беру ұйымдарын құрудың маңыздылығын бағалау;
- ✓ Қазақстан Республикасы «Болашақ» халықаралық білім беру бағдарламасының елді жаңғыртудағы маңыздылығын талдау.

Тірек сөздер:

Қазақша	Орысша	Ағылшынша
Дуальды оқыту	Дуальное обучение	Dual training
Стипендиат	Стипендиат	Scholarship holder

Тақырыпқа шығу:

«Қай ел болсын өсіп-өркендеуі, әлемде өзіндік орнын алуы сол мемлекеттің біліміне, білім сапасына байланысты».

Н.Ә. Назарбаев

Автордың пікіріне қатысты өз ойларыңды білдіріңдер.

1. Мектепке дейінгі білім беруді дамытудың негізгі жетістіктері, мәселелері және келешегі. Қазақстанда білім беру саласын, соның ішінде мектепке дейінгі білім беруді жан-жақты дамыту және қолдау міндеті алға қойылған. Зияткер, білімді, көзі ашық және жоғары мәдениетті халықтың ғана болашағы табысты болмақ.

Балабақшадағы тәрбие – еліміздің жарқын болашағының кепілі. Мектепке дейінгі тәрбие мен үздіксіз оқыту білім беру жүйесі-

нің алғашқы деңгейі ретінде бала тұлғасының қалыптасуы мен дамуы үшін жағдай жасайды.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары мектепке дейінгі білім беру мекемелері саны азайды. Бала туу көрсеткіші төмендеді. Мектепке дейінгі ұйымдар жекешелендірілді. 1999 жылы мектепке дейінгі ұйымдар саны 80% -ға қысқарды. 1991 жылы 8,74 мың мекеме болса, 1999 жылы 1,15 мыңға дейін азайды. Кейінгі жылдары мектепке дейінгі тәрбиелеу желісі қалпына келе бастады.

Ізден

Қосымша деректерден көрші мемлекеттердің мектепке дейінгі білім беру жүйесімен танысыңдар.

2010 жылы барлық мектеп жасына дейінгі бүлдіршіндерді балабақшамен қамтамасыз ету үшін «Балапан» арнайы мемлекеттік бағдарламасы қабылданды. Бағдарлама аясында алғашқы жылы 4 мыңға жуық балабақша және шағын орталықтар өз жұмысын бастады.

Мемлекет басшылығы 2025 жылға қарай 3-6 жастағы балаларды мектепке дейінгі біліммен 100% қамтамасыз етуді тапсырды.

2. Жалпы орта білім беретін мектептердің жағдайы. Тәуелсіздік жылдары Қазақстан орта білім беру бойынша әлемде жетекші орынға шықты. Жалпы білім беретін мектептерде оқулықпен қамтамасыз ету және компьютерлендіру мәселелері шешілді. 1998 жылы «Дарын» республикалық ғылыми-тәжірибелік орталығы құрылды. Орталық дарынды балаларды анықтауда және қолдау көрсетуде маңызды рөл атқарады. Қазақстан бойынша жекеменшік мектептерде ашыла бастады.

Білім және ғылым министрлігі елімізде 12 жылдық білім беру жүйесіне көшуді қолға алды. Көптілді білім беру бағдарламалары іске қосылуда. Білімнің жаңартылған мазмұнының стандарттары енгізілді. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» (НЗМ) жобасы жүзеге асырыла бастады. НЗМ-де білім беру халықаралық бағдарлама бойынша жүргізіледі. Олармен бәсекеге түсе алатын қазақ-түрік лицейлері (ҚТЛ) де жұмыс істеді. 2016 жылдан бастап ҚТЛ атауы «Білім инновация лицейі» деп өзгертілді.

2003–2004 оқу жылы мектеп бітірушілер үшін Ұлттық бірыңғай тест тапсыру енгізілді. Бұл еліміздің жастары үшін жоғары білімнің қолжетімділігіндегі ашықтықты қамтамасыз етудің бастамасы болды. 2018 жылға дейін мектеп түлектеріне ҰБТ мектеп аттестатын алуға және жоғары оқу орнына түсуге жарайтын. Бүгінгі күні ҰБТ

тапсыру ережесіне біршама өзгерістер енгізіліп, жаңа форматта өтетін болды.

1980 жылдары қазақ тілінде оқытатын мектептер саны азайса, тәуелсіздік жылдары оқушылардың төрттен үш бөлігі мемлекеттік тілде білім алады. 2025 жылға қарай үш ауысымда оқытатын мектептер жойылып, ауылдық жерлерді интернаттармен толық қамтамасыз ету жүзеге асырылады.

3. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» (НЗМ). ХХІ ғасырдың басында Қазақстанның жедел әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету жоғары техникалық және басқару құзыреттілігі бар кәсіби мамандар дайындау қажеттілігін туғызды. Республикада балалардың қабілеттерін анықтау мен дамытуға мүмкіндіктер жасау үшін мамандандырылған білім беру ұйымдарының желісін кеңейту жүзеге асырылады. 2008 жылы дарынды балаларға арналған «Зияткерлік мектептер» жобасы іске қосылды. 2011 жылы қаңтарда «Назарбаев Зияткерлік мектептері» туралы ҚР заңы қабылданды.

Назарбаев Зияткерлік мектептерінің негізгі міндеті – орта білім берудің қазақстандық озық дәстүрлері мен халықаралық үздік тәжірибелерді есепке ала отырып, көптілдік жүйені енгізу арқылы

Ойлан

Білім беру жүйесін әлемдік стандарттарға сәйкестендіру қаншалықты маңызды?

Химия-биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі (Алматы қаласы)

ұлттың зияткерлік әлеуетін дамытуға ықпал ету. Білім беруде ағылшын тіліне баса назар аударылады.

Оқуға түсу үшін үміткерлер арнайы тест тапсырып, «Өркен» білім беру грантына ие болады. Мектептің екі негізгі бағыты бар – физика-математикалық және химия-биологиялық. 10 және 12-сынып оқушылары Кембридж стандарттарына негізделген халықаралық емтихан тапсырады. Қорытынды аттестациядан табысты өткен оқушылар 12-сыныпты бітіргеннен кейін жалпы орта білім туралы аттестат, ҰБТ, IELTS, TOEFL, SAT I, SAT II сертификаттарын және оқушылардың таңдауы бойынша басқа да сертификаттар алады.

Мектептің негізгі ерекшелігі болып үш тілде сабақ беру мен сабақтан тыс қызметті өздігінен жүргізу болып табылады. Үш тілде оқу барысында оқушылар икемділік, сыни және шығармашылық ойлау дағдыларын дамытады.

Ойлан

Үш тілді білім беру жүйесінің артықшылықтары қандай?

Үш тілді оқыту моделін қалыптастыру үшін мынадай жағдайлар жасалған: ағылшын тілді орта құру үшін шет елдің жоғары білікті мұғалімдері тартылған; оқулықтары мен білім беру ресурстары әзірленген; үш тілді қолданып, сабақтан тыс іс-шаралар өткізу үшін мүмкіндіктер жасалған; әлем тілдеріндегі оқулықтармен жабдықталған заманауи кітапханалары бар; оқушылар үшін мектеп асханаларында сапалы әрі тегін тамақтану ұйымдастырылған. Зияткерлік мектептерге әлемнің үздік оқытушылары шақырылған. Мықты инфрақұрылымы қалыптасқан. Зияткерлік мектептерге конкурстық іріктеу қорытындылары бойынша қабілетті балалар қабылданады.

Қазақстанның барлық облыс орталықтары мен республикалық маңызға ие қалаларда Зияткерлік мектептер желісі жұмыс істейді. Мектеп түлектерінің Назарбаев университетіне, үздік қазақстандық және беделді шетелдік жоғары оқу орындарына оқуға түсуге мүмкіндіктері бар.

4. Орта кәсіптік білімді жетілдіру. Соңғы жылдары бірнеше әлемдік экономикалық дағдарыстардың тәжірибесі көрсеткендей, шикізатқа негізделген экономика өте осал және әлемдік бағаға тәуелді болуда. Сондықтан экономиканың даму болашағы техникалық және кәсіптік мамандар даярлауды талап етеді.

Мұның бәрі Қазақстанда кәсіптік білім беру ұйымдары мен жұмыс берушілердің серіктестік ретінде бірлесіп оқытуға бағытталған *дуальды оқыту* жүйесін енгізуге әкелді. Оның ерекшелігі – кәсіптік оқыту үдерісінің 80% -ы базалық кәсіпорында өтеді. Қазіргі таңда

Ойлан

Өзің тұратын өлкеде қандай техникалық және кәсіптік білім беретін мекемелер бар?

350 колледжде дуальді оқыту жүйесі енгізіліп келеді. 2015 жылы Германия, Канада, Австралия, Сингапурмен және басқа елдермен бірлесіп оқу орталықтарын ашу арқылы ТЖКБ жүйесін жетілдіру міндеті қойылды. 2017 жылдан бастап «Баршаға арналған тегін кәсіптік-техникалық білім беру» жобасы жүзеге асырылып келеді.

5. Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдай жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесіне де әсер етті. Қазақстандағы жоғары оқу орындары елеулі құрылымдық өзгерістерге ұшырады.

ЖОО-да ғылыми-педагогикалық қызметпен айналысатын мамандар шетелге кете бастады. Оқулықтар әсіресе қазақ тіліндегі оқу құралдары жетіспеді. Профессор-оқытушылар құрамының еңбекақысы төмендеді. Жекеменшік жоғары оқу орындарының құрылуы мәселені шешкен жоқ.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қиындықтарға қарамастан, жалпы жоғары мектептің даму стратегиясы тиімді түрде іске асырылып келеді. ЖОО-да білім беру бағдарламалары, оқу жоспарлар және оқыту технологиясы әлемдік стандарттарға сәйкестендірілген. Білім алушылар мен профессор-оқытушылар құрамының академиялық ұтқырлығы артып келеді.

Заманауи ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы қашықтықтан оқыту түрі кең тарады. Қазақстан Республикасының білім беру саласында «Білім туралы», «Ғылым туралы», сондай-ақ мемлекеттік бағдарламалар, атап айтқанда, «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы», «Интеллектуалды ұлт–2020» қазақстандық жобасы қабылданды.

2010 жылы Қазақстан Болон декларациясына қосылып, отандық білім беруді халықаралық стандарттарға жақындатуға мүмкіндік алды.

Л. Н. Гумилев
атындағы Еуразия
ұлттық университеті

Біздің көз алдымызда Елордамыз Орталық Азияның ғана емес, бүкіл ТМД-ның ең ірі ғылыми, білім беру орталығына айналды. 1996 жылы ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасының бастамасымен Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті құрылды.

1991 жылы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (ХҚТУ) ашылды. Бұл оқу орны түркі халықтары және мемлекеттермен қарым-қатынастарды дамытуға ерекше назар аударатын университет болып табылады. Түркістан қаласы ежелгі кезден стратегиялық маңызды қалалардың бірі, Қазақ хандығының астанасы саналған. ХҚТУ – халықаралық және тәуелсіз мәртебесі бар Қазақстан және Түркия Республикаларының ортақ мемлекеттік университеті.

2001 жылы Қазақ-Британ техникалық университеті (ҚБТУ) ашылды. Университет халықаралық ғылыми деңгейдегі ғылыми-техникалық мамандар дайындайтын республиканың жетекші жоғары оқу орындарының бірі. 2010 жылы ҚБТУ еліміздің үздік техникалық жоғары оқу орны болып танылды.

Әскери оқу орындарының желісі құрылды: Ұлттық Қорғаныс университеті, Радиоэлектроника және байланыс әскери-инженерлік институты, Өуе қорғаныс күштерінің әскери институты. Жоғары оқу орындарында әскери кафедралар ашылып, Қорғаныс министрлігінің жанынан кадет корпусы құрылды.

Қожа Ахмет
Ясауи атындағы
Халықаралық
қазақ-түрік
университеті

Қазақстанда түркі әлемінің ортақ мәдени құндылықтарын зерделеу және түркітілдес мемлекеттер арасындағы ғылыми-гуманитарлық интеграцияны дамыту басты бағыты болып табылатын Халықаралық Түркі Академиясы ашылды. Ішкі істер министрлігі мен Ұлттық қауіпсіздік комитеті жанынан жоғары оқу орындарының желісі құрылды. Олардың барлығы ұлттың интеллектуалды әлеуетін нығайту мен елдің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

2005 жылы «Жоғары оқу орнының үздік оқытушысы» байқауы енгізілді. Атақ иегері берілген грантты ғылыми зерттеулер жүргізуге, шетелде тағылымдамадан өтуді қоса алғанда, біліктілігін арттыруға жұмсайды. Жыл сайын жоғары оқу орындарының үздік оқытушы атағына ие болған жеңімпаздарға 200 грант бөлінеді. Қазір Қазақстанда жүзден астам жоғары оқу орны жұмыс істейді.

6. Президенттік «Болашақ» бағдарламасы. 1993 жылы Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасының «Болашақ» халықаралық стипендиясын тағайындау туралы қаулысы бекітілді. Посткеңестік елдер тарихында алғаш рет дарынды жастар толықтай мемлекет есебінен шетелде сапалы білім алуына мүмкіндіктер жасалды. Бағдарлама түлектері жұмысқа конкурстан тыс қабылданады.

Есіңе түсір

Кеңестік кезеңде Қазақстанда ашылған қандай жоғары оқу орындарын білесіңдер?

ҚР «Білім туралы» заңына сәйкес, «Болашақ» халықаралық стипендиясы – Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен азаматтардың шетелдің жетекші жоғары оқу орындарында күндізгі оқу нысаны бойынша оқуы немесе шетелдерде кадрлар даярлау жөніндегі республикалық комиссиямен белгіленетін қызметкерлердің шетелдік ұйымдарда тағылымдамадан өтуі үшін Қазақстан Республикасы Президенті тағайындайтын стипендия.

2014 жылы Майамида (АҚШ) «Болашақ» бағдарламасы ең үздік *стипендиаттық* бағдарлама деп танылды. 2020 жылға дейін «Болашақ» бойынша 14 мың жастар білім алып шықты. «Болашақ» халықаралық стипендиясы мансаптық табысты өсудің, түлектердің кәсіби мамандануының өзіндік кепіліне айналды. Бағдарлама түлектері бүгінде мемлекеттік қызметте, компанияларда, жекеменшік секторда, халықаралық және мемлекеттік емес ұйымдарда табысты жұмыс істейді. «Халықаралық бағдарламалар орталығы» акционерлік қоғамы құрылды. Стипендиаттарға елге келгеннен кейін бес жыл жұмыс істеу міндетін бекіткен шарттық база әзірленді.

Ойлан

Болашақ халықаралық бағдарламасының қандай артықшылықтары бар?

2011 жылдан бастап «Болашақ» бағдарламасы шетелдерге «бакалавриат» бойынша студенттер жіберуді тоқтатты, оқыту магистратура және докторантура бағдарламалары бойынша ғана жүргізіледі. Кадрларды даярлайтын бағдарламаға мақсатты іріктеу әдісі енгізілді. Жұмыс берушілердің нақты тапсырыстары бойынша мамандар даярлауды және жұмыс беруші, стипендиат, әкімгер («Халықаралық бағдарламалар орталығы») үшжақты шарт жасауды көздейтін бағдарламалық-мақсатты тетік енгізілді.

2012 жылы ғылыми, педагогикалық, медициналық, инженер-техникалық мамандарды 1 айдан 12 айға дейін шетелде тағылымдамадан өтуге жіберу үшін бағдарламалар дайындалды.

2014–2015 жылдары шет тілі және қазақ тілдерін білу талабы күшейтілді. Ағылшын тілін Қазақстанда оқытуды көздейтін

«6+6» тілдік даярлаудың жаңа моделі іске қосылды. «Болашақ» стипендиаттарының біразы ағылшын тілінде білім алады. Себебі ағылшын тілі арқылы әлемнің көптеген елдерімен тікелей қарым-қатынас орнатуға, озық ілім-білімді, жаңа технологияларды игеруге болады. Болашақ стипендиаттары елден тыс жерде оқып, республиканың оң имиджін қалыптастыруға айтарлықтай ықпалын тигізуде. Бұл жоба қоғамның ұлттық, зияткерлік зиялыларын қалыптастырды.

7. «Назарбаев университеті». ХХІ ғасырдың бірінші онжылдығында Қазақстан халықаралық деңгейдегі жетекші еуропалық және америкалық үлгіде жоғары оқу орнын құруға бағыт алды. Осы мақсатпен «Назарбаев университеті» құрылды. Елбасы бастамасымен 2010 жылы негізі қаланған Назарбаев университеті әлемдік деңгейдегі зерттеу университетіне айналуы көздейтін мемлекеттік оқу орны болып табылады. 2010 жылдың қыркүйек айында университет Foundation дайындық бағдарламасы бойынша алғашқы студенттерін қабылдады. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н. Ә. Назарбаев университеттің ашылу салтанатында: *«Жаңа университет – елімізде жоғары білім берудің флагманы»*, – деп атап өтті.

Зерттеу жүргіз

Көрші мемлекеттерде осындай халықаралық оқу бағдарламалары бар ма?

Қазіргі таңда жоғары оқу орны дербес білім беру стандарттары бойынша жұмыс жасайды. Университет мәртебесі жөнінен автономиялық және академиялық еркіндік қағидалары аясында жұмыс атқаратын халықаралық деңгейдегі жоғары оқу орны саналады.

Университеттің барлық академиялық және ғылыми-зерттеу бағдарламалары әлемнің ең үздік 30 жоғары оқу орындарының жетекші университеттерімен әлемдік стандарттарға сәйкес оқытылады. Профессор-оқытушылар құрамы және ғылыми-зерттеу қызметкерлері әлемнің түпкір-түпкірінен жиналған. Тәжірибелі шетелдік профессорлар мен шетел тілін жетік меңгерген, шетелде тәжірибеден өткен отандық ғалымдар дәріс береді. Дәрістер ағылшын тілінде жүргізіледі. Білімгерлердің жалпы саны 3 мыңға жуық. Жыл сайын 500 жас грант иегері атанып, оқуға түседі. Ақылы оқу түрі де бар. Студенттер мен магистранттардың басым бөлігі тегін немесе демеушілік гранттар негізінде білім ала-

Назарбаев университеті, Нұр-Сұлтан қаласы

ды. Білімгерлер жоғары стипендия алуға қол жеткізіп, заманауи жабдықталған жатақханаларда тұрады. Оқуға түсушілердің басым бөлігі – Назарбаев Зияткерлік мектептердің түлектері және республикамыздың басқа мектептерінің дарынды жастары.

Сұранысқа ие мамандықтар қатарында әсіресе «компьютерлік технология», «инженерлік механика», «робототехника және мехатроника», «білім беру менеджменті», «биологиялық ғылымдар», «электротехника және электроника», «құрылыс инженериясы» ерекше орын алады.

Назарбаев университетінде үш орталық: Энергетикалық зерттеулер, Өмір туралы ғылымдар, Білім беру саясаты орталықтары басым бағыт ретінде жұмыс істейді.

2013 жылы Назарбаев университеті магистратура мен докторантураға қабылдай бастады. Университетте мемлекеттік қызметкерлердің біліктілігін арттыру, шағын және орта бизнес басшылығы үшін тренингтер, сондай-ақ отандық жоғары оқу орындарының ректорлары біліктілігін арттыру бойынша бірқатар қысқа мерзімді бағдарламалар іске қосылған.

Жоғары қамқоршылық кеңесі – университеттің, Зияткерлік мектептердің және Қордың жоғары басқарушы органы болып та-

былады. ҚР Үкіметінің Премьер-министрі – Қамқоршылық кеңес төрағасы.

2015 жылы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың қатысуымен университет студенттерінің алғашқы оқу бітіру рәсімі өтті. Сол жылы 446 түлек диплом алды. Түлектердің біраз бөлігі – Массачусетс технологиялар институты, Стэнфорд, Колумбия, Принстон, Калифорния, Пенсильвания университеттері сияқты беделді әлемдік жоғары оқу орындарында және Назарбаев университетінде оқуларын жалғастырды.

Қазіргі кезде университет түлектері білім беру, қаржы және консалтинг, құрылыс пен өнеркәсіп салаларында жұмыс істейді, сондай-ақ түлектердің бірқатары шетелдік ірі компаниялардың қазақстандық бөлімшелерінде қызмет етеді. Университет түлектері арасында өз кәсібін ашқандар да бар.

8. Отандық ғылымның жағдайы. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін отандық ғылым саласында бірқатар мәселелер пайда болды. 2003 жылы Ұлттық Ғылым академиясы мемлекеттік мәртебесін жоғалтып, іс жүзінде қоғамдық ұйымға айналды. Бірқатар ғылыми-зерттеу институттарының штаттарында қызметкерлер саны азайды.

Ғылымды қаржыландыру ЖІӨ-нің 0,12%-ын құрайды (2018 жыл – авт.), ал дамыған елдерде ғылымға бөлген қаржы үлесі ЖІӨ-нің 5%-на жетеді. Бұл жағдай ғылыми зерттеулер саны мен сапасының айтарлықтай төмендеуіне әкелді.

Бүгінгі күні елімізде аталған олқылықтарды жойып, ғылымды одан әрі дамытуға ерекше көңіл бөлініп отыр.

2019 жылдан жас ғалымдарға арналған арнайы ғылыми жобалар ұйымдастырыла бастады. 2020 жылдан ғылыми жобалар байқаулары өткізіліп, отандық ғылым саласына шетелдік зерттеушілер тартылуда. Салалық мекемелердің қолдауымен ғылыми қызметкерлердің тұрғын үй мәселесі шешіле бастады.

«Ғылым туралы Заң» және «2020–2025 жылдарға арналған білім мен ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» қабылданды.

Ойлан

Болашақта Назарбаев университетіне түсу үшін досыңа қандай кеңес берер едің?

Анықта

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы ғылымда орын алған қиыншылықтарды анықтаңдар.

Еліміздің ғалымдары әлемнің жетекші журналдарына мақалалар жариялай бастады. ЖОО және академиялық ғылыми-зерттеу институттарының арасында ғылыми байланыс күшейді. Ғалымдарға әлемнің жетекші ғылыми орталықтарында тағылымдамадан өту үшін мемлекет тарапынан арнайы гранттар тағайындалуда. Ғылыми-зерттеу институттарының инфрақұрылымын жаңарту, отандық ғылымды дамыту үшін бөлінетін қаржы көлемі жылдан-жылға артып келеді.

1. Ғылым мен білімге қатысты мақсат-міндеттерді анықтаңдар.
2. ҚР Білім және ғылым жүйесінің даму бағыттарын көрсетіңдер.
3. Қазіргі таңда ҚР білім беру жүйесінде қандай мәселелер бар? Оның шешу жолдарына өз пікірлеріңді білдіріңдер.
4. «Қазіргі таңда біз жастарды қажетті мамандықтарға дайындауымыз керек» деген пікірді қалай түсінесіңдер?
5. Отандық ғылым мәселесін шешудің қандай жолдарын ұсынар едіңдер?

Дуальды оқыту жүйесі – теория мен тәжірибені ұштастыруға мүмкіндік беретін оқыту бағдарламасы.

Стипендиат – стипендия иегері.

Шығармашылық тапсырмалар.

1-тапсырма. Қазақстандық білім беру жүйесіне SWOT талдау жасаңдар.

S (күшті жақтары)	
W (әлсіз жақтары)	
O (мүмкіндіктер)	
T (қауіп-қатерлер)	

2-тапсырма. 3 топқа бөлініп, кестені толтырыңдар.

Соғысқа дейінгі Қазақстандағы білімнің жағдайы	Соғыстан кейінгі Қазақстандағы білімнің жағдайы	Бүгінгі таңдағы Қазақстандағы білімнің дамуы
--	---	--

3-тапсырма. Қосымша деректерді пайдаланып, ТМД елдерінде халықаралық білім беру бағдарламалары бар, жоғын анықтаңдар.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы
Н.Ә. Назарбаевтың «Президенттің бес әлеуметтік бастамасы»
атты халыққа үндеуі

**ҮШІНШІ БАСТАМА: «ЖОҒАРЫ БІЛІМ АЛУДЫҢ ҚОЛЖЕТІМДІЛІГІ
МЕН САПАСЫН АРТТЫРЫП, СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ
ЖАТАҚХАНАДАҒЫ ЖАҒДАЙЫН ЖАҚСARTУ»**

Қазір еліміздің жоғары оқу орындарында 530 мыңнан астам жас оқып жатыр, олардың 30 пайызға жуығы мемлекет бөлген грантпен білім алуда.

Жоғары білім алудың қолжетімділігі мен сапасын арттыру үшін төмендегідей шараларды ұсынамын.

Қазір жыл сайын бөлінетін 54 мың грантқа қосымша 2018–2019 оқу жылына тағы 20 мың грант бөлу керек.

Оның 11 мыңы техникалық мамандықтар бойынша бакалаврлық білім беруге тиесілі болады.

Бұл төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы жаңа экономикада зор сұранысқа ие болатын сан мың жаңа маманды даярлауға мүмкіндік береді.

Мұнда ең алдымен инженерлер, ақпараттық технология, робот техникасы, нанотехнология саласының мамандары туралы сөз болып отыр.

Бұл да жастарға мемлекет қамқорлығының айқын көрінісі.

Сонымен бірге техникалық және ауылшаруашылығы мамандықтары бойынша барлық жоғары оқу орындары гранттарының құнын ұлттық жоғары оқу орындарының гранттары деңгейіне көтеру керек.

Аталған шаралар орта мектеп түлектерін жоғары біліммен неғұрлым көбірек қамтуға мүмкіндік береді, бұл – жалпы әлемдік тренд.

Сонымен бірге стандарттарға сай білім беру жүйесін қалыптастыра отырып, студенттердің білім алуына және тұратын жеріне жағдай жа-сауға тиісті назар аударуымыз қажет.

Қазір жоғары оқу орындары мен колледждердің студенттерін жатақханамен қамтамасыз ету мәселесі өте өзекті.

Бұл міндетті шешу үшін жоғары оқу орындары, колледждер мен девелоперлік компаниялар мемлекет пен жекеменшіктің серіктестігі қағидасымен жатақхана салуды бастауы керек.

Мемлекет өз тарапынан Білім және ғылым министрлігі арқылы жатақхана құрылысына жұмсалған инвестициялардың белгілі бір бөлігі біртіндеп қайтарылуына кепілдік береді.

2022 жылдың соңына дейін студенттерге арнап кемінде 75 мың орындық жаңа жатақхана салуды тапсырамын.

Бұл алдағы жылдарда өсе түсетін сұранысты ескергеннің өзінде жатақхана тапшылығын біржола шешеді.

«Егемен Қазақстан», 6 наурыз, 2018 жыл

1. Елбасы білім сапасын арттыру үшін қандай міндеттер қойды?
2. Студенттерді жатақханамен қамтуды қалай шешу көзделген?

Төртінші бөлім бойынша тест тапсырмалары

1. Ежелгі түркі әліпбиіндегі әріптер саны:
  - A) 29
  - B) 30
  - C) 33
  - D) 35
  - E) 41
2. Орта ғасырлардағы қыпшақтардың әдеби ескерткіші:
  - A) «Даналық кітабы»
  - B) «Руна жазуы»
  - C) «Кодекс Куманикус»
  - D) «Күлтегін жазуы»
  - E) «Тарих-и-Рашиди»
3. Қарахан дәуірі жазба әдебиетінің атақты өкілі:
  - A) Қожа Ахмет Ясауи
  - B) Сүлеймен Бақырғани (Хәкім ата)
  - C) Әли Иезди
  - D) Жүсіп Баласағұни
  - E) Махмұт Қашғари
4. «Орынбор тарихы» және «Орынбор губерниясының топографиясы немесе сипаттамасы» еңбектерінің авторы:
  - A) И.Г. Георги
  - B) П.С. Паллас
  - C) П.И. Рычков
  - D) М.В. Ломоносов
  - E) И.К. Кириллов
5. Қазақтың алғашқы этнографтарының бірі:
  - A) Мұса Шорманов
  - B) Мұхаммед-Салық Бабажанов
  - C) Ы. Алтынсарин
  - D) Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы
  - E) Әлихан Бөкейхан
6. Мұсылман мектептерін реформалау қозғалысының өкілдері:
  - A) Демократтар
  - B) Жәдитшілдер
  - C) Социалистер
  - D) Діндарлар
  - E) Мұғалімдер

7. Сауатсыздықты жоюда маңызды рөл атқарған мекеме:

- A) Рабфак
- B) «Қызыл отау»
- C) Медреселер
- D) Мектептер
- E) Арнайы курстар

8. Қазақ тіліндегі алғашқы Қазақстан тарихы оқулығының авторы:

- A) Ө. Ермаков
- B) Ж. Аймауытов
- C) А. Байтұрсынұлы
- D) С. Асфендияров
- E) С. Сейфуллин

9. Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылған жылы:

- A) 1939 жыл
- B) 1942 жыл
- C) 1946 жыл
- D) 1950 жыл
- E) 1960 жыл

10. Дарынды жастарды шетелдерде оқытуға арналған мемлекеттік бағдарлама:

- A) «Халықаралық бағдарлама»
- B) «Болашақ»
- C) «Зияткерлік қор»
- D) Грант
- E) Жолдама

Төртінші бөлім бойынша зерттеу жұмысы:

Білім мен ғылымға үлес қосқан менің өлкемнің тұлғалары.

Төртінші бөлімге қорытынды

Бұл бөлімде білім мен ғылымның ежелгі кезден бүгінгі күнге дейінгі дамуымен таныстыңдар. Өртүрлі кезеңдегі білім мен ғылымның дамуына салыстырмалы талдау жасалды. Қазақстан аумағында ғылыми мекемелердің негізі жаңа заманда, яғни XVIII–XX ғасырдың бас кезінде қаланды. Кеңес дәуірінде мықты білім жүйесі құрылып, республика ғылыми базасының іргетасы қаланды. Алайда қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласында марксистік-лениндік идеология орнығып, партиялық көзқарас ұлықталды.

1946 жылы ҚазКСР Ғылым академиясының құрылуы кеңестік Қазақстан ғылымының үлкен жетістігі еді. Оның негізін алғашқы президенті академик Қ. Сәтбаев қалады.

Тәуелсіздік алған кезден бастап Қазақстанда бұрынғы кеңестік жүйенің білім беру дәстүрін де, сондай-ақ әлемнің басқа елдерінің жетістіктерін де алға тартып ұлттық білім беру жүйесін жетілдіруде бірқатар іргелі істер тындырылды. Дегенмен білім саласында әлі де шешілмеген мәселелер кездеседі. Соңғы жылдары мемлекетіміз білім беру саласының жағдайын едәуір жақсарту үшін бірқатар іс-шаралар жүргізіп жатыр. Назарбаев Зияткерлік және заманауи материалдық-техникалық базамен қамтамасыз етілген инновациялық мектептер ашылды. Жастар «Болашақ» Президенттік бағдарламасы бойынша білім алуда. Елімізде ғылым мен білім саласы өркендеп, дамып келеді.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР

- Абай.** Қалың елім қазағым... Өлеңдер. – Алматы, 2017.
- Академик Қ.И. Сәтбаев және Қазақстан ғылымы (мақалалар мен очерк, естеліктер).** – Алматы, 1999.
- Академик Қ.И. Сәтбаев: Хаттары мен жазбалары.** – Алматы, 1998.
- Аққұлы С. Әлихан Бөкейхан. Өсиеті. 2 т.** – Шымкент, 2016.
- Алаш қозғалысы.** – Алматы, 2011.
- Алашорда. Құжаттар жинағы. Құрастырған Мартыненко Н.** – Алматы, 1992.
- Алексеев А.Н. Қазақстан тұрғындары. 1920–1990 жылдар.** – Алматы, 1993.
- Алексеев Н.В., Алексеев А.Н. 100 жылдағы Қазақстан халқының саны (1897–1997).** – Өскемен, 1999.
- Аманжолова Д. Алмағайып заман. Алаш Қазақстан этносаяси тарихында.** – Алматы, 2009.
- Андреев И.Г. Орта жүз қырғыз-қайсақтарының (қазақтарының) сипаттамасы.** – Алматы, 1998.
- Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Қазақстандағы өлеуметтік-демографиялық үрдістер (1917–1970).** – Алматы, 1991.
- Аяғанов Б. Кеңестік социализмнің шарықтау шегі мен күйреуі. Қазақстандық полигон.** – Алматы, 2000.
- Байпақов К.М. Ұлы Жібек жолы (Қазақстан аумағындағы бағыттары).** – Алматы, 2007.
- Бес ғасыр жырлайды. 5 томдық.** – Алматы, 1989.
- Верт Н. Кеңес мемлекетінің тарихы (1922–1991).** – Москва, 1992.
- Гумилев Л.Н. Көне түріктер.** – Алматы, 1994.
- Депортация тарихы. Қазақстан. 1939–1945 жылдар. Құжаттар жинағы.** – Алматы, 2019. – 3-т.
- Депортация.** – Алматы, 2000.
- Ерімбетова Қ. Қалдырған ізі мәңгілік. Анна Панкратова.** – Астана, 2016.
- Ермұханов Б. Жазба деректердегі Қазақстан тарихы. Б.з.б. V ғ. – б.з.-дың XV ғ.** – Алматы, 2006.
- Ерофеева И.В. Әбілқайыр хан: қолбасшы, әмірші және саясаткер.** – Алматы, 1919.
- Әбдіуақап Қара. Мұстафа Шоқай.** – Астана, 2012.
- Әбсеметов И. Сәкен Сейфуллин.** – Астана, 2006.
- Жиреншин К.Ә. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстанның саяси дамуы.** – Алматы, 1996.
- Кемеңгерұлы К. Қазақ тарихынан.** – Астана, 2015.
- Кәрібаев Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы.** – Алматы, 2015
- Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандары.** – Алматы, 2015.

- Кәрібаев Б.Б. Қасым хан. Тұлға. – Алматы, 2008.
- Конвест Р. Зұлматты жылдар. – Киев, 1995.
- Қазақ интеллигенциясының тарихы. – Астана, 2006.
- Қазақ КСР-інің индустрияландыру тарихы (1926–1941 жылдар). – Алматы, 1967.
- Қазақстан тарихы. – Алматы, 2010, 4-том.
- Қазақстан тарихы. Очерктер. – Алматы, 1993.
- Қазақстан тарихы: Ақтаңдақтар. – Алматы, 1991.
- Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – 1–10 том. – Алматы, 1998–2007.
- Қазақстан тарихы. Энциклопедия. – Алматы, 2019.
- Қазақстан халқы: тарихи тағылым және қазіргі заман. – Алматы, 2017.
- Қазақстан халқы: тарихы және бүгінгі жағдайы. – Алматы, 2017.
- Қазақстанға жер аударылған халықтар: тарихи тағдыры. – Алматы, 1998.
- Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс. Материалдар мен естеліктер жинағы. – Алматы, 1937.
- Қазақстандағы Азамат соғысы: оқиғалар жылнамасы. – Алматы, 1974.
- Қалыбекова М.Ш. Қазақстанға арнайы қоныс аударылғандар: құжаттар мен материалдар (1930–1956). – Алматы, 2011.
- Қалыбекова М.Ш. Қазақстанның депортацияға ұшыраған халықтары тарихы (1937–1956 жылдар). – Алматы, 2008.
- Қаһарлы 1916 жыл. Құжаттар мен деректер жинағы. – Алматы, 1998.
- Қасымбаев Ж. Қазақ хандығының мемлекеттік қайраткерлері (XVIII ғ.). – Алматы, 1999.
- Қозыбаев М.Қ. Тарих және қазіргі заман. – Алматы, 1991.
- Қозыбаев М.Қ. Ф.И. Голощекиннің саяси портреті. – Алматы, 1998.
- Қозыбаев М.Қ., Алдажұманов К.С., Абылхожин Ж.Б. Қазақстандағы күштеп коллективтендіру: қорлық пен зорлық. – Алматы, 1991.
- Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы, 2017.
- Қонаев Д.А. Сталиннен Горбачевке дейін. – Алматы, 1994.
- Құл-Мұхаммед М.А. Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. – Алматы, 1998.
- Құрманов З. «Алаш» партиясының қырғыз бөлімшесі: құрылуы, қызметі, тағдыры. – Нұр-Сұлтан, 2019.
- Левшин А.И. Қырғыз-қазақ немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен даласының сипаттамасы. – Алматы: Санат, 1996.
- Мендіқұлова Г.М. Қазақ диаспорасының тарихи тағдыры: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 1997.
- Мүрсәлім Б.С. Алаш автономиясының әскері. – Алматы, 2015.
- Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, 1999.
- Нүсіпбеков А.Н. Қазақ жерлерінің Қазақ АКСР-і құрамына біріктірілуі. – Алматы, 1953.

Нүрпейісов К. Қазақстандағы кеңестердің қалыптасуы (1917 жылғы наурыз – 1918 жылғы маусым аралығы). – Алматы, 1987.

Олкотт Брилл Марта. Қазақтар. – АҚШ, 1987.

Омарбеков Т. 1929–1931 жылдардағы халық көтерілістері. – Алматы, 2018.

Омарбеков Т. Ашаршылық. – Алматы, 2019.

Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс: қозғаушы күші, барысы, тарихи тағылымы. – Алматы, 1997.

Райымханова К.Н. Дәстүрлі өнер. – Алматы, 2002.

Роберт Киндлер. Сталиндік көшпелілер. Қазақстандағы билік және ашаршылық. – Мәскеу, 2017.

Роберт Киндлер. Сталиндік көшпелілер. Қазақстандағы билік пен аштық. – Мәскеу, 2017.

Сәдуақасұлы С. Үш томдық шығармалар жинағы. – Астана, 2013.

Смағұлов О., Смағұлова А. Қазақ халқының шығу тарихы. – Алматы, 2017.

Сталиннің кезіндегі КСРО қазақтары. Ұжымдастыру және әлеуметтік өзгерістер (1928–1945 жылдар). – Алматы, 2009.

Толыбеков С.Е. XV–XX ғасырдың басындағы көшпелі қазақ қоғамы (саяси-экономикалық зерттеу). – Алматы, 2017.

Тынышбаев М. Қазақ халқының тарихы. – Алматы, 1993.

Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. 5 томдық. – Алматы, 1984–1985.

Ұлы даланың Ұлы есімдері. Материалдар жинағы. – Алматы, 2019.

Хафизова К.Ш. Дала әміршілері және XVII–XIX ғасырлардағы олардың көрші елдермен елшілік байланыстары. – Нұр-Сұлтан, 2019.

Шоқай М. Кеңес өкіметі қол астындағы Түркістан. – Алматы, 1993.

1917 жылғы орыс революциялары кезеңіндегі Қазақстан. – Алматы, 1991.

ИНТЕРНЕТ ДЕРЕКТЕРІ, ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚОСЫМШАЛАР

e-history.kz

edu.-e-history.kz

nlrk.kz

archive.president.kz

cga.kz

iie.kz

almatymuseum.kz

nationalmuseum.kz

csmrk.kz

library.kz

adyrna.kz

kk.wikipedia.org

bugin.kz

history-state.kz

akorda.kz

strategy2050.kz

edu.gov.kz

kaznpu.kz

bolashak.gov.kz

МАЗМҰНЫ

ІІІ БӨЛІМ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ОЙДЫҢ ДАМУЫ

Алтыншы тарау

Қазақстандағы әлеуметтік-саяси ойдың эволюциясы

§23–24. Қоғамдық-саяси ойдың бастауы және дамуы	3
§25–26. Қазақ хандығы дәуіріндегі қоғамдық-саяси ойдың дамуы	12
§27–28. «Зар заман» ағымы өкілдерінің идеологиялық құндылықтары	24
§29–30. ХІХ ғасырдағы қазақ ағартушыларының қоғамдық-саяси көзқарастары.....	32

Жетінші тарау

«Алаш» – қоғамдық ой және ұлттық идея

§31–32. «Алаш» ұлттық идеясының тұжырымдамалық негіздері	42
§33–34. Алаш қозғалысы және қазақ революционер- демократтарының саяси көзқарастары.....	54

Сегізінші тарау

«Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы – ХХІ ғасырдағы Қазақстан қоғамын біріктіруші негіз

§35–36. «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының тарихи негізі.....	68
§37–38. Қазақстан қоғамының жалпыұлттық құндылықтары	76
Үшінші бөлім бойынша тест тапсырмалары	87
Үшінші бөлім бойынша зерттеу жұмысы	88
Үшінші бөлімге қорытынды	89

IV БӨЛІМ
БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ ДАМУЫ

Тоғызыншы тарау

Ортағасырлық Қазақстанның ғылыми мұрасы

§39–40. Ортағасырлық Қазақстандағы ғылымның дамуы 90

Оныншы тарау

**XVIII–XX ғасырлардағы Қазақстандағы
білім мен ғылымның дамуы**

§41–42. XVIII–XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы
зерттеулер 98

§43–44. XIX–XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы
оқу орындарының қызметі 111

§45–46. Кеңестік білім беру жүйесінің жетістіктері
мен қайшылықтары..... 121

§47–48. Қазақ КСР Ғылым академиясы – КСРО-ның ірі
ғылыми орталығы 131

Он бірінші тарау

**Бүгінгі таңдағы Қазақстандағы білім
және ғылым жүйесі**

§49–50. Қазақстан Республикасы білімі мен ғылымы
дамуының мәселелері мен болашағы..... 139

Төртінші бөлім бойынша тест тапсырмалары..... 152

Төртінші бөлім бойынша зерттеу жұмысы..... 153

Төртінші бөлімге қорытынды..... 154

Ұсынылатын әдебиеттер 155

Интернет деректері, электрондық қосымшалар..... 157

Оқулыққа республиканың бірқатар белгілі жоғары оқу орындары мен ғылыми-зерттеу мекемелері (әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Абай атындағы ҚазҰПУ және Мемлекет тарихы институты) өз сын-пікірлерін білдірді.

Оқулықты дайындауға қатысқандар –
Д. Қалиев, А. Манқараев, А. Нартай, Е. Әбдіхалықов.

Мұқабадағы А. Дүзелхановтың «Сақ жауынгерлері» суреті.

Мәтіндегі ауылшаруашылығы, малшаруашылығы, шегара, көгөніс, Моңғолия т.б. сөздер ҚР Үкіметі жанындағы Республикалық терминология комиссиясы мақұлдаған Орфографиялық сөздік (– Алматы, 2013) бойынша жазылды.

О қ у б а с ы л ы м ы

**Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы
Саңдыбаева Ақмарал Дайырқызы
Лебаев Фархат Рашидұлы**

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбына арналған оқулық

Екі бөлімді

2-бөлім

Әдіскер-ұстаз Е.М. Куркеев

Редакция меңгерушісі *Ә. Пірманов*

Редакторы *Г. Нұрланқызы*

Көркемдеуші редакторы *А. Лукманов*

Техникалық редакторы *Ү. Рысалиева*

Корректоры *Ү. Бахова*

Компьютерде беттеген *С. Төлегенова*

ИБ № 027

Теруге 25.03.2019 берілді. Басуға 24.06.2020 қол қойылды. Пішімі 70х90 1/16.

Офсеттік қағаз. Өріп түрі «мектептік». Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 11,7. Есептік баспа табағы 13,63.

Таралымы 93 000 дана. Тапсырыс №5163.

«Атамұра» корпорациясы» ЖШС-і, 050000, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы» ЖШС-нің Полиграфкомбинаты,
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

